नं. ५०६०

ऋग्वेद संहिता भाष्यं
वेदार्थ प्रकाशः

श्री सायणः × × —

पत्र. १२६ —— ×

संहिता ब्राह्मणं

ऋग्वेदभाष्यम्

(पंचमाष्टकस्य भागः)

५०७०

5070

#118 double

#120 and 121 Missing

F. = 126

ऋग्वेद संहिताभाष्य पंचमाष्टक

2060

ॐनमोऽऋग्वेदाय॥ॐमू॰॥यस्यनिःश्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत्।निर्ममेतमहंवंदेविद्यातीर्थमहेश्वरं॥अथपंचमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायआ
रभ्यते।षष्ठमंडलस्याष्टमेऽनुवाकेचतुर्दशसूक्तानि।तत्रसुषेनरेत्येकादशर्चंप्रथमंसूक्तं।अत्रेयमनुक्रमणिका।सुषएकादशाश्विनं
त्विति।मंडलद्रष्टाबार्हस्पत्योभरद्वाजऋषिः।अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप्।अश्विनौदेवते।प्रातरनुवाकाश्विनेषुक्रतौविहमादिकेहेसू
क्तेआश्विनशस्त्रेचैतेएव।सूत्रितंच।सुषेनरेतिसूक्तेइति॥छ॥तत्रप्रथमा॥सुषेनरेति।विबोधकलोकस्यनरानेतारौअस्मद्भुवन
स्यप्रमंताबीश्वरौअश्विनाअश्विनौसुषेअरगीतमंत्रसाध्यैःस्तोत्रैःस्तोतुंअर्कैःअरगीतमंत्रसाध्यैःशस्त्रैःऋजमानःस्तुतिंकुर्वन्नह्वे
वे।आह्वयामि।कीदृशौविल्यपेत्याद्यायांयोमघएवउस्नाशत्रूणांनिवारकोव्युषिव्युष्टौनिशायाःसमाप्तौऽग्नाःप्रथिव्याः
अंतान्पर्यंतान्उरुउरूणिवरांसिरूपश्यावरकाणितमांसिचपरिप्रारित्युपूषतःप्रोक्षुरतः।अथवावरांसितेजांसितमो
निवारणात्पर्युप्रूषतःविस्तारयतः॥छ॥अथद्वितीया।ताव्यद्रमेति।किंचतनौप्रसिद्धावश्विनौयच्छंअस्मदीयंयागंआ
चक्रमाणौअभिचक्रमाणौशुचिभिर्निर्मलैःरजोभिःस्वीयैतेजोभिःरजोरजतेर्ज्योतिरुच्यतेइतियास्केनोक्तत्वात्रथस्यस्वकी
यस्यरथस्यभानुंदीप्तिंरुरुचुःशोचयते।अपिचपुरूण्युरूणिवरांसितमोनिवारकाणि।तेजांसिअमितानिअपरिमितानिमिमाना
निर्मिमाणौधन्वानिमरुप्रदेशान्अज्रान्स्वकीयानश्वान्अतियाथःअतिक्रामयथाः॥छ॥अथतृतीया

।।ता ह त्यद्दिति।। ता ह तौ खलु उ या उग्रौ अश्विनौ युवां यद्दरं अंश्रसमद्धं त्वहन्तिः यजमानस्यात द्दहं समर्द्धयितुं गच्छथः।। किं वद्द ऋाद्र
द्धं धियः स्तोत्र द्दषिरैः एषणीयैः काम्यैः मनोजवेभिः। मनोवेगैः अश्वैः स्तीयैर श्वैः शश्वत सर्वदा ऊहथुः। स्वर्गं प्रापयथः। मर्त्य
स्य मनुष्यस्य दाशुषो यजमानस्य व्याधिः हिंसकः परिशयनाय दीर्घनिद्रायै युवाभ्यां क्रियते।। छ।। अथ चतुर्थी।। तान व्यसइति।। ता
वश्विनौ युयुजानस्य स्तीरथे युज्यमाना श्वौ स्तुमं शोभनं एहम अंपयः। एहइति अत्रनाम सुपाठान। इषं वृष्टिं ऊर्जं रसं च वहन्तौ वहन्तौ
नव्यसो नवतरस्य स्तुतिं कुर्वतो मन्म मननीयं। स्तोत्रं उपभूषतः।। उपगच्छतः। यद्वा स्तोत्र समीपे भवतः।। किं तु युवा नानित्य तरुणो।
तौ होता मा मा हृता। अध्रुक्र अद्रोग्धा प्रियः अत्र सुराणो भिः यसन्नयजत्तु।। छ।। अथ पंचमी।। तावल्गु इति।। याया यो शंसते शस्त्रं
स्तुतिं च वैते स्तुवते स्तोत्रैः स्तुतिं कुर्वते यजमानाय शंभविष्ठा अतिशयेन सुखस्य भावयितारौ अति स्वहंशयेन सुखस्वरूपौ वा
वाग्रणीते स्तोत्र शस्त्र व्यतिरिक्ता स्तो किं के स्तुतिभिः स्तुवते वविश्राणा विचित्र दानौ बभूवतः। तातो वल्गु वल्गन शीलो रुचि
रौ वा पुरुशाक बहुशक्ता अतिशयेन बहुकर्म्माणो वाहुसहायौ वा ऽग्ववाग्नौ पुराणौ गन्तारौ वीति पुराण नाम सुपाठ वदस्मादा
स्वौ अश्विनौ नव्यसा नवतरेण वचसा स्तुत्या आविवासे परिचरामि।। छ।। इति पंचमस्य ऽग्रथमे ऽग्रथमो वर्गः।। छ।। अथ षष्टी।।(
तानुभ्नुपुमितिति।। तानावश्विनौ युवां तुग्रस्य सूनुं भुज्युं भुज्युनामकं समुद्रमध्ये मग्नानां भुजंतारस्तैर्नौभिरेणुभिरेणुरहितैः आंतरिक्षैः

वे॰ भा जोभिर्मार्गैः योजनेभिः रथेषु तैः पतत्रिभिः पतनवद्भिः अश्वैः सो जलस्य उपस्थात् योनेः समुद्रात् वडवो निरूहथुः निरगमयतं
२ समुद्रादन्न इति प्रयोगो मातुर्गर्भाद्गच्छतीतिवत् ॥ छ ॥ अथ सप्तमी ॥ विप्रमुषेति ॥ रथ्या हे रथिना अश्विनौ यज्जुषा जय
शीलेन रथेन अद्रिमार्गे स्थितं पर्वतं विद्यातं बाधेथां यातिरत्र वधकर्मा ॥ तथा च निगमांतरं विद्रुद्रुन्ना नासत्या रथेन
विपर्वतं अजरयू अयातमिति । वृषणा कामानां वर्षितारौ वध्रिमत्याः पुत्रार्थिन्याः हवया ह्वानेन श्रुतं श्रुणुतं । दस्य सं
ना स्तोतृभ्यः कामान् प्रयच्छंतौ शयवे युवां स्तुवते गां निरत्र प्रसावं पिप्यथुः । स्तारिणा प्यायतं । तथा च निगमांतरं यशवे वि
2 न्नासत्या शचीभिर्जसुरये स्तर्यं पिप्यथुर्गामिति । इति इति इत्थं सुमतिं सुष्टुतिं ब्रुवाना आगच्छंतौ भुरण्यू सर्वजगं तारौ पोषकास्वाम
नौ रैवाभवं ॥ छ ॥ अथाष्टमी ॥ यद्रोदसी इति ॥ रोदसी हे द्यावापृथिव्यौ हे आदित्या हे वसवो रुद्रिया सो हे रुद्रपुत्राः मरुतः म
र्त्यत्रा मर्त्येषु अश्विनोः परिचारकेषु देवानां यत् हेलः क्रोधः भूमा महान् जनितः हेलः वपुस्तापकं रक्षो युजे रक्षोभिर्युक्ताय रक्ष
सां स्वामिने प्रेरकाय वा अघं आहं दधातं कुरुतं ॥ अथ वा रक्षो युजे रक्षोभिर्युक्ताय यज्वने अघमहं कुरुतं ॥ छ ॥ अथ नवमी ॥ राम
यईं राजानाविति ॥ यो नरः रजसः समस्तस्य लोकस्य लोकानां सुचक्षतं इति यास्केनोक्तत्वात् ॥ ईमेनाव अश्विनौ ऋतुथा काले काले २
विदधत् परिचरतं मित्रो वरुणश्च चिकेतत् जानीयात् मित्रावरुणा प्रस्रुतयोर्देवाः एनं विडरिष्यर्थः ॥ किं चायं परिचारकः गंभीराय

महाबलाय रक्षसे राक्षसाय हे लिंघातकमायुधं अस्य अस्यति क्षिपति प्रथमपुरुषस्योत्तमपुरुषेण व्यत्ययः ओझो वायस्रतिं ओहान्म
काय आनवाय मनुष्याय वधिने वधस्य चितृ वचनाय हे तिमरयति नतु मनुष्याणाम भिद्रोहाय येन मास्के हंतीति ॥ छ ॥ अथ दशमी
॥ अंतरैश्चक्रैरिति ॥ हे अश्विनौ अंतरैः अनिकृष्टैः च चक्रैर्युक्तेन घर्म्मवाही निमतानरथवतानेनाश्वाः सारथिना युक्तेन यद्वा स्वयं युक्तेन पतंगाः
नर इति अश्वनामसु पाठात् ॥ रथेन वर्त्तिरस्माकं गृहं जनयायतं जनयेद्वा तुं आयातं अपि च सख्युः येन तिरोहितेन यजमानाकोधेन हृणि
स्य जन इति क्रोधनामसु पाठात् ॥ मर्त्यस्य मनुष्यस्य वनुष्यतां बाधमानानां वनुष्यतिर्हिंसाकर्मेति यास्केनोक्तत्वात् शीर्ष्णा
शीर्ष्णां स्यापि वृक्तं अववृक्तं ॥ छ ॥ अथैकादशी ॥ आ परमाभिरिति ॥ हे अश्विनौ परमाभिः उत्कृष्टाभिः उत अपि च मध्यमा
भिः अनुत्कृष्टाभिः अवमाभिः निकृष्टाभिः ऊतिभिः सुदीई हे रथ्या गमदभिमुखं आयातं हे नरः सदृढा पि व्रजस्यापि गोमतो गोयुक्तस्य
व्रजस्य गोष्ठस्य दुरो द्वाराणि विवर्त्ते विवृणुतं किं च गृणते स्तुवते मह्यं चित्रराती भवतं ॥ छ ॥ इति पंचमस्य प्रथमे द्वितीयो वर्गः ॥
क १ स्ये त्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं ॥ भरद्वाजस्यार्षेयं ॥ अत्रेयमनुक्रमणिका ॥ क्व १ त्ये कपदांतं त्रैष्टुभमिति ॥ आ वां सुम्न इत्येका
दशी एकपदा त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः ॥ आश्विनं त्वित्यनुवृत्तत्वादस्यापि सूक्तस्याश्विनौ देवता ॥ प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे
चो त्रैष्टुभे छंदसि क्तो विनियोगः ॥ छ ॥ तत्र प्रथमा ॥ क्व १ त्या वल्गू इति ॥ कव्रु च स्थितौ वल्गू हविरो पुरुहूता बहुभिरा

वे॰भा॰ ऽऽतौन्यातावश्विनौतमस्त्वामिहविषायुक्तः नमः आयुरित्यत्रनामसुपाठात्स्तोमः पंचदशास्तोमोयद्धमौनसहितोइतइत्थआविदत
३ विदेत्। यस्तोमोनीर्यस्मादभिसुतंनामत्याश्विनोआवदर्तयत्। अश्विनोयुवाः अस्योत्तोतुःमन्मनस्तोत्रेशेष्टाहिप्रियतमोअहि
असयोमवथ॥छ॥ अथद्वितीया॥ अरंमेगंतमिति॥ हे अश्विनोयुवांमेमदीयायाम्मेहवनायाह्वानायअरंपर्याप्तंगंतंगाछ
तंगच्छतानास्तुयमानोअंधःसोमंयथापिबाथःपिबंतं। शिषोहिंसकसपशाः वोः यहूनिःमऽदेपरियाथः। परितोयाथः यहूनिःप
रोविप्रकृष्टेनतुउयाता। नहिंस्यात्अंतरःसंनिकृष्टोपिनतुउर्यात्। यस्मात्यदूनिःतदस्मदीयंरिषःहिंसकात्परियाथः। त्यदूनिःपरो
विप्रकृष्टःअंतरःसंनिकृष्टोपिनतुतुर्यात्। अयंभावस्यथाअस्मदीयंगृहंदूरस्थःसंनिकृष्टोपिनहिंस्यात्तथारक्षांकुरुथइति॥छ
॥अथतृतीया॥ आकाशिनामिति॥ वांयुवयोरथेअंधसःसोमस्यवरीमन्नविहतेभिषवादेयरूत्यमस्तितदकारिकृतंसुषाय
णतमंमदुत्तमंबर्हिरस्तारिस्तीर्णंउत्तानहस्तःकृतांजलिःयुवयुर्वांकामयमानोहोतावंदस्तोनिवांयुवनसंतोयाक्तवंकःद
स्त्वंदृत्तनस्तगतावितिधातुः। अइयोयावाणःअंजन्सोमरसंसमंताद्व्यक्तीकृतवंतः॥छ॥ अथचतुर्थी॥ ऽऽहोवामिति॥ अ
ग्निःवांयुवयोर्यार्थऽऽह्वोःस्थाताउदितिष्ठत्। अधारश्वयज्ञेश्वयशेतिसमिधआहवनीयंगच्छति। चरातिईनेहविःनृत्तिनी राम
अगामिनीनृस्थिर्जवनेवैतियास्केनोक्तुवाता। व्रतावीह्यतेनाह्वाउपस्तीर्णाभिवारितेच्ययेः। किंचहोताउराणाःउरुकुर्वाणःअगृत्ते ३

मानःप्रकर्षेणगच्छत्कमनाभवति।येहोतारानासत्यावश्विनौहवीमन्आह्वानस्तोत्रेवाऽप्रयुक्तयोजयति।।छ।।अथपंचमी।।
अधिश्रियइति।।पुरुभुजाहेपूर्वभुजौबहूनांरक्षकौवावश्विनौवयोःशतोतिंबहूरक्षांकंबहुगमनंवारथंसूर्यस्यदुहितासू
र्याश्रियेश्रयार्थंअधितस्थौअध्यतिष्ठत्।अपिचयाज्ञियानांदेवानांअजनिमन्अस्मिन्जन्मनिप्रादुर्भावेमायाभिःप्र
ज्ञानैःशचीमायेतिप्रज्ञानामसुमत्सुपाठात्।मायिनौवेज्ञावंतौनरानेतारौनृतूनृत्यंतौभूतंभवतं।यद्वाहेमा
यिनौमायोनरौनेतारौनृत्यंतौअश्विनौयज्ञियानांदेवानांअजनिमन्जन्मनिप्रादुर्भावेप्रभूतंप्राप्तमंअस्मादि
कंदेवंमायाभिःप्रज्ञानैःकोशलेर्वाजिनवंतौस्तुइत्यर्थः।प्रजापतिर्वैसोमायराज्ञेदुहितरंप्रायच्छत्सूर्यांसावित्रीमित्या
दिनास्पष्टीकृतः।।छ।।इतिपंचमस्यप्रथमेतृतीयोवर्गः।।छ।।अथषष्ठी।।युवंश्रीभिरिति।।हेअश्विनौयुवांयुवां
दर्शताभिःदर्शनीयाभिःश्रीभिःश्रीमतांपरिहत्यमानाभिःश्रीभिःलक्ष्मीभिःकांतिभिर्वासूर्यायाःयुवयोःपत्न्याः
शुभेशोभनार्थंपुष्टिंपूर्तिंऊहथुःप्रापयथः।किंचवांयुवां।वयोअश्वाःनवुषेशोभनायेप्रानुपतन्प्रकर्षेण
अन्वपतन्।अपिचदेधिष्ण्यासुस्तुत्यौअश्विनौवांयुवांसुष्टुतावाणीस्तवीतांस्तुतिःन्वहतृप्राप्नोति।।छ।।अ
थसप्तमी।।आवांवयइति।।हेनासत्यौवांयुवांवयोगंतारःवहिष्ठाःवोढतमाःअश्वासोअश्वाःगृध्रःसोमस्य

वे·भा पमन्नं अग्निं आवहंतु आपयंतु वां युवयोः मनोजवाः मनोवेगा रथ्याः रसः संपर्चनीया इषिधः एषणीयाः पूर्वीर्बह्वीः इषो नाम निसो
४ मान् अन्नु पामग्निं विसृष्टः ॥ छ ॥ अथाष्टमी ॥ छ ॥ पुरु हि वामिति पुरुभुजो हे पूर्णभुजौ बहुपालकौ वां युवयोः देसं दातव्यं
धनं बहु हि भवति । अतः कारणात् नो अस्मभ्यं धेनुं शीणायित्रीं अमंक्तां मंत्रेभ्य त्रेअ मंक्तमणीं अमक्ताम मंक्तागामिति यास्कोनो
वाताइषिमन्नं पिन्वतं अयच्छतं यद्वा इषमेषणीयां धेनुं मिच्यर्थः । किंच वां स्तुतिः स्तुवंतीति स्तुतः स्तोतारः संतीमा धीमद यितारावर
श्विनो सुष्टुतिः शोभना स्तुतिः अस्तोऽस्तु भवति । रसाः सोमरसाः स्वसंति ये रसाः वां युवयोः रातिं दानं अन्नं हि अयत्र अगमं देवयज्ञं नेशा
ना । अयं भावः । सुष्टुतिं कृत्वा देवयज्ञं नेशानाः सोमसानूपीवात्सो हम्यः कामान् अयच्छतमिति शेषः ॥ छ ॥ अथ नवमी ॥ उत मत्सु द्वेइ
ति ॥ उत अपि चतुर्यं श्रुष्टुः गायकमस्त्वभूते सत्ये सम्युगमने रथी लिंगगामिनो वडवे मे अश्विनो स्तुतिं कुर्वतो मम अभूतां सुमीडहे
रश्मिविधमानाः शतं गावो मम माभूवन् । पुरुकेशः शिविघमानानि पक्वापक्वान्यन्नानि मम मासन् षोडश राज्ञा हिरणिनो हिरणिनो
हिरण्यवतः स्महूतीर्दीन् अश्वान् स्पर्शनो नू पुरुषान् रथान् स्वाचार दशदशसंख्याकान् वशासः अनुगुणाः अभिषाचः शत्रूणामभिभा राम
वुकान् सघ्यान् दर्शनीयान् दर्शनीयान् पुरुषान् अश्विनोः स्तोत्रमोषा नदद्दातु ॥ छ ॥ अथ दशमी ॥ संवां शतेति ॥ नासत्या हे अश्वि
नौ तां युवयोर्गिरे रणनीतिर्गीः स्तोत्रात् तस्मै अश्वानां शतानि सहस्रा सहस्राणि वरूपंथानाम राज्ञा मंदात संदद्दातिवीरहे ४

वीरावश्विनौ द्विवचनस्यलुक् गिरेयुवयोः स्तोत्रे भरद्वाजायमह्यं अधितुत्रिसंख्यातन्ददातु॥ किंचहे पुरुदंससा बहुकर्मणावश्वि
नौ युवयोस्तु ग्रहातरिस्तासिहताहतानिस्फः॥ छ॥ अथैकादशी॥ आवांसुम्नेइति॥ हेअश्विनौवरिमनविस्तृते सुम्नेवां
युवाभ्यांदत्ते सुखावहेधनेजनासःसुम्नमितिसुखनामसुपाठात् सूरिभिर्विद्वद्भिःपुत्रादिभिःसहआसमंतात्स्यामभवेयं
॥ छ॥ इतिपंचमस्यप्रथमेचतुर्थोवर्गः॥ छ॥ उदुश्रियइतिषड्‌र्चंदशमंसूक्तंभारद्वाजस्यार्षंत्रैष्टुभमुषोदेवताकं॥ अ
नुक्रम्यतेच। उदुश्रियेषलुषसंतुइति॥ प्रातरनुवाकेउषस्येक्रतौ त्रैष्टुभेछंदसिआश्विनशस्त्रेचैतदादिकेद्वेसूक्ते। सू
त्र्यतेहि उदुश्रियइतिसूक्तेइति॥ छ॥ तत्रप्रथमा॥ उदुश्रियइति॥ रोचमानादीप्यमानारुशंतःशुक्लावर्णारुशदितिवर्ण
नामेत्यास्कः। उषसःश्रियेनतःशोभायैजगद्यात्रुंवाअपामूर्मयोनउदकसंबंधिनस्तरंगाइवउदस्थुः। उत्तिष्ठंति। अनंतरं
मेकविविक्तगमः उषामहाःविश्वाविश्वानिस्छानानिसुपथासुमार्गाणिसुगानिसुखेनगम्यानिकृणोतिकरोति। अपिचम
घोनीधनवत्यरुषाःवस्त्वीशशताप्तादक्षिणाप्रमहईयित्रीचाभूता॥ छ॥ अथद्वितीया॥ भद्रादद्दृक्षइति॥ हेउषोदेवीभद्राक
ल्याणीददृक्षेदृश्यातेउर्वियाविस्तीर्णोचविभासितवशोचिःशोचिषःजसोलुक्दीप्यमानाभावोरश्मयःद्यामंतरिक्षं
उदपप्तन्उत्पातंतिं। किंचहेउषोदेवीमहोभिस्तेजोभिःशुंभमानाशोभमानारोचमानादीप्यमानावक्षःचदीयंरूपंआ

वे॰भा॰ विष्कृणुषे प्रकटीकरोषि॥छ॥ अथ तृतीया॥ वहंति सीमिति॥ अरुणासो लोहितवर्णाः रुशंतो दीप्यमाना गावः रश्म
५ यः किरणाः गाव इति रश्मिनामसु पाठात्॥ सुभगां दुर्वियाङ्वीं विस्तीर्णां श्यानां सीमेनां मुषो देवतां वहंति। सेयमुषो देवता
शूरः अस्तेव वीरः सेनेव वता मोपेजाते अपगमयति। वोल्हा मेना या अजिरेण क्षिप्रगामी शत्रून्निवतमोंसि बाधते च॥छ॥ अ
थ चतुर्थी॥ हे उषो देवि पर्वतेषु उत दुर्गेषु पि अवातेगमनसाधनरहितेदेशे सुपथानि मार्गाणि सुगाः सुगानि सुखेन गम्या
नि तेन वभवंति। स्वभानो हे स्वभाप्रकाशे अर्णोतरिक्षे आकाशं आपइत्यंतरिक्षनामसु पाठात्। सा मुहिकी रापोवातरसि।
ऋष्यु पयामन ऋष्युरथे अप्र्षे दर्शनीये दिवो दुहितः अंतरिक्षसुते हे उषो देवि सा त्वं इषयध्ये एषणीयं रयिं धनं नो स्मभ्यं आ
5 वह॥छ॥ अथ पंचमी॥ सावहयोक्ष्मिरिति॥ हे उषः सा त्वं वरं धनं मह्यमाह। या त्वं अवाता अप्रतिगता जोषं प्रतिअनुउक्ष
भिः अनडुद्भिः स्वैर्वा सोस्त्र्भ्यो वरं वहसि। किंच हे दिवो दुहितः अंतरिक्षसुते या त्वं देवी द्योतमाना पूर्वहूतौ प्रथमाह्वाने प्रातरनु
वाके मंहना पूजनीया वहसि। सा त्वं दर्शता दर्शनीया भूरितियोजना। यादर्शना भूरिः त्वन्त्वयेयहूते न सामानाधिकरण्यात् भूरि
त्व स्यानिर्वाननस्यात्॥छ॥ अथ षष्ठी॥ उत्तेवयश्चिदिति॥ हे उषो देवि ते तव व्युष्टौ सत्यां वयश्चित् पक्षिणोपि वसतेः निवासस्थ राम
नात् उत्पत्तन् उत्पतंति। ये पितुभाजो हविषा संभक्तारः अन्नस्य उपार्जका वा पितुरित्यन्ननामसु पाठात्। नरः ते पिचोत्पतंति। किंच हे ५

उषोदेवीत्वंअमासमीपेसतेवर्त्तमानायदाशुषेहविर्दात्रेमर्त्यायभूरिप्रभूतंवामंधनंवहसि॥छ॥इतिपंचमस्यप्रथमोपंचमो
वर्गः॥छ॥एषास्येतिषळर्चंचतुर्थंसूक्तंभरद्वाजर्षेस्त्रैष्टुभं॥अनुक्रम्यतेच॥एषास्येति॥उषस्यंत्विति पूर्वसूक्तउक्तत्वात्॥इदमप्यु
षोदेवताकंप्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः॥छ॥तत्रप्रथमा॥एषास्यानइति॥एषास्यासावोनाःदिवोजाताअतए
वदुहितादिवःपुत्र्युषानोस्मदर्थंउच्छंतीतमांसिवर्जयंतीक्षितीःप्रजाःमानुषीरजीगःउद्गिरंतीजीगर्त्तिर्गिरतिकर्मावेतियास्कः
।अवाशयतीतियावत्।याऽरुशतादीप्यमानेनभानुनारुशतारम्यासुरात्रिषुरेफरकारयोर्व्यत्ययः।अक्तून्नैशान्यात्रादितेजोमित
मसश्चितमांसिचतिरस्तिरस्कुर्वतीअज्ञायिअदृश्यत॥छ॥अथद्वितीया॥वितद्ययुरिति॥चंद्ररथाःकांतिरथाःचंद्रश्चंदतेःकां
तिकर्मणइतियास्कः।ताउषसःतत्तदानींप्रातःकालेबृहतोबृंहणस्ययज्ञस्यअग्रंमुखंनयंतीःसंपादयंत्यःअरुणयुग्भिरुणवर्णयु
क्तैरश्वैःवियायुःविशेषेणयांतिचित्रंयथाभवतितथाभांतिचऊर्ध्वायाःरात्रेःअक्तुःकृष्णंतिरस्कृत्यनामसुपाठात्।तमोविबा
धंतेसम्यगपनयंतिच॥छ॥अथतृतीया॥श्रवोवाजमिति॥हेउषसःदाशुषेहविर्दात्रेमर्त्यायश्रवःकीर्तिंवाजंबलं
इषमन्नंऊर्जंरसंचवहंतीर्वहंत्योयूयंमर्त्योनीधनवत्यःप्रत्यमानागच्छतःअविधत्तेपरिचरतेमह्यंवीरवत्पुत्रपौत्रादि
सहितंश्रवोन्नंमिनंतश्चवेरत्ननामसुपाठात्।रत्नंधनंरत्नमितिधननामसुपाठात्।निधानमितरोमन्न॥छ॥अथ

वे॰ भा॰ चतुर्थी हेउषसः इदाहिइदानीमेववोयुष्माकंविधतेपरिचरते।दाशुषेरत्नंविधनमस्तिइदाहिइदानीमेववीरायप्रेरयध्वेइहविषांदाशु
६ षेयजमानायदाशुषेवोरत्नमस्ति।इदाहिइदानीमेवविप्रायप्राज्ञायजरित्रेदातुंवोरत्नमस्तियद्यस्मिन्विप्रेषुउच्छाउच्छानामकानिस्तोत्रा
णिविद्यंतेमाधवतेमघवतेमस्मत्सदृशायजमानायतदिदंरत्नंनिर्वहथपुराचित्पुरापिरत्नंमह्यंदत्तं॥छ॥अथपंचमी॥इदाहितइति॥हेउषसः अ
इस्मानोआदृतमानोततवशमादात्इदाहिमघएवगवांगोत्रामघान्वेअंगिरसोअरणेतिउस्रजंति।तथाचनिगमांतरं।गवांगोत्र
मुदसृजोयदंगिरइति॥अर्केणअर्चनीयेनब्रह्मणास्तोत्रेणबिभिदुःनभांसिविदारयंति।वान्रणांन्रणांनेतारोमेअंगिरसोदेव
हूतिर्देवविषयास्तुतिःसत्यासत्यफलाभवतु॥छ॥अथषष्ठी॥उच्छादिवइति॥हेदिवोदुहितःउषःप्रत्नवत्पुरातनेभ्यइवनोअस्म
दर्थंउच्छतमांसिवर्जयाहेमघोनि।भरद्वाजवद्विधतेपरिचरतेभारद्वाजवदितिवचनादन्योप्यस्तिभरद्वाजः।तथाचब्राह्मणं।प्राणो
वैभरद्वाजवदिति।गृणतेस्तुतिंकुर्वतेमह्यंसुवीरंकल्याणंपुत्रपौत्रादियुक्तंरयिंधनंदिशः।शाहिदेहेहिदिहिकिंच।नोअस्मभ्यंउरु
गायंबहुभिर्गीतंतथ्यंश्रवोन्नंअधिदेहिअधिकंप्रयच्छ॥इतिपंचमस्यप्रथमेषष्ठोवर्गः॥वपुर्न्वितिद्व्येकादशर्चंपंचमंसूक्तंभरद्वाज राम
स्यार्षंत्रैष्टुभंमारुतं॥तथाचानुक्रम्यते।वपुर्न्वेकादशमारुतमिति।व्यूल्हेदशरात्रेषष्ठर्श्चंपंचमंसूक्तंभरद्वाजस्यार्षंत्रिहन्या ६
ग्निमारुतेइदंसूक्तंमारुतनिविद्धानंसूत्रितंचहविष्मानंपुनुतादिति।वैश्वदेवेपर्वणिमारुतसप्तकपालस्यप्रचित्रकर्ममिति

याज्यायाश्चित्रमर्कं गृणते तेन वानुयाज्या। इति प्रकारद्वयेन मारुते पशौ ग्रचित्रमर्कं मिमीषे वयाज्या। सूचितं वा ग चित्रमर्कं गृणते
तुरायाय इदं वे हि वरमा अहे वेति॥ छ॥ तत्र प्रथमा॥ वपुर्नुतदिति॥ तस्मिन्निदं सानमेकरूपं मरुतः सर्वदा समानरूपाः। तथा च नि
गमांतरं। अन्ये ष्ठासो अकनिष्ठास एत इति। नाम स्थिराणामपि नाम करं धेनुं शीणापि दूप समानेनं सर्वदा गच्छत् वपुर्मरुतो चि
कितुषे लोके तु विष्णुं सत्तु। प्रादुर्भवतु। विदिति पुरकं। किं चातद्रूपं मर्त्येषु मर्त्यलोकेषु अन्यदोषधिवनस्पत्यादिकं दोमे कामा
दोग्धु पीपाय आप्याययति। किंच मरुतामेव निर्देशात् वृष्टिरंतरिक्षं समक्तमेव सरस्य वर्षा मुक्तं शुक्लवर्णमूधरुदकं
दुदुहे सरति॥ छ॥ अथ द्वितीया॥ अग्नयेत्र इति॥ ये मरुतः इध्मानाः अग्नयो न समिध्यमाना अग्नय इव शोभुच नदीप्यंते। यत्तये
मरुतः हिर्द्वि गुणं त्रि त्रिगुणं च वर्धंत इच्छानुरूपं वर्द्धंते संहितायां दीर्घः छांदसः। एषां मरुतां रथाः अरेणवो रेणुहिताः हिर
ण्ये सो हिरण्मयालंकारा अभवंति॥ ते भी मरुतः स्वम्नेः धनैः यो से भिर्बले साकं साहं भूवन्। प्रादुर्भवंति। तथा च निगमांतरं
॥य द्वषती भिसाष्टिमि रिति॥ छ॥ अथ तृतीया॥ रुद्रस्य इति॥ मरुतुषःसेरुः रुद्रस्य पुत्रा ये मरुतः संति। दाधृविः धरित्री ह
अिरंतरिक्षं यां आतु यां अमरुतो तुभरध्ये मर्तुं समा भवति। विदेहि सर्वज्ञातेहि महो महतामेषां मातापृश्निर्मही महती
॥किंच साप्टश्नि सुभ्वे नृणां सम्यक् भवनाय गर्भं सुदकं आदधनं आदधाति॥ छ॥ अथ चतुर्थी॥ न य ईषंत इति॥ ये स

वे·भा सिद्धीमरुतःजनुषोजन्मान्तलोन्नयुगतिअयाःअयनेगमन्तसाधनईषंतेनगच्छंति।किंतेषांरत्नणायत्नामावाहमनाभावः
७ ।नेत्याहअंतःसंतःसर्वेषांइहदिवंतेमानाएवअवधानिपापानिपुनानाःशोधयंतः।।यथावनिगमांतरांप्राणावैमरुतःस्वा
पयइति।अंतःसर्वप्राणिनाइहदिवर्तमानत्वात्तेषांगमनेनास्तिअध्यात्मेप्राणरूपेणावस्थानंदर्शितंभवतिशीघ्रगा
मित्वंतुनामधिदैवतरूपेणेतिद्रष्टव्यं।यद्यःहास्तुचयोयमानामरुतःजोषमनुलोरत्णंकाममनुनिदुहेनिवरांइहंस्फ
रकांतयाश्रियादीप्यमानाअनुअनुगतास्तेत्वंआमीयंशरीरंप्रकाशयंतःउत्तमाणाःभूमिंमिंचंतोभवंति।यद्वात्वंत्वे
विस्तीर्णयथाउत्तमाणाभूमिसिंचंतोभवंतीत्यर्थः।।छ।।अथपंचमी।।मत्वानयेष्टिजि।।येष्वश्मिईष्वस्सुधच्छ
धर्षकंमारुतंनाममरुसंज्ञकंशर्धंदधानाःउचारयंतःअयाःउगपच्छंतःस्तोतारःमस्तुहिपिंदोहमेकामानांदोहंस्तु
हामाभवेतिननेतिसंप्रत्यर्थेस्तेनामिरोहितावासोदधनामपहर्नारःअयासोगंतारोभवंतिमेक्रामहत्वेनयुक्ताश्चभवंतिएव
ग्रामृतानकुह्यानमूहानुःशोमनाहविर्दानोव्ययजमानःअवयासततमवयजतेअपगतक्रोधान्करोतिनेतिसंप्रत्येवं।।छ।।
इतिपंचमस्यप्रथमेसप्तमोवर्गः।।छ।।अथषष्ठी।।तरुंदुयोदति तेमरुतःउयाःशवसाबलेनवेगेनयुक्ताःस्वक्षणेणाधर्षक राम
सेनाःसुमेकेसुरूपेउभेरोदसीद्यावापृथिवीयोयुजंतेयोजयंतिदृष्ट्यापृथिवीतर्पयंतीत्यभिप्रायः।अधस्मएषाअपिचयेषुम ७

रुसुरोदसीरुद्दसपत्नीअद्धाग्निकीवाकुस्यशोचिस्वहीन्निर्वर्त्ततेआअस्यवसुबलवसुतेषुरोकोदीन्निर्बाधकोवानातस्थे
नतिष्ठन्निनंनिःसरत्येवेत्यर्थः॥ छ॥ अथसप्तमी॥ अनेनोनेवहति॥ हेमरुतः वोयुस्माकंसंबंधीयामोरथः अनेनःपापरहि
तंयथाभवति। तथा अस्तु प्रादुर्भवतु। किंचयंयामंअरथीः रथिः सारथिः नरथिनः अराथीः अप्ता रथिरपिस्तोता अजतिसे
रतिमयामः अनस्वःअपितत् अश्वरहितोपि अनवसःपथ्यद्दनरदितः अनभीसुःपाशइस्तिरोरजसूः उदकस्यप्रेरकः साधक
स्लोचृणांकामानृमायन्नरोदसीयावापृथिव्योपयांपथैं। नास्त्रिमार्गात्रुवियाविविविधंगछन्॥ छ॥ अथाष्टमी॥ नास्य
वर्त्तेति॥ हेमरुतः वाजसातौसंग्रामेयंवमवथरहे थ अस्यजनस्यवर्त्तासेरकोनास्ति अस्यनरुतानुहिंसितावनास्ति अ य अ
पिवतोकेपुत्रंतनयेधनेवागोष्ववाअस्सुवानिमितंभूतेश्रुमवथः पार्येसंग्रामेघोः हीन्नअस्यास्यविजिगीषेबोश
चोः व्रजंगवांसंबंद्धर्त्तारारयिताभवति॥ छ॥ अथनवमी॥ प्रचित्रमिषं हे अग्नेएनतेशर्द्धकुर्वातेस्तूयमानायवान्नुर
यवाधितायस्वतवसेस्वभूतबलायमारुतायमरुतांगणायचित्रंदर्शनीयंअर्कंअन्नंहविःस्वधा अर्कईल्यन्ननाम
सुपाठात्प्रभरधंवसहायभूतान्विनः वंवसर्वेयूयंभरत। यथालोकेवहुष्वेककार्यकरसुमुख्यमेकंसंबोध्ययू
यमेवकुरुतेतिप्रार्थना। लहदन्नाचिमुख्यमग्निमेकमेवसंबोध्यभरथमितिवहुवचनप्रयोगः। येमरुतः सहांसिशत्रूणांबलानिम

वे·भा हसा बलेन सहंते ऽभिभवंति । सुखेभ्यो मंहनीयेभ्यो मरुद्भ्यो भयात् पृथिवी रेजते कंपते । मारुतायेति तद्धितवत्सावं न भूतानाम
पि मरुतां बुद्ध्या गतिमागात् इयं इति गच्यवमर्शः । यथा महाभाष्ये । अथ शब्दानुशासनं केषां शब्दमिति । यथा वा लोके राज्ञः पु
८ रुष इत्युक्ते कस्य राज्ञ इति ॥ छ ॥ अथ दशमी ॥ त्विषीमंत इति ॥ मरुतः अध्वरस्येव यज्ञस्येव दिद्युत् द्योतमानाः तृषुच्यवसः क्षिप्रगनाः
अग्नेः जुह्वो न रश्मय इव त्विषीमंतो दीप्तिमंतः अर्चत्रयो ऽर्चनीयाः धुनयो नमपभान कंपयंत इव वीराः भ्राजज्जन्मानः दीप्तशरीराः अधृष्टाः
8 परैरनभिभूताश्च भवंति ॥ छ ॥ अथैकादशी ॥ तं वृधंतमिति ॥ तं सिंहं वृधंतं वर्द्धमानं वाजदृष्टिं भ्राजमानं स्वर्षिं रुद्रस्य सूनुं पुत्रं मा
रुतं मारुतं मरुतां गणं हवसा स्तोत्रेण आ विवासे परिचरामि । किंचद्दिवः स्तोतुः शुचयो निर्मलाः मनीषाः स्तुतयः उग्राः उद्गूर्णाः शहीय मारु
ताय बलाय ऋक्षः शर्द्ध इति बलनामसु पाठात् । अपः अ ऋवंतः गिरयो न मेघा इव गिरिः व्रज इति मेघनामसु पाठात् । अस्पृध्रन् अस्पर्द्धंते ॥
॥ छ ॥ इति पंचमस्य प्रथमे ऽष्टमो वर्गः ॥ छ ॥ विश्वेषां व इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभं मैत्रावरुणं । तथा चानुक्रम्यते वि
श्वेषां मैत्रावरुणमिति ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः मैत्रावरुणे पशौ आयातं मित्रावरुणां तथा चानुक्रम्यते ॥ विश्वेषां मैत्रावरुणमिति
॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः मैत्रावरुणे पशौ आयातं मित्रावरुणेति पशुपुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च । आयातं मित्रावरुणा सुशस्ति राम
नो मित्रावरुणा हव्यजुष्टिमिति । व्यूढे दशरात्रे सप्तमे ऽहनि प्रउगशस्त्रेषु अयं द्वामिति मैत्रावरुणं तृतीयं तृचं । तथा च सूत्रितं । अयं द्वां मित्राव ८
रुणा सूद इन्द्रा गोमता नासत्या रथेनेति ॥ छ ॥ तत्र प्रथमा विश्वेषां व इति ॥ विश्वेषां सर्वेषां मध्ये ज्येष्ठतमा ज्येष्ठतमौ मित्रावरुणौ वो वां

गिर्भिः स्तुतिभिः वर्द्धध्यै वर्द्धयितुं भवतो स्मि ॥ यायो र्हीडौ महितौ अस्ममा विषमौ त्रिरश्रिं हंति चतुरश्रिरुग्र इति निगमांतरेणाम
र्थ्यं दर्शितं । यमिष्टायं रतमौ स्वैरात्मीयैर्बाहुभिः रश्वीव रश्मिनेव अश्वान् जनान् संयमतुः संगच्छतः बाहुभिरिति बहुवचनं पूजार्थं
॥ छ ॥ अथ द्वितीया इयं मद्वा मिति ॥ हे मित्रावरुणौ वां युवां मतं मम मद्इयं मनीषा स्तुतिः प्रस्तरणीते प्र छाद्यति प्रियाहे प्रियौ युवां
नमसा अन्नेन हविषा सहोपगच्छति च । युवयोर्वर्हिः यज्ञम् अच्छति च हे मित्रावरुणौ नो अस्मभ्यं अधृष्टं अनभिभूतं छर्दिर्गृहं यंतं प्रयच्छं
तं । हे सूहानू शोभनदानौ वां युवयोः संबंधं युवाभ्यां देयं यद्गृहं वरूथ्यं शीतवातातपानां वारयितृ भवति ॥ छ ॥ अथ तृतीया ॥ आयातमि
ति ॥ हे मित्रावरुणौ सुशस्ति शोभनशंसनं नमसा अन्नेन हविषा स्तोत्रेण वाहूयमानौ स्तूयमानौ वा प्रियस्य प्रियौ उपायातं उपागच्छतं । या
यौ महित्वेन त्वक्षौ युवां ऋधीयतः ऋधिमंतं यशो वा आत्मन इच्छतो जनान् अप्नः स्तुत्कर्मणः पर्धिरूत पुरुषः अप्नः अप्न इति कर्मनामसु
पाठात् ॥ अपसे व कर्मणे व संयत यः संयच्छथः ॥ छ ॥ अथ चतुर्थी ॥ अश्वानयेति ॥ यायो अश्वान अश्वा विव वा जिना वा जिनौ बलिनौ
पूतबंधू पूतस्तोत्रौ अस्तौ नामस यौ वयतयो गर्भं गार्भभूतौ अदितिर्देवी भरध्यै बभार । किंच या । यो जायमाना वेव महिमस्तेहतौ महांता महत्त्व
ते प्रभूतौ तौ मित्रावरुणौ मर्त्याय मर्त्याय रिपवे हिंसकाय वोरी घातकौ निद्रीधः निरधात् अदितिः स्वो दरे ॥ छ ॥ अथ पंचमी ॥ विश्वे
यद्वा मिति ॥ विश्वे सर्वे देवासो देवाः सजोषाः परस्परं गतियुक्ताः यत् यौ वां युवां मंहना महत्त्वेन मंदमानाः स्तुवंतः सत्रं बलम् अख्यः धत्त

वे·भा वंतः। किंच यत् यो युवां उर्वी विस्तीर्णे रोदसी द्यावापृथिव्यौ परि भवथः। तयोर्युवयोः अद्द्यासः अहिंसिताः अमूराः अमू
९ ढाः स्पशः रश्मयः अरावा संति ॥ छ ॥ इति पंचमस्य प्रथमे नवमो वर्गः ॥ छ ॥ अथ षष्ठी ॥ ता हि क्षत्रमिति ॥ तातो मित्रावरु
णौ युवां अनुद्यून् दिवसे दिवसे क्षत्रं बलं धारयेथे हि द्यौः अंतरिक्षस्य सानु समुच्छ्रितं प्रदेशं मे वं सूर्यं वा दृंहे येदृढीकुरुत उ
पमा दिव उपमीयते अग्निः यतद्ध्युपमानस्छूणां साय थाव संधारयंति तद्वदित्यर्थः ॥ छ ॥ दृल्हः युवाभ्यां दृढीकृत स्वमेना
नक्षत्रं अंतरिक्षं व्याक्रवानः उत अपि च विश्वदेवः सूर्यो भूमिं द्यां दिवं च आ यो मनुष्यस्य। इद्यवः आयव इति मनुष्यनामसु
१ पाठात् धमिना अन्नेन हविषा सुतद्धमनीत्यन्ननामसु पाठात् आप्यायितः सन् आ अतनोत् आतनोति युवाभ्यां दृढीकृतं एव
॥ छ ॥ अथ सप्तमी ॥ ता विग्रं धैथे इति ॥ तातो मित्रावरुणौ युवां विग्रं प्राज्ञं यजमानं विप्रः विग्र इति मेधाविनामसु पाठात् धै
थे धारयथः जठरमुदरं पृणध्यै सोमेन पूरयितुं यद्यहा सप्रभृतयः सह म्रियमाणा अविजसः मक्षय ज्ञसद्रनं आ पृणंति आ
पूरयंति विश्वजिन्वा विश्वजिन्वा नौ यद्यहा पयो जलं भवद्भ्यो ग्रहितं न द्यावु वनयो न द्योः दिशो वा नमृष्यंते क्षसाना नि भूयंते
अवाताः अशुष्काः विमर्दंते विभूतिं धारयंति ॥ छ ॥ अथाष्टमी ॥ ता जिह्वयेति ॥ तातो मित्रावरुणौ युवां सुमेधसः ज्ञः जिह्वया वा राम
चा मरः सर्वदा इहनं अलं आयाचते आ इत्युपसर्गः दना ॥ द्याम्प ज्ञिया ध्याहारः घाचत इत्यध्याह्रियते। पूर्वस्या मृविजलस्याग कृतवान् ९

वृद्धो विपरिवर्त्तमानं इदमशब्देन परामृश्यते॥ यद्यद्वा वां युवयोररतिरभिगन्ता सते यज्ञे सद्यो मायारहितश्चाभूत् स्याभवति॥ हे द्युतानौ
तस्मा हितम पेक्षितमद्य इहवलस्तोत्रं वा युवयोरस्तु॥ किंच युवं युवां ह्वाशुषो यजमानाः स्पषष्ठ्यार्थे चतुर्थी॥ अंहः पापं विचर्षणिष्ठं वि
नाशयतमिति॥७॥ अथ नवमी॥ अयद्वामिति॥ हे मित्रावरुणौ वां युवयोः प्रियाणि धामधामानि कर्माणि युवधीतानि युवाभ्यां वि
हितानि यतये यजनः स्पृहयन्तः सर्द्दमानाः प्रमिनन्ति हिंसन्ति ये च देवाः सोदेवाः ऋहसा वहनसाधनेन स्तोत्रेण युक्ताः ते वैव च अयः अपः कर्मतं
ईतः अथ ऋसाव यज्ञे उरुक्रान्तः पृथाकर्माणि कुर्वन्तीत्यर्थः॥ ये च न युवाः प्रणन्तीतियुवाः न युवाः अप्रणन्त इत्यर्थः॥ तान् सर्वान् विचर्षणिष्ठ
मिति अनुषज्यते॥७॥ अथ दशमी॥ प्रियद्वा च मिति॥ यद्यदा कीस्तासो मेधाविन ऋतावान् उशिजः कीस्तास इमे अविनाम सुपाठा
ता वावेद्युर्मिं विभरन्ते इत्युक्तवन्तः तत्र केचिद्धृताः मनानाः अप्रतिहीना वंतः निविदः शंसन्ति॥ आत तथा सति वां युवाभ्यां म्यन्यं पृ
च्छानि स्तोत्राणि वयं ब्रवाम महित्वा महत्वेन देवेभिरन्यैर्देवैः सह न किं पतयथ्न्ना गच्छथः॥७॥ अथैकादशी॥ अवो रित्थावामिति॥
हे मित्रावरुणौ अवो अवतो वां युवयोरभिष्टो अभिगमने छर्दिषः गृहाय सुखाय वा चतुर्थ्यर्थे षष्ठी एवाम भिगते युक्तो इषुयुवोः सु
वसुव भागं देवयन्त गृहादिकं अहृधा युक्त अविच्छिन्नं भवति॥ तथा च यास्कः॥ अहृधा युरहृताध्यायुः कृधितिर्हस्वनाम नहृतं भ
वतीति॥ इत्थास त्येमेव कहाम्मित्रावरुणयोरभिगमनं इत्पत आह॥ यद्यद्वा गावब्धुनयः अनुस्फुरान् अनुसुरस्युः यदा च सवि यं सन्तु

वे·भा गामिनं धस्नुं शत्रूणां धर्षकं वृषणं कामानां वर्षितारं सोमं रक्षो रमणो व्यस्नेतुनजनयन्नमानायुं ज्यः ॥ छ ॥ इति पंचमस्य प्रथमे
१० दशमो वर्गः ॥ छ ॥ श्रुष्टी वामित्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैंद्रावरुणं तथा चानुक्रम्यते ॥ श्रुष्टी वा मैत्रावरुणमु
पांत्यें जगत्याविमित्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैंद्रावरुणं तथा चानुक्रम्यते ॥ श्रुष्टी नामैत्रावरुणमुपांत्यें जग
त्याविति । प्रसंम्राजे इंद्रावरुणा सुतपाविमित्येते जगत्यौ शिष्टास्त्रिष्टुभः इंद्रावरुणौ देवता ॥ आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीसवने
होत्रकशस्त्रेषु स्तोमवृद्धौ मैत्रावरुणस्येदमेवावापार्थं सूक्तं । सूत्रितं च । श्रुष्टी वां यज्ञो युवां नरेति । तृतीयसवने इंद्रावरुणा सुत
पाविमं सुतमिति प्रशास्तुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च । इंद्रावरुणा सुतपाविमं सुतमिंद्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पत इति । उक्थे तृ
तीयसवने इंद्रावरुणा मधुमत्तमस्येति मैत्रावरुणस्य शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च । इंद्रावरुणा मधुमत्तमस्येति याज्येति ॥
छ ॥ तत्र प्रथमा ॥ श्रुष्टी वामिति ॥ महामंहनीयौ हे इंद्रावरुणौ वां युवयोरर्थे श्रुष्टी क्षिप्रः तथा च यास्कः ॥ श्रुष्टीति क्षि
प्रनामाश्रुष्टीति । यज्ञः सोमः सजोषाः नृभिः सहितः अयमासमंतात् उद्यतः अध्वर्युभिः सोमः मनुष्वत् मनोरिव वृक्तब राम
र्हिषः स्तीर्णबर्हिषो यजमानस्य इषे अन्नार्थं महे महते सुम्नाय सुखाय च यजध्यै यष्टुं वा गाववर्त्तत् आवर्त्तयति ॥ छ ॥ अथ १०
द्वितीया ॥ ता हि श्रेष्ठेति । हे इंद्रावरुणौ तौ तौ प्रसिद्धौ युवां श्रेष्ठौ देववाता देववातौ यज्ञे ईष्टिर्देवतातेति यज्ञनामसु पाठात्

तुग्राधनानां प्रेरकौ दिभूतं भवतं। किं च तौ हि युवां शूराणां मध्ये शविष्ठा अतिशयेन बलवंतौ भूतं किं च मेघोनां दानवतां किं
च मंहिष्ठा दातृतमौ तु विभूष्णा बहुबलौ असतेन सत्यमेतत् च तुराशत्रूणां हिंसकौ सर्वसेना सर्वसेनौ च भूतमिति॥ ७॥ अथ
तृतीया॥ वाम् रणीहीति॥ हे भरद्वाज नमोभिः स्तुत्यैः अषैः बलैः अषमिति बलनाम सुपाठात् सुम्नेभिः सुखैः सर्वैः अकाना स्तु
तौ कावतिः शष्ट कर्मा तस्य इकान विरूपमिदं तौ इंद्रावरुणौ गृणीहि स्तुहि अन्यः तयोः अन्य इंद्रः वज्रेण नाम कसुरं वृत्रं
एणहंति अन्यो वरुणः विप्रः आत्कः वृजनेषु स्तोतॄणां मुपद्रवेषु रक्षितुं शवसा बलेन मिषन्ति संगच्छते छ अथ चतुर्थी॥ ग्ना
श्च यद्धिति॥ नरः नराणां मनुष्याणां मध्ये ग्ना श्च वित्र श्च मेना। ग्ना इति स्त्रीणामिति यास्कवचनात्। नरः श्च पुरुषा श्च विश्वे सर्वे
देवाः स्तारः देवा मह इत्यत्र सुमो हि येत्येकशेषात् देव्य श्च देवा श्च देवा मह इति निर्देशाः पुंवन्निर्देशाः। स्वतूर्तिः स्वयमुद्यताः य
घ हावद्वधंता स्तुतिभिर्वर्द्धयंते नदा हे इंद्रावरुणौ महि वा महत्त्व स्तुक्तो एभ्यः स्तोतृभ्यः प्रभूतं भवतं हे द्यौः पृथिवि च उर्वि
वी विस्तीर्णे युवां एभ्यः प्रभूतमित्यनुषंगः॥ अथ पंचमी॥ म इत्सुदानुरिति॥ हे इंद्रा इंद्रा वरुणा इंद्रावरुणौ इतरेतरयोगाद्दु
भयत्र द्विवचनं गयोगः। वरुणो यत्र संहिताया ह्रस्व छांदसः। वां युवयोः यजमानः मन् आत्मनेव दाशति हवींषि ददाति। म इत्
स एव सुदानुः शोभनदानो भवति। स्व वा नूधनवां श्च अन्नवां श्च भवति। किं च मवा स्मान् नरान् वान् द्विषो हे स्पृध अन्नेन जयलेवे

वे॰भा नमहतारेतस्मायेन। अपिचरयिंधनं रयिवतो धनवतोजनानुस्तुत्रां स्वसंमतमंमजेन॥छ॥इतिपंचमस्यप्रथमे एकादशोवर्गः
११ ॥छ॥ अथषष्ठी॥ यंयुवमिति॥ देवादेवौ स्तूयमानौ इंद्रावरुणौ युवं युवां दास्वध्वराय दत्तहविष्काय वसुमंतं धनानुबधिरंयु
रुत्नुं बहुत्नं पुरुमेयशस्कं वायं यादृशं रयिं धनं धत्थः प्रयच्छथः। योपिवनुषांहिंसकानां अशस्तीः अकीर्तीः शत्रून्हंतान्य
यशांसीत्यर्थः। प्रभनक्ति प्ररुजति। मतादृशोरयिः अस्मे अस्मासु स्यातभूयात्॥छ॥अथसप्तमी॥ उतनःसुत्रात्रइति॥ उ
तापिचइंद्रावरुणाहेइंद्रावरुणौ भूरिभिःस्तोतृभ्यः नोस्मभ्यंसुत्रात्रःसुरक्षः देवगोपाः देवागोपायितारो यस्यसतथाविधः रयिर्ध
नं स्यात्भूयात्। किंचयेषामस्माकं शुष्मो बलं पृतनासु युद्धेषु साह्वान् शत्रूणामभिभविता नतुरिः हिंसकः स्वसनघञ्ना
यशांसिसघएवप्रतिरतेसम्यक्तिरस्कयात्॥छ॥अथाष्टमी॥ नूनइंद्रावरुणेति॥ हेइंद्रावरुणा इंद्रावरुणौ गृणाना स्तू
यमानौ युवां नोस्मभ्यं सौश्रवसायसुश्रवसो भावः सौश्रवसं तास्मे सुश्रवसाय स्तुत्याय रयिंधनं नु क्षिप्रं प्रकं यच्छतं। किंचदे
वहे। देवौमहिन्तस्यमहतो युवयोः शर्ध्रा बलेरद्धा इठगृणंतः स्तुवंतो वयंदुरिता निनावाअपोनगुहकानीवतरेन॥छ॥अथ
नवमी॥ प्रसम्राजेइति॥ हेस्तुतः से सं स्तोतः संम्राजे प्रपाराशासमकायबृहते परिदृढाय देवाय द्योतमानाय वरुणाय प्रियंम राम
नोहरं सप्रथः सर्वतः पृथु। तया चया स्कः सप्रथाः सर्वतः पृथुरिति। मन्मस्तोत्रं नु अर्घ्य भार्गमो वा रय अयंयन्योःस्वंवरुणःम ११

हिनामहिम्नायुक्तःमहित्वतोमहाकर्माकव्यामसयाचयुक्तःअजरोनजरारहितःसउर्वीविस्तीर्णेद्यावापृथिव्योशोचिषा
दीप्त्याविभातिविभासयति॥छ॥अथदशमी॥इंद्रावरुणेति॥इंद्रावरुणाहेइंद्रावरुणौसुतपौसुतस्यसोमस्यपातारौयु
वांमदंमदकरंसुतमभिषुतमिमंसोमंपिबतं।किंचधृतव्रताहेधृतकर्माणौयुवोर्युवयोःरथःअध्वरमुद्दिश्यदेववीतयेदे
वानांपानार्थंपीतयेयुवयोरपिसोमपानार्थंस्वसरंमार्गंप्रत्युपयाति॥छ॥अथैकादशी॥इंद्रावरुणेति॥इंद्रावरुणाहे
इंद्रावरुणौवृषणाकामानांवर्षितारौयुवांमधुमत्तमस्यअतिशयेनरसवंतंवृष्णोवर्षितारंसोमस्यसोमंआवृषेथांअश्री
तेनतथाचशतपथब्राह्मणंयथाभागमावृषाथामितियथाभागमश्नीतेत्येवेतदाहेति।वांयुवयोरर्थेइदमंधःसोमरूप
मंत्रंअस्मेअस्माभिःपरिषिक्तंपात्रेषुअंतःआसद्योपविश्यास्मिन्बर्हिषियज्ञेमादयेथांसोमपानेनेतिशेषः॥छ॥इतिपंचम
स्यप्रथमेद्वादशोवर्गः॥छ॥संवांकर्मणेत्यष्टर्चमष्टमंसूक्तंभरद्वाजस्यार्षंत्रै ष्टुभमैंद्रावैष्णवं॥अनुक्रम्यते॥सं
वामष्टावैंद्रावैष्णवमिति॥उक्थ्येतृतीयसवनेच्छावाकशस्त्रएतत्सूक्तंसूत्र्यतेहिसंवांकर्मणेंद्राविष्णूमदपतीमदानामितिया
ज्येति॥सोमातिरेकेप्रातःसवनेनिमित्तिकेशस्त्रेपरिहितेसतिगाणगानिमतिसंवामितितस्यशस्त्रयाज्यासूत्रितंच॥इंद्रा
वैरुणअभ्यावेतिगाणगारेर्दैवतप्रधानत्वात्संवांकर्मणासमिषाहिनोमीतिसोमातिरेकेमाध्यंदिनसवनेतियाविष्वासा

मित्येषाशस्त्रयाज्यासूचितंच॥याविश्वासांजनितारामतीनामितियाज्येति॥उक्थ्येतृतीयसवनेछावाकस्येंद्राविष्णूमदतीइति
शस्त्रयाज्यासूत्रंद्रष्टव्यं॥तृतीयसवनेछावाकस्येंद्राविष्णूपिबतमितिशस्त्रयाज्यासूचितंच॥इंद्राविष्णूपिबतंमध्वोअ
स्यसोमंस्तोममर्हतिजातवेदसइति॥छ॥तत्रप्रथमा॥संवांकर्मणेति॥हेइंद्राविष्णूवांयुवांकर्मणास्तोत्रेणइषहे।विषा
चसंहितोमिसन्पक।परयामिअपसःअस्यउक्थस्यपारेसमाप्तौयसनुषेथामेषां॥किंचअरिष्टेरहुपइवैःपथिभिर्मार्गैः
नोस्मान्नपारयंतापारनयंतौयुवांद्रविणंधनंधनमस्मभ्यंदत्तं॥छ॥अथद्वितीया॥याविश्वासामिति॥यायोअग्निहाविंद्र
विष्णूविश्वासांसर्वासांमतीनांस्तुतीनांजनितारा।जनितारौ।जनजननइत्यस्माद्धातोस्तृचीदंरूपं।यद्वाजनीप्रादुर्भावइत्य
स्मादेवधातोस्तृचीजनितामंत्रेइतिनिपातना लोपः।कलशाकलशोसोमधानासोमस्यविधानभूतौचमसावां।अथप्र
त्यस्तुतिः।हेइंद्राविष्णूवांयुवांमस्यमानाउच्चार्यमाणाशस्त्ररूपाःगिरोवाचःयावंतुप्राकृवेतुअर्कैःस्तोतृभिःगीयमानाःस
गीयमानाःस्तोमासःस्तोमाःस्तोत्राणिचयावंतुप्राप्नुवंतु॥छ॥अथतृतीया॥इंद्राविष्णूमदपतीइति॥हेइंद्राविष्णूमदा
नांसोमानांमदपतीस्वामिनोमदपतीइत्यत्रद्वेपदेशसेनुवाद्य।द्रविणोद्रविणसान्धनानांप्रापियद्रविणाउइतिपदद्वयमेकीभू राम
यद्रविणोइतिनिष्पन्नंपदं॥धनादेशेनोयुवांसोमममभीआयातंमतीनांस्तोत्रणांस्तोमासःस्तोत्राणिउक्थैःशस्त्रैःसाईश १२

12

स्पमानासः उच्चार्यमाणाः वां युवां अक्रुध्निः स्तेनोनिः संसमं जंतु समर्द्ध्यंतु। संसमिति द्विरुक्तिरादरार्था॥ छ॥ अथ
चतुर्थी॥ आवामश्वासइति हे इंद्राविष्णू वां युवां अभिमातिषाहः अभिमातीनां हिंसकानां अभिभवितारः सधमादः
सहमादं तः अश्वासो श्वाः आवहंतु। मतीनां स्तोतृणां विश्वा विश्वानि सर्वाणि हवना हवनानि स्तोत्राणि जुषेथां सेवेथां
तदर्थं मे मदीयानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि गिरः शस्त्ररूपा वाचश्च उपशृणुतं॥ छ॥ अथ पंचमी॥ इंद्राविष्णू तदिति। हे इंद्रा
विष्णू वां युवयोः तत्कर्म पनयाय्यं स्तुत्यं किं तत्कर्मेत्यत आह। सोमस्य मदे सति यदुरु विस्तीर्णं चक्रमार्थे। यद्यपि वि
स्तीर्णं विक्रमः तथाप्येकार्थत्वादुभयोरित्युच्यते। यच्चांतरिक्षं वरीयः उरुतरं अकृणुतं अकुरुतं। यदपि च रजांसि लो
कान् सर्वान् लोका रजांस्युच्यंत इति यास्कः। नोस्माकं जीवनाय अप्रथतं अप्रथयतं॥ छ॥ अथ षष्ठी॥ इंद्राविष्णू ह
विषेति॥ घृतासुती हे घृतान्नाविंद्राविष्णू युवां हविषा सोमेन वावृधाना वर्द्धमानौ अग्राद्वाना सोमाग्रस्य भुक्
स्पात्तारौ नमसा नमस्कारेण रातहव्या दत्तहविष्कौ यजमाने अस्मे अस्मभ्यं द्रविणं धनं धत्तं प्रयच्छतं किं च युवां समुद्रः
उदधिरिव स्थो भवथः यतः सोमधानः सोमाः निधानः सोमनिधानः कलशो भवथः॥ छ॥ अथ सप्तमी॥ इंद्रा
विष्णू पिबतमिति॥ हे दस्रा हे दर्शनीयौ विंद्राविष्णू युवां मदिराणि मदकराणि अंधांसि सोमात्मकान्यन्नानि अ

वे·भा· मिगच्छतं॥इमेममदीयानिब्रह्माणिस्तोत्राणिहवंमदीयमाह्वानंचोपशृणुतं॥छ॥अष्टमी॥उभाजिग्यथुरि
१३ ति हेइंद्राविष्णूउभाउभौयुवांजिग्यथुःशत्रून्जयथःनपराजयेथेनपुनःकदाचनपराजायेथे॥एवोरेनयोर्युवयो
मध्येकतरश्चनएकतरोपिनपराजिग्येनपराजैष्टहेविष्णोइंद्रश्चत्वंचयुवांयदुतयदसुभ्यपस्पृधेथांअसुरैःसहास्प
धेथां॥त्रेधालोकवेदवागात्मनात्रिधास्थितंसहस्रममितंचतदैरयेथांव्यक्रमेथामित्यर्थः॥तथाचब्राह्मणं॥
उभाजिग्यथुरित्यच्छावाकस्योभौहितौजिग्यथुर्नपराजयेथे।नपराजिग्यइतिनहिलयोःकतरश्चनपराजिग्ये
इंद्रश्चविष्णोःयदपस्पृधेथांत्रेधासहस्रंवितदैरयेथामिति।इंद्रश्चहवैविष्णुश्चासुरैर्युयुधातेस्त्रिर्विक्रमतेता
वदस्माकमथयुष्माकमितरदितिसइमांल्लोकान्विचक्रमेथोवेदानथोवाचंतदाहुःकिंसहस्रमितीमेलोका
13 इमेवेदाअथोवागितिब्रूयादैरयेथांमैरयेथामितियद्वातत्सहस्रंगवांसहस्रंत्रेधाव्यैरयथामित्यर्थः॥छ॥इ
पंचमस्यषष्ठप्रथमत्रयोदशोवर्गः॥७॥घृतवतीभुवनानामितिषल्ऋचंनवमंसूक्तंभरद्वाजस्यार्षंजागतंद्यावापृ
थिवीदेवताकं।तथाचानुक्रम्यते।घृतवतीषड्द्यावापृथिवीयंजागतमिति॥आभिप्लविकेपंचमेहनिवैश्वदेवश राम
शस्त्रस्त्वचोद्यावापृथिवीयंनिविद्धानार्थं।सूत्रितंच।घृतवतीभुवनानामभिश्रियोर्इस्तुभिर्वाजवड्भिरितिमर १२

वावितिबृहस्पतिसर्वेपिवैश्वदेवशस्त्रएकस्तृचःसूत्रितश्चाभिप्लविकेतृतीयेहनिवैश्वदेवशस्त्रेघृतेनद्यावापृथि
वीइतितिस्रोद्यावापृथिव्याइतिविज्ञानार्थंसूत्रितंच॥घृतेनद्यावापृथिवीइतितिस्रोनस्त्वोजातइति॥छ॥तत्रप्र
थमा॥घृतवतीइति॥द्यावापृथिवीद्यावापृथिव्यौघृतवतीदीप्तिमान्तोउदकवत्योवा।वनंश्यतमित्युदकना
मसुपाठात्भवतइतिशेषः।भुवनानांभूतानामभिश्रियाआश्रयणीयेनभवतइतिसर्वत्रानुसंबोधेयं।उर्वी
विस्तीर्णेपृथ्वी।बहुकार्यरूपेणप्रथितेचमधुदुघेमधुनउदकस्यदोग्ध्र्यो।सुपेशसासुरूपेवरूपेणस्यसर्वस्यनि
यामकस्यधर्मणोधारणेनविष्कभितेपृथ्व्यजरेनितेअभूरिरेतसाबकुरेतस्केबहुकार्येवाभवतः।अत्र
सामस्त्यात्द्यावापृथिव्योःस्तुतिप्रसंगात्प्रणस्योग्निरपृष्ठ्यं॥छ॥अथद्वितीया॥असश्चन्तीइति॥असश्चंतीअ
सज्यमानेसुदुहंसमानेवाभूरिधारेबहुधारेद्विधौवापृथिव्योधाराःपृथिव्यांआघ्राद्रुतरसधाराःएवमुभयोरपिबहुधा
रवंपयस्वतीउदकवत्योवातोवाभूरिधारत्रेनयावयात्स्ऋ॥असज्यमानेइतिवाकुरसंख्यापिनिवाबहुधारेउदकवत्य
वितिमिः।शुचिव्रतेशुचिक्रियेद्यावापृथिव्यौसुकृतेशोभनकारिणेयजमानायघृतंसत्याहिसमृद्धिहेतुभू
हयंदुहाते॥अस्यजगतस्तस्थुतःस्थेहहेद्यावापृथिव्यौअस्यसमुत्पन्नस्यभूतजातस्यराजंतीईशानेसुवांप्रसेअस्मा

श्री

वे·भा पुरेतः प्रजननसमर्थं वीर्यं सिञ्चतं यद्रेतो मनुर्हितं मनुष्येभ्यो हितं ॥ छ ॥ अथ तृतीया ॥ धिषणे इत्यादेः सर्वस्य भुवनस्य निभृते वा
२४ हे रोदसी वां युवाभ्यां यो मन्त्रो मधुमान् अजरे कमणाय युवयोः सुखगमनाय दद्रा शाहं बीषि दृढानि ॥ समृत्यं साधतिका मा
नुसाधयति ॥ किं च प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिः प्रजायते प्रवृद्धो भवति ॥ धर्म्मणः कर्म्मणः परिधारिषु वो युवयोः सिक्ता
सिक्तानि रेतांसि विश्वरूपाणि नानावर्णानि समव्रतानि समानकर्माणि भूतानि जायंते ॥ छ ॥ अथ चतुर्थी ॥ घृतेनेति ॥
14 द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ घृतेनोदकेन अभिवृते अपभवतः घृतश्रिया उदकं श्रयंत्यौ च घृतपृष्ठा वा घृतसंपृक्ते
च घृतवृधावदतं वर्द्धयंत्यौ उर्वी विस्तीर्णे पृथ्वी प्रथिते न भवतः । प्रथाः प्राज्ञास्तोतारः ते इन द्यावापृथिव्यावेव इच्छये यः
होत्रृवुर्ये यज्ञे पुरोहिते यजमानैः पुरस्कृते च भवतः । विप्राः प्राज्ञाः स्तोतारः ते इन द्यावापृथिव्यावेव इच्छयेया । होत्रा इष्टि
रितिनाम सुपाठात् सुम्नं सुखं ईलते याचंते सुखे सनि हियागाः गवर्द्दते ॥ छ ॥ अथ पंचमी ॥ मधुन इति ॥ मधुश्चुत्या
उदकस्य स्त्रावयित्र्यौ मधुदुघे उदकदोग्ध्र्यौ मधुव्रते उदकार्थकर्माणौ देवतादेवताभूते अस्मे अस्मासु यज्ञं द्रविणं राम
धनं च महि महत् श्रवो यशः वाजमन्नं सुवीर्यं सुवीरत्वं च दधाने दधत्यौ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ नो अस्मान् मधु मधुनाष्ट २४
तं यिकवचनस्य लुक् मिमिक्षतां सिंचतां ॥ छ ॥ अथ षष्ठी ॥ कुर्जं न इति ॥ पिता वर्षकस्य मे कुचेन पितृभूता द्यो अस्मा

गाध्मारकत्वेनमारभूता पृथिवी च उभे नो अस्मभ्यं ऊर्जमन्नं पिन्वतां यच्छतां किं चि विश्वस्य हा विश्वंजानं च यो विश्वस्यवेर
यितृ यौ वा सुदंससा सुकर्माणौ संरराणे परस्परोपकार्यैकारकभावेन सहरममाणे रोदसी द्यावापृथिव्यौ अस्मे अस्मा
सु मं निमंभजनीयं वृत्राहिकं वाजं बलं रयिं धनं च समाचिन्वतां संगेरयतां ॥ छ ॥ इति पंचमस्य प्रथमे चतुर्दशो वर्गः ॥ छ ॥ उ
दुष्य देव इति षलृचं दशमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं सवितृदेवताकं आद्यास्तिस्रो जगत्यः चतुर्थ्याद्यास्त्रिष्टुभः ॥ तथा चानु
क्रांतं उदुष्य सावित्रं त्रिष्टुबंतमिति सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ चतुर्विंशिकेहनि वैश्वदेवशस्त्रे आद्यस्तृचः सावि
त्रसूक्तस्थाने आवपनीयः । सूत्रितं च । उदुष्य देवः सविता हिरण्ययेति तिस्रो द्यावापृथिवी इति । बृहस्पतिसवे
पि वैश्वदेवशस्त्रे सावित्रसूक्तस्थाने एष तृचः सूत्रितं च ॥ उदुष्य देवः सविता दमूना हिरण्येयेत्यन्नं नि यो हितेति । पृष्ठ्ये पंच
मेहनि वैश्वदेवशस्त्रे उदुष्य देवः सविता दमूना इति तृचः सावित्रनिविद्धानार्थः ॥ सूत्रितं च ॥ उदुष्य देवः सविता दमू
ना इति तिस्र इति । वैश्वदेवपर्वणि सावित्रद्वादशकपालस्य वाममद्य सवितरिति याज्या । सूत्रितं च ॥ वाममद्य सवितर्वाममु
श्वः पूषंतव व्रते वयमिति ॥ छ ॥ तत्र प्रथमा ॥ उदुष्य देव इति ॥ देवो द्योतमानः सुक्रतुः सुकर्मा । स्यः । सः प्रसिद्धः स
विता हिरण्यया हिरण्मयो आत्मीयौ बाहू भवनाय प्रदानाय वा उद्यच्छति । किं च मखो मंहनीयो । युवा नितरुणः

वे·भा सुदत्तःसुप्रसन्नस्त्रजस्रोलोकस्योदकस्योवाविधर्म्मा।णिविधारयोस्थितःवृतेनोदकेनपूर्णौस्तोपाणौअभिस्रुस्नु
१५ तेप्रेरयतिं॥छ॥अथद्वितीया॥देवस्यवयमिति॥तस्यदेवस्यसवितुःप्रेरकस्यविमनिप्रसवेअनुज्ञानेतेथावयाम्
॥मवीमनिप्रसवइति॥श्रेष्ठेअतिशयेनप्रशस्तेवसुनोधनस्यदानेनेदयेयंस्यामसमर्थीभूयास्मायस्त्वंविश्वस्य
सर्वस्यहिपदोनिवेशनेस्थितोप्रसवेचस्वतंत्रोसि।यस्त्वंनृमनोनृश्चतुष्पदोनिवेशनेप्रसवेचस्वतंत्रोसि
॥छ॥अथतृतीया॥अदब्धेभिरिति॥हेसवितःअदब्धेभिःअहिंसितैःपायुभिःतेजोभिःरक्षणसाधनैर्वाशि
15 वेवस्वतंत्रोसि॥छ॥अथतृतीया॥अदब्धेभिरिति॥हेसवितःअदब्धेभिःअहिंसितैःपायुभिःतेजोभिःरक्षण
साधनैर्वाशिवेभिःसुखकरैःनोस्माकंगयंगृहंधनंवा।गयःकृदरइतिगृहनामसुपठितंगयइतिधननामसु
पाठात्अघपरिपाहिरक्षहिरण्यजिह्वोहितरमणीयवाक्यं॥तथाचयास्कः॥हिरण्यंकस्मादितिप्रकम्य
हितरमणंभवतीति॥सुवितायसुखायनव्यसेनवतरायभवरक्षणेस्मान्पालयच॥नोस्माकमघशंसःअन राम
र्थमाशंसमानःशत्रुःनोस्माकंमाकिरीशतमेशत॥छ॥अथचतुर्थीउदेष्यदेवइति॥देवोदानमानाःदमूनादं
मनाःदानमनावा॥तथाचयास्कः॥दमूनादममनावादानमनावादांतमनावेति॥हिरण्यपाणिःहिरण्यपाणिः१५

अयोहनुगरुकंमअयइतिहिरण्यनामसुपाठात्।यजतोयष्टव्यःमंद्रजिह्वःमोदमानवाक्सःसविताउपाति
दोषंगतिरात्रिंरात्रेरवसानेवसानेउदस्थात्उत्तिष्ठतु।योदाशुषेयजमानायमहोभूरिप्रभूतंवामंवननीयंसंभ
जनीयमन्नं।वामंवननीयमित्युत्तिष्ठतुतिष्ठतु।तियास्कः।आसुवतिप्रेरयति॥छ॥अथपंचमी॥उदुष्यइति॥सवि
ताउपवक्तेवअस्माकममधिवक्तेवहिरण्ययाहिरण्ययौसुशातीकाशोभनायववौबाहूउद्यान्उदयच्छत्।योयंपृथिव्याः
पृथिवीपर्यंतान्दिवोंतरिक्षस्यरोहांसिउच्छ्रितप्रदेशान्अरुहत्आरोहति।पतयत्गच्छत्कंचितया।किंदस्मंमहत्सर्वंसुज
नंतिरोहितःअरीरमत्रमयतिच॥छ॥अथषष्ठी॥वाममद्येति॥हेसवितःअस्मभ्यंवामंधनंअघसावीःसुवा।श्वश्वःवामंधनं
प्रसुव।किंचबहुतया।दिवेदिवेदिनेदिनेवामंप्रसुव।हेदेवहियस्मात्त्वयस्यनिवासभूतस्यभूरेःप्रभूतस्यवामस्यदातासिअतो
वयंअयाअनयाधियास्तुत्यावाममभाजोधनवंतःस्यामभूयास्म॥छ॥इतिपंचमस्यप्रथमेपंचदशोवर्गः॥छ॥इंद्रासोमा
महीतिपंचर्चमेकादशंसूक्तंभरद्वाजस्यार्षंत्रैष्टुभंइंद्रासोमदेवताकं॥अनुक्रांतंच॥इंद्रासोमापंचैंद्रासोममिति॥सू
क्तविनियोगोलैंगिकः॥तत्रप्रथमा॥इंद्रासोमेति॥इंद्रासोमाहेइंद्रासोमौवांयुवयोःतन्महित्वंतमहित्वंमहिमहत्किंत
दित्यतआह।युवंयुवांमहानिमहांतिप्रथमानिप्रथनानिमुख्यानिवाभूतानिप्रथमइतिमुख्यनामप्रथमोभवतीति

वे॰भा॰ यास्कः। चक्रथुः अकार्ष्टं। किंच युवं युवां सूर्यं विविदथुः लम्भयेतं वा अंतरा तमः। युवं युवां स्वः स्वर्गं च विविदथुः। हे स्वरित्युदकनामसु
१६ पाठात्। अपि च विश्वा विश्वानि तमांसि निदः निंदितॄन् असुरान् अहतं अहिंस्तं॥ छ॥ अथ द्वितीया॥ इंद्रासोमेति॥ इंद्रासो-
मौ उषसं वासयथः विवासयथः उषसं व्युछंतीं व्युछनं कारयथः॥ इत्यर्थः। किंच सूर्यं ज्योतिषा तेजसा सह उन्नयथः अपि च द्यां
दिवं स्कंभनेन स्तंभनेन हेतुना अंतरिक्षेण मध्ये स्थापितेन उपस्कंभथुः अस्तंभयथः मातरं विश्वस्य मातृभूतां पृथिवीं वि अप्रथतं
16 व्यप्रथयतं॥ छ॥ अथ तृतीया॥ इंद्रासोमौ इति॥ हे इंद्रासोमौ अहिं जगतः आहंतारं अपो मेघस्थान् उदकानि परिष्ठां परिस्थि-
त्य स्थितं वृत्रं असुरं हथः हतवंतौ तदानीं द्यौर्वां युवां अन्वमन्यत। किंच नदीनां अर्णांसि उदकानि ऐरयतं। पुरूणि बहूनि पु-
रूणीति बहुनामसु पाठात्। समुद्राणि उदकस्थानानि आ पप्रथुः उदकैः आपूरयेतं वा। अथवा समुद्रंतीति उदका-
न्येव समुद्राणि। नीरसेन अग्रतः धारभिम इत्यर्थः। तथा च यास्कः। समुद्रः कस्मात् समुद्द्रवंत्यस्मादापः समभिद्रवंत्येनमापः
संमोदंतेस्मिन् भूतानि समुदको भवति समुनत्तीति वेति॥ छ॥ अथ चतुर्थी॥ इंद्रासोमेति॥ इंद्रासोमा हे इंद्रासोमौ आमा राम
सु अपक्वासु गवां वक्षणासु धेनुषु अंतः मध्ये पक्वं पयो निदधथुः। किंच चित्रासु नानावर्णासु आसु जगतीषु गोषु इलाज-
गतीति गोनामसु पाठात्। अंतः मध्ये अनपिनद्धं केनाप्यबद्धं रुशत् शुक्लवर्णं पयो जगृभथुः। यथा पृथिव्यां स्रवं न ह १६

यतितथाधारिन्नवंतावित्यर्थः। इतिपूरणः॥ छ॥ अथपंचमी॥ इंद्रासोमेति॥ इंद्रासोमामहेइंद्रासोमौयुवांतरुत्तंतारकं
अपत्यमाचंसंतानयुक्तंस्कलंश्रवणीयंरयिंधनंअग्निंभरराथेअस्मभ्यंधत्तं किंच। उयाहेउहूमीविंद्रासोमौयुवंयु
वांनर्येन्द्रभ्योहितंपृतनासहंशुष्मंबलंचर्षणीभ्योमनुष्येभ्यः। कृष्टयःचर्षणयइतिमनुष्यनामसुपाठात्। संविव्यथुः।
समभवतुतंपरिवेष्टयथोवा॥ छ॥ इतिपंचमस्यप्रथमेषोडशोवर्गः॥ छ॥ योअद्रिभिदितित्र्यृचंबार्हस्पत्यंभरद्वाजस्यार्षं
त्रैष्टुभंबृहस्पतिदेवताकं॥ तथाचानुक्रम्यते। योअद्रिभित्र्यृचंबार्हस्पत्यमिति। आभिप्लवेषूक्थ्येषुतृतीयसवनेब्राह्मणा
च्छंशस्त्रेस्तोमातिशंसनार्थमिदंसूक्तंसूत्र्यतेहियोअद्रिभिद्ग्रयम्नेहिविइतिसूक्ते इति। वाजपेयेबार्हस्पत्यस्यचरोर्बृहस्प
तिःसमग्रयहन्तुनिनामीलतेअजिरंइत्यायेति। छ॥ तत्रप्रथमा॥ योअद्रिभिदिति॥ योबृहस्पतिरद्रिभित्पणि
भिर्विरचितानांशिलोच्चयानांभेत्तामेघानांविदारकोवा अद्रिःग्रावेतिमेघनामसुपाठात्। प्रथमजाःप्रजापतेर्वीर्यात्
प्रथमंजातःऋतावानमस्यवानुदकवान्वाआंगिरसःपश्चात्कालेयेगारा आसंस्तेंगिरसोभवन्यदंगाराःपुनरवशा
तादुद्धयंततइहस्पतिरभवदिति॥ हविष्मान्यज्ञभागवान्द्विबर्हज्माद्वयोर्लौकिकयोर्वृद्धेहिवगमनःआद्यस्मेसतश्च
कर्षेणदीप्तस्थानेवर्त्तमानोनोस्माकंपितापालयिताभवतिसबृहस्पतिर्वृषभोवर्षकःसन्रोदसीद्यावापृथिव्यौ

वे॰भा॰ रोरवीति अभिगर्जति॥ छ॥ अथ द्वितीया॥ जनाय चिद्य इति॥ अपि च यो बृहस्पतिः देवहूतौ यज्ञे वर्तमानाय ईवते उपग-
१७ च्छते स्तोत्रे जनाय लोकं स्थानं चकार करोति विहिति पूरणः सवृत्राणि आवरकाणि तमांसि घ्नन् विवारयन् स पृत्सु युद्धेषु शत्रू-
न् जनयन् अमित्रान् सहन् अभिभवन् पुरः आसुरीः पुरीः विदर्दरीति भृशं विदारयति॥ छ॥ अथ तृतीया॥ बृहस्पतिरिति
॥ देवो द्योतमानः एष अग्निर्हो बृहस्पतिः वसूनि पणीनामसुराणां लवस्य बाधनानि महो महतो गोमतो गोसहितान् व्रजांश्च
समजयत् तथा च निगमो॥ बृहस्पतिर्गा उषसो वस्मान् निर्मज्जो नानं पर्वणो जारेति॥ इरमित पणे यो वरीय उद्गा वोयंतु
मिनती स्वेतेन॥ बृहस्पतिर्या अविन्दन् निगूळ्हाः सोमो ग्रावाण ऋषयश्च सर्वा विसाइति॥ किं च बृहस्पतिः अप्रतीतः केनाप्य-
प्रतिगतः सिषासन् संभक्तुमिच्छन् स्वः स्वर्गस्य अमित्रं असुरं अर्कैः अर्चनैः साधनैर्मंत्रैर्हंति॥ अर्को मंत्रो भवति यदेनेना-
र्चंतीति यास्कः॥ छ॥ इति पंचमस्य प्रथमे सप्तदशो वर्गः॥ छ॥ सोमारुद्रेति चतुर्ऋचं त्रयोदशमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टु-
भं सोमारुद्रदेवताकं॥ अनुक्रम्यते च॥ सोमारुद्रा चतुष्कं सोमारौद्रमिति विनियोगो लैंगिकः॥ छ॥ तत्र प्रथमा॥ सोमारु- राम
द्रेति॥ सोमारुद्रा हे सोमारुद्रौ॥ असुर्यं असुरसंबंधि बलं अस्मासु धारयेथां॥ किं च दमेदमे सर्वेषु स्मद्गृहेषु इष्टयो यज्ञा-
वां अरमलं पर्याप्तं यथा अश्नुवंतु प्रकर्षेण व्याप्नुवंतु॥ अपि च युवां सप्त रत्नानि दधाना धारयंतौ अस्मभ्यं शं सुखकरौ सुखरूपौ १७

17

वाभूतं भवतं द्विपदे अस्मदीयाय पुत्राय ये च चतुष्पदे पश्वादये च भूतं भवतं ॥ छ ॥ अथ द्वितीया ॥ सोमारुद्रेति ॥ सोमारुद्रौ नोऽस्माकं
गयं गृहं गृहगतं प्राणिजातं वा अमीवा अमीवा यो रोगः आविवेश तां विसूचीं विष्वक् सर्वतो गच्छंतीं अमीवां विवृहतं वियोजयतं । अ
पि च निर्ऋतिं मलरूपां पराचैः पराग्यथा भवति तथा आरे दूरे बाधेथां निवारयतं अस्मे अस्माकं भद्रा भद्राणि सौश्रवसानि यशां
सि च संतु भवंतु सुश्रवसो भावः सौश्रवसं श्रवो नं यशश्च ॥ छ ॥ अथ तृतीया ॥ सोमारुद्रेति ॥ हे सोमारुद्रा सोमारुद्रौ युवं
युवां अस्मे अस्माकं तनूष्वंगेषु एतानि अस्मिद्धानि विश्वा सर्वाणि भेषजानि धत्तं धारयतं किंच नोऽस्माकं तनूषु अंगेषु अस्माभिः
कृतं बद्धं च यदेनः पापमस्ति विघनेन तत्पापं अव स्यतं अवसाययतं शिथिलबद्धं कुरुतमित्यर्थः ॥ अस्मदस्मत्तो मुंचतं ॥ छ ॥ अथ च
तुर्थी ॥ तिग्मायुधाविति हे सोमारुद्रौ तिग्मायुधौ दीप्तधनुष्कौ तिग्महेतीतीक्ष्णहेती शरौ सुशेवौ शोभनसुखप्रदौ सुमनस्यमानौ शो
भनं मनस्तोत्रमिच्छंतौ सुमनस्यमानौ सूयमानौ सुमनसौ वा सतौ युवां इह लोके नोऽस्मान् सु अत्यंतं मृलं तं । नोऽस्मान् वरुणस्य पा
शात् प्रमुंचतं च नोऽस्मान् गोपायतं आपद्भ्यो रक्षतं च ॥ छ ॥ इति पंचमस्य प्रथमे अष्टादशो वर्गः ॥ छ ॥ जीमूतस्येत्येकोनविंशं चै
चतुर्दशं कं सूक्तं भरद्वाजस्य पायोरार्षं ॥ अनुक्रम्यते । जीमूतस्यैवैकोना पायुर्भारद्वाजः संग्रामांगान्यस्तौत् क्रमशो मिं तुष्टाव वर्मधनुर्ज्या
मार्त्नी इषुधिं जगत्यर्द्धे सारथिमर्द्धे रश्मीन् अश्वान् रथं रथगोपाजसां लिंगोक्त देवता द्वाभ्यामिषूः प्रेतोदं हस्तघ्नं द्वाभ्यामिषूः परा: पंक्त्या

द्वयोर्लिंगोक्तदेवताः संग्रामाशिषोत्यानुष्टुप् प्रसज्जीकस्त्रालाबके तितिचहे हेइति॥ रथेनिष्ठन्नयतिब्राह्मणं सद्इति षष्ठी दशम्योजग
त्यौ अंत्यायोनः सो अरणइत्येषानुष्टुप् प्रसजीते आजंघंति आल्ला का अवस्थायोनः स्वस्त्इति पंचानुष्टुभः यत्रबाणाइति पं
क्तिः शिष्टास्त्रिष्टुभः॥ आद्ययावर्म सूयते द्वितीयया धनुः तृतीययाज्यां चतुर्थ्यार्त्नी पंचम्या इषुधिः अतः पंचानां मघर्वाघा देव
ताः षष्ठ्या पूर्वार्द्धेन सारथिस्तूयते अतः सोर्द्धर्च लिंगदेवताकः॥ उत्तरार्द्धेन रश्मयः स्तूयंते। सप्तम्याश्वाः॥ अष्टम्या रथः। नवम्या र
थगोपाः॥ अतस्ताल्लिंगदेवताकाः ब्राह्मणास इत्यस्यां ब्राह्मणाः पितरः सोम्यासः द्यावापृथिवी पूषणो लिंगोक्तदेवताः एकादशीद्वा
दश्या विष्णुस्तुतिरूपत्वान इषुदेवताके॥ त्रयोदश्या प्रतोदः चतुर्दश्या हस्तघ्नः पंचदशी षोडश्या विष्णुदेवताके॥ सप्तदश्या युद्धे भूमि
ब्राह्मणस्पत्यदितिरूपा लिंगोक्तदेवताः॥ अष्टादश्याः कवचसोमवरुणदेवताः अंत्याया देवा ब्रह्म च देवता॥ युद्धे अनेन सूक्ते
न राजानं संनाहयेत्। तथा चाश्वलायनः। संग्रामे समुपोढे राजानं संनाहयेद्वा हार्षमंतरे धीतिपश्चाद्इत्यस्यावस्थाय जीमूतस्ये
व भवति प्रतीकमिति कवचं प्रयच्छेत् उत्तरायां धनुः उत्तरायां वाचयेत् तृतीयं चतुर्थीं जपेत् पंचम्येषुधिं प्रयच्छेत् रथ प्रवर्तमाने षष्ठीसप्तम्या
श्वानष्टमी तिस्रॄन्वेक्षणं वाचहि रिवि भोगैः पर्येति बाहुमितलं नह्यमानमिति तिनयाचा देवस्याः पराप तेतीषून्विसृज्य सजीर्यध्वत्रबा
णाः संपतंतीति युद्ध्यमाने जपेत् संशिष्याद्धेति अध्यायोपाकरणयोत्सर्जनयोर्मंडलांतहोमे प्रैनः स्वस्त्इत्येषा॥ छ॥ तत्र गथ्यम

॥जीमूतस्येवेति॥ समदां संग्रामाणां उपस्थे उपस्थाने सति यद्वा यदायं राजा वर्मी विचीयाति तदा लोहमयेन वर्म्मणा सन्नद्धस्य
राज्ञः प्रतीकं रूपं जीमूतस्येव मेघस्येव भवति मेघस्येव यादृशं रूपं तादृशमस्य भवतीत्यर्थः। हे राजं त्वं अनाविद्धया शत्रुभिरबा
धितया तन्वा शरीरेण शत्रून् जय वर्मणः स तादृशो महिमा त्वा त्वां पिपर्त्तु पालयतु॥छ॥ अथ द्वितीया॥ धन्वना गा इति॥ धन्वना चा
पेन गाः शत्रूणां जयेम भवदीयं वशीकरवाम धन्वना आजिं संग्रामं च जयेम धन्वना तीव्रा उद्धताः समदः अस्मत् मदवतीः शत्रुसेना अज
येम॥ तथा च यास्कः॥ समदः समदो वात्तेः संमदो वा मदतेरिति॥ धनुः शत्रोरपकामं कामस्यापायं कृणोति करोतु॥ किंच धन्वना व
यं सर्वाः प्रदिशः सर्वासु दिक्षु वर्त्तमानान् शत्रून् जयेम॥ प्रदिक्शब्दो लक्षणया तत्स्थेषु पुरुषेषु वर्त्तते॥ मंचाः क्रोशंतीतिवत्॥ धन्वनु
शब्दस्य जयते श्चार्दर्न्निरादरार्थः॥छ॥ अथ तृतीया॥ वक्ष्यंतीवेदिति॥ पूर्वेन त्र्यस्य गृह्येन कवचधनुषी स्तुते। अत्र ज्यास्तुतिः॥ इ
इषुषु क्षिप्यमाणेषु इषुधिः क्षिप्र शब्दं करोति। किंच इषुधिः पृष्ठे इयं ज्या समने संग्रामे धन्वन् धन्वनि अधि वितततमा इवानुवादी वित
ता विस्फाता पारयंती पारं नयंती प्रियं प्रियकरं वाक्यं वक्ष्यंती इव कर्णं धन्विनो राज्ञः कर्णप्रदेशं आगनीगंति आगच्छति॥ इवि
पूरणः॥ योषा नारी सखायं पतिमिव परिषस्वजाना इषुं परिष्वज्यमाना शिंक्ते शब्दायते च॥ तथा च यास्कः॥ वक्ष्यंतीवागच्छति क
र्णं प्रियं मित्रं सखायं मिवं परिष्वज्यमाना योषेव शिंक्ते विशब्दं करोति वितताधि धनुषि ज्येयं समने संग्रामे पारयंतीति पारं नयंतीति

वे॰भा॰ १९

19

॥छ॥ अथचतुर्थी॥ तेआचरंतीइति॥ अत्रधन्वकोट्योः स्तुतिः धनुष्कोट्यौ समनेवसमनस्केवयोषापतिमिवसमीपंनस्य जनितेइव आचरंतीअ

भितआचरंत्यौऽपस्थेउपस्थानेमातेवपुत्रंयथामातापुत्रंधारयतितद्वत्बिभ्रतंराजानंधारयेतां॥ किंचइमेधनुष्कोट्यौ संविदानेसंजाना

नेविसंवादेरहितेआर्त्नीगच्छंत्यौ। सगतारविविधताः चतुर्यगिभ्यांनिशितिबाहुलकात्निशस्ययोधनतोशत्रूनभावयत्वा। तेतः स्फुरिकारा

दिक्विनइतितउखहिवचनस्यपूर्वसवर्णः। असरामसः अमित्रान्विष्फुरंतीविहिंसंत्यौशत्रून्अपविध्यतां॥ तथाचयास्कः। तेआच

रंत्यौसमनसाविवयोषेमातेवपुत्रंबिभृतामुपस्थउपस्थानेविध्यतांशत्रून्संविदानेआर्त्नीविमेविघ्नंत्यावमित्रानिति॥छ॥

अथपंचमी॥ बह्वीनांपितेति॥ इषुधिरत्रस्तूयते। इषुधिः बह्वीनामिषूणां पिताभवति। रक्षणहेतुत्वात्पितेत्युच्यते। इषुशब्दस्यो

भयत्वात्बह्वीनामितिङयोगः। अस्यइषुधेः पुत्रः इषुर्बहुर्भवति। बहवोइषवोइषवोहिइषुधौनिधीयंते। इषूणांसंनिधानत्वात्।

हिषुधेः। तथाचयास्कः॥ इषुधिरिषूणांनिधानमिति। चिश्चाकृणोतीतिचिश्चेतिशब्दानुकृतिः। इषुषुधियमानेषुइषुधिश्चिश्च

शब्दंकरोति। किंचइषुधिः पृष्ठेनिनद्धः धन्विनोराज्ञः पृष्ठभागेबद्धः समनाः युद्धानिअवगत्यशाप्यअसूतःप्रसूतंवानुकर्तीरिनिष्ठाः इ

षून्शेरयन्सहकार्यंनिशध्यायंतेइइतिसंकाः एतनाः सर्वाःसेनाःजयति॥छ॥ इतिपंचमस्यप्रथमेएकोनविंशोवर्गः॥छ॥ अथ

षष्ठी॥ रथेतिष्ठन्निति॥ अत्रपूर्वार्द्धेसारथिस्तुतिः। उत्तरार्द्धेभीसूनांस्तुतिः। सुषारथिः शोभनसारथिः रथेतिष्ठन्पुरःपुरस्तात्

राम १९

नस्तुनस्तुयोध्राप्रेरितः
त्यर्थेकर्मण्येवकः।त
यात्रगतिस्वरः।२

र्तमानानूयच्चनेतुं कामयते तेन चततच्चनयति ये रथे ये रश्मयो ऽश्वयी वाम्यो व्याथवर्त्तमानाः पाशाः पश्चात् रथस्य पृष्ठभागे विद्यमानान्
श्चानू मनः सारथेर्मनो ऽनुकल्पं अनुयच्छंति तेषाममीषूनां रश्मीनां महिमानं महत्त्वं पनायत हे जनाः स्तुत । तथा चयास्काः । रथेति
ष्ठं नयति वाजिनः पुरस्तात्सतो यत्र यत्र कामयते सुषारथिः कल्याणसारथिरभीशूनां महिमानं पूजयत मनः पुरस्तादनुयच्छंतिर
शय इति ॥ छ ॥ अथ सप्तमी ॥ तीव्रान्घोषानिति ॥ अत्राश्वस्तुतिः अश्वाः वृषपाणयः पांसूनां वर्षुकखुराः रथेरथैः सहवान्
यंतो वेगाच्चरंतः तीव्रान् उच्चरान् घोषान् कृण्वते कुर्वते । अनपव्ययमानाः अमित्रान् शत्रून्प्रपदैः पदैर्गोः अवक्रामंतः
क्षिणंति हिंसंति ॥ छ ॥ अथाष्टमी ॥ रथवाहनमिति ॥ अत्र राज्ञः रथवाहनं शत्रून्जित्वा रथेनोह्यमानं धनं हविर्भवति ष अ
ग्नेहविर्भवति अग्नेर्हविरिव हृद्यं भवतीत्यर्थः ॥ नामेति संमतिः यत्र रथे अस्य राज्ञः आयुधं धनुःशरादिकं वर्म कवचं चनि
हितं भवति तत्र तं तत्रैव स्यवयस्य सर्वविभक्तिकत्वात् शग्मं सुखकरं विश्वाहा सर्वदा सुमनस्यमानाः सुखमनसो भवंतो
वयं पायवो भारद्वाजाः उपसदेम उपसदेम उपगच्छेम ॥ छ ॥ अथ नवमी ॥ स्वादुषंसद इति ॥ अत्र रथगोपास्तुतिः । पितरो रथस्य पा
लयितारः । स्वादुषंसदः शत्रूणां स्वादुन्यत्रैसंसदंतः शत्रूणां मन्नमवसादयंतो वा वयोधाः अन्नस्य दातारः कृछ्रेश्रितः आपत्स्वा
यंतः शक्तिरायुद्धविशेषः तद्वंतः शक्तीवंतः शत्रूणां मन्नमवसादयंतो वा वयोधाः अन्नस्य दातारः शक्तीवंतः शक्तीहस्तादइतियात् । यद्दा

वे·भा· शक्तिबलं तद्वन्तः गामीराः अनाधृष्याः चित्रसेनाः दर्शनीयसेनाः इषुबलाः बाणबलाः अमृध्राः हिंसितुमशक्याः सतोवीराः प्राप्तवीराः त
२० याचयास्कः॥ तिरःसतइतिप्राप्तस्येति रश्मीर्ष्य भवति सतःसंस्थं भवतीति॥ उरवो महान्तः ज्ञातसाहाः समूह्हानामभिभवितारो भवं
तीति॥ छ॥ अथ दशमी॥ ब्राह्मणास इति॥ ब्राह्मणासो हे ब्राह्मणाः पितरः सताव्यधः सव्यस्य यज्ञस्य वा वर्द्धयितारः सोम्याः सोमार्हाः
सोमसंपादिनो वा॥ तथाचयास्कः॥ सोम्याः सोमसंपादिन इति॥ नोस्मानूह्हन्तरद्वेस्य परितन्यामकवचनांतं सस्यपिव्यवधानेबहुव
चनांतं तथाविपरिणतं सद्वत्र संबध्यते अध्याहारस्याभिजबंन्यत्वात्॥ किंच अनेहसा अपापे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ नोस्माकं
शिवे सुखकृतौ भवतं॥ पूषपौषकोदेवो घिनोस्मानूदुरिताद्दुःकृतान्पातुरक्षतु नोस्माकमघशंसः शत्रूरपि माकिरीशत मार्इशि
ष्ट॥ छ॥ इति पंचमस्याध्यायस्य प्रथमे विंशो वर्गः॥ छ॥ अथैकादशी॥ सुपर्णं वस्त इति॥ अस्यामेजी षुक्तु यते॥ सुपर्णं शोभनं वाजं वस्ते इय
मिषुर्द्धारयति॥ अस्याः इषोः मृगो मृगावयवः शृंगं दंतो भवति इषवः काश्चिद्दंतमुखा भवंतीति हि॥ अथवा अस्या दंतः मृगः शत्रून्मृ
गयमाणो भवति॥ किंच गोभिर्विकारैः स्नायुभिः सन्नद्धा सम्यक्बद्धा॥ अथवा गोरिति ज्यानामतया संबद्धा॥ अत्र वचनव्यत्य राम
यः तथाचनिगमः॥ इहेवशृण्वे नियतामीमयाद्गौरिति॥ अस्यायमर्थः॥ इहेव श्रेघनुषिधनुषि ज्यां नियता नियतामीमयत् शब्दं
करोति॥ तथाचयास्कः॥ इहेव शृण्वे धनुषिधनुषि शब्दोत्र अनानदनाशास्तोति छ तीतिबाहाहा स्नीयते निर्वामकर्मणो नियातामीमय २०

तशब्दं करोति। तथा च यास्कः। इष्वेषु स्पेधनुषि धनुषि इष्वसो वश्यत्नावत्वात्सां तिष्ठतीति वाणाख्यानीयते निर्वाणकर्मणोनि
यतामीमयाङ्क्रोः शब्दं करोति मीमयतिः शब्दकर्मेति। अमूनाशरेतामनीपतति। यत्र युद्धे नरः संचरन्ति सह च पृथक्च इवं तिरंचति
तत्रास्मभ्यं इषवः शराः शर्म सुखं यंसन् प्रयच्छंतु। तथा च यास्कः सुपर्णं वस्त इति वाजानभिप्रेत्य मृगमयोस्यादन्तो मृगय
तेर्वागोभिः संनद्धा पतति प्रसूतेति व्याख्यातं यत्र नराः संद्रवंति विद्रवंति च तत्रास्मभिषवः शर्म यच्छंतु शरणमिति॥छ॥
अथ द्वादशी॥ ऋजीते परीति॥ ऋजीते ऋजुगाच्छती त्वृजीतिरिषुः हे इषो नोस्मान् परिवृंग्धि परितो वर्जय नोस्माकं तनूः श
रीरं अश्मा भवतु अश्मवद्दृढा भवतु। किंच नोस्माकं सोमो अधिब्रवीतु पक्षपातेन ब्रवीतु अदितिरपि शर्म सुखं य
च्छतु॥छ॥ अथ त्रयोदशी॥ आजंघंतीति॥ अश्वाजनि अश्वानां हे त्रिककशया यावयाश्चेतसः प्रकृष्टज्ञानाः सारथिनः
सारथयो वा। एषामश्वानां सानुनि सक्थीनि आजंघंति आघ्नंति जघना जघना निचडपजिघ्नते डपजिघ्नंति सा त्वं सम
सु संग्रामेषु अश्वाचोदयस्पेरय। तथा च यास्कः आजिघ्नंति सानून्येषां सरणानि सक्थीनि सक्थि सचतेरासक्तो स्मिन्काये
जघनानि चोपघ्नंति। जघनं जंघन्यते अश्वानि प्रचेतसः प्रवृद्धचेतसो अश्वान्समत्सु संग्रामेषु चोदयेति॥छ॥ अथ चतुर्थी॥
अहिरिवेति॥ अत्र धन्विन अप्रकोष्ठे बंधनीयस्य हस्तघ्नस्य स्तुतिः। हस्तघ्नः हस्ते हेस्त समीपे वर्त्तमानावर्त्तिनि नः प्रकोष्ठे स्थि:

वे॰भा तःमन्नन्पयाहंन्यतइतिहन्तघ्नन्त्रर्थेकविधानमितिवः विन्नायाःहेतिर्न्याहेतुकांहिंसांपरिबाधमानःनिवारयंन्
२१ मोगैःशरीरेणावचनव्यत्ययःअहिरिवसर्पइवबाहुःप्रकोष्ठंलक्षणयाबाहुशब्दःप्रकोष्ठेवर्त्ततेपर्येतिपरिरेष्ट्य
ति।किंचविश्वाविश्वानिपुनानिज्ञानानिज्ञातव्यानि।मायावयुनमितितन्नामसुपाठात्तविद्वान्ज्ञानवान्पुमान्पु
रुषमनाभवतिपुंसमनेवैतियास्कः बहुमनस्कःपुमानसंधच्चिनंविश्वतःसर्वतःपरिपातुरक्षतु॥छ॥अथपंचमी॥आ
21
लाक्तायेति॥याइषुरालाक्ता आलेनविषेणाक्ता रुरुशीर्ष्णीहन्त्रस्वका हिंसाकर्मणोरुरुशब्दोत्पत्तिः शृगशीर्ष्णी
वाअथो।किंचयस्याः इषोमुखंअयःअयोमयंभवतिपर्जन्यरेतसेपर्जन्योरेतोयस्याःसापर्जन्यरेतःतस्यैपर्जन्यकार्यभू
तायैशरकांडस्यपर्जन्यतन्याज्जातत्वात्।वृहन्नवृहत्स्येतस्यैइषवेदेव्यैइदंनमःक्रियतइति॥छ॥इतिपंचमस्यप्रथमेएकविंशोव
र्गः॥छ॥अथषोडशी॥अवरुद्धेतिब्रह्मसंशितेमंत्रेणतीक्ष्णीकृतेशरव्येहिंसाकुशलेइषोवेअवसृष्टापरापतपराम
छ॥इतोगादेशाद्गच्छच अमित्रान्हिंसाकान्प्रपद्यस्वप्राप्नुहिचअमित्राणामघित्राणांमध्येकंचनकंचिदपिमाउच्छिषःअ राम
वशिष्टंमाकुरु॥छ॥अथसप्तदशी॥यत्रबाणाइति॥युत्रयुद्धेकुमाराविशिखाइवमुंडिताइवबाणाःसंपतंतितत्र
नोस्मभ्यंब्रह्मणस्पतिःशर्मसुखंविश्वाहासर्वदायच्छतुअदितिश्चशर्मयच्छतु।द्विरुक्तिरादरार्था॥छ॥अथाष्टमी॥म २१

र्माणि तदिति ॥ हे राजन्नृत्वदीयानि मर्माणि मर्माणि येषु स्थानेषु विद्धः सद्यो म्रियते तानि मर्माणि वर्म्मणा कवचेन छा
दयामि सोमो राजा त्वामृतेन अनुमर्मं छादनानंतरममृतेन वस्तां आछादयतु ॥ किंच वरुणो पि ते तुभ्यं उरोर्वरीयः उरुतरं तुभ्यं
सुखं करोतु वरुणो तु यं जयंतं त्वां देवाः सर्वे पि अनुमदंतु अनुहृष्यंतु ॥ छ ॥ अथ एकोनविंशी ॥ यो नः स्व इति ॥ स्वः स्वो आ
तिः अरणः अरममाणः यश्च निष्ट्यः तिरोभूतः दूरे स्थितः नो स्मान् जिघांसति हंतुमिच्छति तं द्वाम् सर्वे देवाः धूर्वंतु हिं
संतु ॥ ब्रह्म मंत्रो मम अंतरं शरणं निवर्म विघत ॥ छ ॥ इति पंचमस्य प्रथमे द्वाविंशो वर्गः ॥ छ ॥ इति सायणाचार्य वि
रचिते दाशतय्याः षष्ठे षड्मंडले षष्ठोनुवाकः समाप्तो मंडलश्च ॥ छ ॥ अथ सप्तमो मंडल आरभ्यते ॥ तस्मिन्मंडले षडनु
वाकाः प्रथमे नुवाके सप्तदश सूक्तानि ॥ तत्राग्निं नर इति पंचविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं ॥ अत्रेयमनुक्रमणीका ॥ अग्निं प
चाधिका विराजो ष्टादशाद्या इति ॥ सप्तमं मंडलं वसिष्ठो पश्यदित्युक्तत्वात् मंडलद्रष्टा वसिष्ठ ऋषिः आदितो ष्टादश विराजः
हे एकादशकाः शिष्टा अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुभः ॥ मंडलादि परिभाषया अग्निर्देवता ॥ विश्वजिती दं सूक्तं आज्य
शस्त्रं सूत्रितं च ॥ विश्वजितो ग्निं नर इत्याज्यमिति ॥ अत्रेत्यश्च तुरात्रे चतुर्थे हनि इदमेव सूक्तमाज्यशस्त्रं ॥ सूत्र
ते हि अग्निं नर इ चतुर्थ इति ॥ व्यूह दशरात्रे चतुर्थे हनि इदं सूक्तं जातवेदस्य निविद्धानं ॥ सूत्रितं च अग्निं नर इत्याग्निमारु

वे·भा· तमितिमहाव्रतेपीदमाज्यशस्त्रंतथैवपंचमारण्येकेसूत्रतोत्रान्यसद्गुगेविश्वजितइति।अविवाक्येहनिप्रातरनुवाकेत्व
२२ मग्नेवसूनित्यादीनामनुष्टुभांस्थानआद्यस्तृचःसहोपणीयः।सूत्रतेहि।दशमेहन्यनुष्टुभांस्थानेग्निंनरोदीधितिभि
ररण्योस्तृचमग्नेयेकतावितिं।।आद्याःषल्लवःअस्मिन्नेवाहवाहनिआग्निमारुतशस्त्रेस्तोत्रियानुरूपाः सूत्रितंच।।
अग्निंनरोदीधितिभिररण्योरिस्तोत्रियानुरूपार्थाः सूत्रितंच अग्निंनरोदीधितिभिररण्योरितिस्तोत्रियानुरूपावि
तिमंडलादिहोताआधाने तृतीयायामिष्टौशेहइतिस्विष्टकृतोनुवाक्या।सूत्रितंच।अग्नेहोअग्नइतिसंयाज्येइति।एवमन्यत्रा
पिदीक्षणीयादिषुस्विष्टकृतोनुवाक्या।प्रायणीयेष्टौसेदग्नीरग्नीनित्यादिकेद्वेस्विष्टकृतोयाज्यानुवाक्या।सूत्रितं
च।सेदग्नीरग्नीरत्यस्त्वन्यानितिद्वेसंयाज्येइति।आधानेतृतीयायामिष्टौइमोअग्नइतिस्विष्टकृतोयाज्या।सूत्रितंच।इ
मोअग्नइतिसंयाज्येइति।एवमन्यत्रापिदीक्षणीयादिषुएषाइमोविष्टकृतोयाज्या।प्रातरनुवाकआग्नेयेकृतौत्रैष्टु
भेछंदसिआश्विनशस्त्रेच त्वमग्नेसुहवइत्याद्याःपंचर्चः सूत्रितंच।त्वमग्नेसुहवोरण्वसंदृगिति।।६।।तत्रप्रथमा।। राम
अग्निंनरइति।नरोनेतारऋत्विजःप्रशस्तंप्रकर्षेणस्तुतंदूरेदृशंदूरेदृशयमानंदूरेपश्यंतंवागृहपतिंगृहाणांपालकं। २२
अथर्युंआगमयतनवंतंवाअग्निंवाअरण्योर्विधमानंहस्तच्युतीहस्तगच्युसाहस्तगत्याधीतिभिरंगुलिभिःजनयंत।
दी

22

दीधित योंगुल्योभवंतियंतेकर्मस्वारिणीप्रत्यूतएनेअग्निस्समरणाज्ज्योयनइतिवाहस्तच्युतीहस्तस्यच्युत्याज
नयंतश्शस्तंदूरेदर्शनंगृहपतिमतनवंतमिति॥ छ॥ अथद्वितीया॥ तमग्निमस्तइति॥ योअग्निर्दमेगृहेदृष्टाअग्नि
पूजनीयोहर्विर्भिःसमर्द्दनीयोवानित्योजनस्यआसन्नभूत।तेसुमनीवसंसुमतीदर्शनंमग्निर्दकृत।श्वितमर्वेस्माद
पिभयहेतोःअवमेरक्षणायनमसोवामकायेवग्निश्चअथस्तेग्रहेन्यएवनृन्यचद्ववुः॥ छ॥ अथतृतीया॥ प्रेद्धोअग्नइति॥
यविष्ठयुवतमहेअग्नेप्रेद्धःप्रकर्षेणसमिद्धस्त्वंअजस्रयारणशीलयासूर्म्याज्वालयानोस्मदर्थंपुरस्ताद्दा।हवनीया
यतनेदीदिहिदीप्यस्व।शंशश्वंतोबहवोवाजाःअन्नानिहवींषिउपयंतिउपगच्छंति॥ छ॥ अथचतुर्थी॥ प्रतेअग्नइति
॥ अग्निभ्योलौकिकेभ्योअग्निभ्यःवरंश्रेष्ठंतेघमंतोदीप्तिमंतःसुवीरासःकल्याणपुत्रपौत्रअप्रदःतेअग्नयोयनिःशोशूचं
तप्रकर्षेणनितरांदीप्यंते।यत्रयेषुअग्निःसुजात सुजन्मानःनरःकर्मणांवेतारोयजमानासंहिजोवामपामतेमहा
सते॥ छ॥ अथपंचमी दानोअग्नइति॥ सहस्यअभिभवकुशलहेअग्नेसुवीरंशोभनपुत्रपौत्रोपेतंस्वपत्यंशोभन
पोत्रोपेतंअशस्तंश्रेष्ठंरयिंधनंधियावसोत्रेणनोस्मभ्यंदाःदेहियंरयिंपावाश्चाभिगंताशत्रुःयातुमावान्हिंसायानिग
तानलोयाभावस्कोद्दसः।यद्वाहिंसायुक्तःपरोवतिमन्वर्थःयःपूरकःनतरतिनबाधते॥ छ॥ इतिपंचमस्यअयमेत्र

वे·भा योविंशोवर्गः॥छ॥ अथ षष्ठी॥ उपयमेति नि॥ सुदक्षं सुबलं यमग्निं हविष्मती हविषायुक्ता घृताची व्रतमंच
२३ तीति घृताची जुहूः युवतिः अग्निना नित्ययुक्ता दोषावस्तो रात्रावहनि च उपैति उपगच्छति तमेनं स्वा स्वकीया अ
रमतिर्द्दीप्तिः॥ वसूयुः स्तोतॄणां धनमिच्छन्ती उपैति॥छ॥ अथ सप्तमी॥ विश्वा अग्न इति हे अग्ने विश्वा विश्वान्
अरातीः शत्रून् तपोभिस्तेजोभिः अपदह भियेर्येस्तपोभिः जरूथं परुषं शब्दकारिणं राक्षसं गरणेन रूपथम्
त्यये मतिब्ररूथ शब्दनिष्पत्तिः॥ अहहोदाहृति॥ किंच अमीवां रोगं निः स्वरं न्यक्तोपता यथा भवति तथा॥ रूक शब्दे
पतापयोरिति धातुः अचातयत्स्वपकर्षेण नाशय चातयतिर्गत्यर्थो वेति भट्टभास्करमिश्रः॥छ॥ अथाष्टमी॥ आयस्ते अ
ग्न इति॥ वसिष्ठ शुक्र शुभ्र दीदिवः दीप्त पावक शोधक हे अग्ने तव अनीकं तेजः आ इषते समेधयति तस्येव नो स्माकं पुतो अ
पि ये भिः स्तवथैः स्तोत्रैः इह अस्मिन्यज्ञे तस्थाः भव॥छ॥ अथ नवमी॥ वि ये ते अग्न इति॥ हे अग्ने तेतव अनीकं तेजः पित्र्या
सः पितृहिताः आर्षेया वा मर्त्ता मनुष्या नरः कर्म्मणां नेतारो येयजमानाः पुरुत्रा बहुषु देशेषु विभेजिरे विभजन्त आदधुरि
तियावत्॥ तेषामिव नोस्माकं पुतो अपि एभिः स्तुतैः सह स्तोत्रैर्वा सुमनाः अनुग्राहक यजमानाः सं नः इह यज्ञे स्थाः भव॥छ एम
॥अथ दशमी॥ इमे नर इति॥ ये मनुष्याः मे मदीयां प्रशस्तां प्रकृष्टां धियं कर्म्म स्तुतिं वपेनयंत स्तुवंति कुर्वंति वा त इमेम २३

23

मयि। स्निग्धान रोमनुष्यात्वच्च हस्तेषु पूसं घामेषु पूगः। अदेवीरासुरीः विष्वाः सर्वाः माया अभि संतु अभिभवंतु॥ छ॥
इति पंचमस्य प्रथमो चतुर्विंशो वर्गः॥ छ॥ अथैकादशी॥ मा शूने अग्ने इति॥ हे शूने अग्ने इति॥ ने शून्ये पुत्रादिरहि
ते गृहे मा निषादाम नानिवसाम अन्यत्राणाम् अन्येषां च गृहे मा षदाम इर्यग्रहेभ्यो हि वहे अग्ने अनेष मः प्रजावती स्ववढुर्याः
अपुत्राः लोकाः शेष इति पुत्रनाम सुपाठात् अवीरता अवीरत्वया युक्ता अमतः वा वां परिचरतः प्रजावती स्ववढुर्या सुग
हेषु निवसाम॥ छ॥ अथ द्वादशी॥ यमश्वी नित्यमिति॥ यं यजंतं यजमानं अयं॥ अश्वी अश्ववान् अग्निः नित्यमुपस्याति तं प्र
जावंतं अन्यादिसहितं स्वपत्यं सो भनसंतानोपेतं स्वजन्मना अरसेन शेषसा पुत्रेण वर्धमानं वर्द्धम। नं स्वयं गृहं नो स्मभ्यं
हे अग्ने देहीति शेषः॥ छ॥ अथ त्रयोदशी॥ पाहि नो अग्ने इति॥ हे अग्ने नो स्मान अनुष्ठानू अपीति विषयात् रक्षसो राक्ष
सात् पाहि रक्ष। किंच अररुषो अदातुः अन्ना यो पापमिच्छं तः धूर्तेर्हिंसकात् पाहि अपि च वा वयायुजा सहायभूतेन पृ
तना पूतनू प्रतना कामान् अभिष्यां अहमभिभवेयं॥ छ॥ अथ चतुर्दशी॥ सेदग्निरग्नीनिति॥ स एतस एव अग्निः आहवनी
यादिरस्मदीयाः अन्यानितरान् अन्यदीयान् दीन अत्यस्तुति अतिभवतु आयत्र यस्मिन् सो वाजी अशनवान् बलवान् वा वीलु
नाशिः दृढहस्ता वीलुपाणि इति बलनाम सुपाठात्। सहस्रपाथाः बहु नम्य बहुस्थानो वा बहुद्र को वा तनयो स्मसु त्रः अत्राह

वे॰भा अह्नरोगायरहितेनस्तोत्रेणसमेतिसम्यक्परिचरन्तेनिसमर्थंपुत्रवंतएवाग्निरन्यदीयान्स्वाग्नीनभिभवतीतिभावः॥
२५ छ॥अथपंचमी॥सेदग्निरग्नीँरितीति॥यःसमिद्धारंभबोद्धाधकंसेदग्निर्योवनुष्यतोहिंसकान्वनुष्यतिहिनिकर्मेतियास्कः
॥उरुष्यात्अधिकादंहसःपापाद्यनिपातिअत्यंतंरक्षति॥येचसुजाःतामसःसुजन्मानएववीराःस्तोतारःसुतावापरिचरंति॥
सइत्सएवाग्निः॥छ॥इतिपंचमस्यप्रथमेपंचविंशोवर्गः॥छ॥अथाषोडशी॥अयंसोअग्निरिति॥यंअग्निंईशानःसमृद्धः
25 ऐश्वर्यमिच्छन्वाहविष्मान्यजमानःसमिंधेसम्यक्दीपयतियंचाध्वरेषुहिंसारहितेषुयज्ञेषुहोतादेवानामाह्वातापर्येति
परिगच्छतिसोयमग्निःपुरुत्राबहुषुदेशेबहुषुयज्ञेषुवाआहुतःयःआहुतिभिरभिहुतः॥छ॥अथसप्तदशी॥त्वेअग्नइति
॥हेअग्नेत्वेत्वयिईशानासःधनानामीश्वराःसंतःनित्यानित्यान्यग्निहोत्रादीनिउभाउभौवहन्वहनहेतून्स्तोत्रंशस्त्रंचकृण्वंतः
कुर्वंतःमियेधेयज्ञेभूरिबहूनिआहवनानिहविंषिआनुषामआहुवाम॥छ॥अथाष्टादशी॥इमोअग्नइति॥हेअग्नेत्वंअजस्रः
अनवरतःसन्इमोइमानिवीततमानिअतिशयेनकांतानिहव्याहव्यानिदेवतातिदेवानांसमूहंअभिवक्षिवं॥छ॥हअच्छगच्छच राम
नोस्मदीयानिसुरभीणिशोभनानिईएतानिहव्यानिहव्यानिदेवाःप्रतिप्रंतुप्रेत्येकंकामयंतां॥छ॥अथैकोनविंशी॥मानोअग्न २५
इति॥हेअग्नेनोस्मान्अवीरतेअपुत्रतायेमापरादाःमादिहिदुर्वाममेदुष्टवस्त्रायचनोमापरादाः॥अस्यैअमतयेअभिह॥न्यैनोस्मा

नूमापरादाः॥ क्षुधे अशनायायै नोस्मान्मा च परादाः रक्षसे बलिने वास्मान्मापरादाः। सतवः सत्यवन्न अग्ने नोस्मान्नू इमे गृहे मा
जुहूर्थाः माहिंसीः। दुर्छ्ना कौटिल्यम् इति धनुः। वने चास्मान्मा जुहूः॥ र्थाः॥ ७॥ अथ विंशी॥ नू मे ब्रह्माणीति॥ हे अग्ने मे मम मदर्थं
यं ब्रह्माणि अन्नानि तुभ्यं क्षिप्रमुच्छ शीघ्रं उत्कर्षेण शाधि तान् कुरु। किं च हे देव द्योतमाना अग्ने मघवद्भ्यो हविष्मद्भ्यो स्मभ्यं सुषूदः अन्ना
नि प्रेरय। ते त्वदीयायां च तोदाने उभयासः स्तोत्रिणः शस्त्रिण अध्वर्य्यवो वा स्तुवंतो यजमाना अत्र वयं आस्याम अत्यर्थं भवे
म नोस्मान्यूयं त्वदीया यां त्या शिवा रास्थ सर्वे स्वस्तिभिरविनाशिभिर्मङ्गलैः तथा च यास्कः। स्वस्तिरविनाशनामास्तिर
भिपूजितः सु अस्तीति। पांतरस्त्त॥ ७॥ इति पंचमस्य प्रथमे षड्विंशो वर्गः॥ ७॥ अथैकविंशी॥ त्वमग्ने सुहवइति॥ सह
नः सुतहे अग्ने सुहवः स्वाह्वानः रण्वसंदृक् रमणीय संदर्शन स्त्वं सुदीती शोभनया दीप्त्या दिदीहि यस्व। किं च तनये नित्ये अ
रसे पुत्रे वे त्वं सचा सहाभूतः मा अधक् मा अभिधक्षीः मा अपि च अस्मत एव त्वक्भूतः अस्माकं वा षष्ठ्यर्थे पंचमी॥ वीरवत् नर्यो नरहि
तः मा विदासीत्। मा पक्षीयत॥ ७॥ अथ द्वाविंशी॥ मानो अग्न इति॥ हे अग्ने सचा सहाय भूतं त्वं देवेद्धेषु सर्वैः ऋत्विग्भिः समिद्धेषु एतेषु अग्नि
षु दुर्भर्तये सच्छ भरणाय नो स्मान्मा अव वोचः न ब्रूहि। त्वं सहायभूतः अग्ने सुखा सहाय भ्रुवः यथा मामरुद्रेण विभृयुः तथा ब्रूहीत
र्थः। किं च सहसः सूनो हे बलस्य पुत्र अग्ने देवस्य द्योतमानस्य तेतव दुर्म्मतयो निग्रहबुद्धयः मा मा चित्त उप मा रपि। अत्र संप्रसारणं छांदसं।

वे॰भा॰ गमादादपीत्यर्थः॥ अस्मान् मानशंत मा व्याप्नुवंतु॥ नशदिति व्याप्तिकर्म्मसु पाठात्॥ छ॥ अथ त्रयोविंशी॥ समर्त्तो अग्न इति॥ स्वनी
२५ कसुतेजस्क हे अग्ने अमर्त्य अमनुष्ये देवतात्मनि त्वयि हव्यं हविः य आजुहोति स मर्त्तो मनुष्यो रेवान् धनवान् भवति॥ यं मर्त्यं सूरिः प्राज्ञः
अर्थी धनादिकामः पृच्छमानः अनाबुदारकाम इति पृच्छन् एति अभिगच्छति स एव मनुष्यः देवता देवताभ्यो वसुवनिं धनपोषं दा
दाविधारयति॥ यद्वा स देवता अग्निः वसुवनिं यजमानं दधाति धारयति यमग्निं सूरिः स्तोता अर्थी प्रयोजनवान् पृच्छमानः को माव
ग्निरिति पृच्छमान एति॥ छ॥ अथ चतुर्विंशी॥ महो नो अग्न इति॥ हे अस्मदीयस्य महो महतः सुवितस्य कल्याणस्य कर्म्मणो वि
द्वान् जनान् अस्मदीयं कल्याणं कर्म जानन्नित्यर्थः॥ त्वं सूरिभ्यः स्तोतृभ्यो अस्मभ्यं दृहंतं महांतं रयिं धनं आवहरे यिमेव विशिनष्टि
।हे सहसान् बलवन् येन धनेन वयं स्तोतारः अविहिता मनः अविक्षीणाः आयुषा पूर्णायुषः सुवीराः कल्याणपुत्रपौत्रा अस संतो
मदेम हृष्येम॥ छ॥ अथ पंचविंशी॥ नूमे ब्रह्माणीति॥ इयमृक् प्रागेव व्याख्याता॥ छ॥ इति पंचमस्य प्रथमे सप्तविंशो वर्गः॥ छ
॥ वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्॥ पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥ छ॥ इति श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरवैदिक
मार्गप्रवर्त्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे संहिताभाष्ये पंचमाष्टके प्रथ राम
मोध्यायः समाप्तः॥ छ॥ यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्यो खिलं जगत्॥ छ॥ निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं॥ उषस्वन इत्येकाद २५

शंचंद्वितीयंसूक्तंवसिष्ठस्यार्षंत्रैष्टुभंआप्रंसशब्दोक्तांवादिदैवतंतनूनपाद्विरहितंसमिद्धाद्या अग्निविशेषाःअन्यच्चादेवताउक्ताः॥तथा
चानुक्रम्यते॥जुषस्वैकादशाप्रमिति॥सोमिष्टाहमासीसूक्तं॥सूचितंच॥जुषस्वनःसमिधमितिवसिष्ठानामितिपत्नीसंयाजेष्वा
ष्ट्यागस्ययाज्यावाइपशावपिपुरोडाशस्यानुवाक्येयमितिपूर्वमुक्तं॥छ॥तत्रप्रथमा॥जुषस्वनइति॥हेअग्नेनोस्माकंसमि
धमद्यजुषस्वसेवस्वयजतंयजनीयंगशस्तंधूमंसृजन्नेवमेरयन्बृहत्स्पृशंतंशोचदीप्यस्ववाकिंचदिव्यंअंतरिक्षभवंसानुसमु
च्छ्रितंस्तूपैःतवैःरश्मिभिःउपस्पृश्य॥अपिचसूर्यस्यरश्मिभिःस्तोभिर्जोसंततनःसंगच्छस्व॥छ॥अथद्वितीया॥नराशंसस्येति॥
येदेवाःसुक्रतवःसुप्रज्ञाःसुकर्म्माणोवाशुचयोदीप्तिमंतोधियंधाःकर्मणांधारयितारःउभयानिसोमिकानिचहव्यानिहव्या
निस्वदंतिस्वदयंतिभक्षयंति॥तेषामेषांमध्येयज्ञैःहविर्भिस्तोत्रैर्वायजतस्ययजनीयस्यनराशंसस्यनरैःप्रशंसस्याग्निविशेषस्य
महिमानंमहत्त्वंउपस्तोषामवयंसुष्टुमः॥तथाचयास्कः॥नराआसीनाशंसंत्यग्निमितिशाकपूणिः॥नरैःप्रशस्योभवतिनरा
शंसस्यमहिमानमेषामुपस्तोषयज्ञियस्ययज्ञैःयेसुकर्म्माणःसुचयोधियंधारयितारःस्वदयंतुदेवाउभयानिहवींषिसोमंचे
तराणिचेति॥छ॥अथतृतीया॥ईळेन्यंवइति॥हेअध्वर्यवःवोयूयंईळेन्यंस्तुत्यंअसुरंबलवंतंसुदक्षंसुप्रज्ञंरोदसीरोदस्योः
तर्मध्येइतंदेवानांहविर्वहनार्थंचरंतंसत्यवाचंमनुष्वन्मनुनाप्रसिद्धंयथेदानींमनुष्याःसमिंधतेतथापूर्वंमनुनाप्रजापतिनासमि

वे·भा धमग्निमध्वराणयज्ञायसदमितमदेवसंमहेमसंपूजयतामध्यमनुरुषस्यायेनोरामनुरुषवं॥ छ॥ अथचतुर्थी॥ सपर्यवइ
२६ ति॥ सपर्यवःपरिचरणमिच्छतः अभिज्ञुअभिगतजानुकंरभमाणाःपादोभरंतःबर्हिर्न्नमपस्माहविषामहाग्नेसवृजतेसभरं।
26 तितदेवविशदयतिहे अध्वर्यवःघृतपृष्ठंघृतासंमिश्रपृष्ठंपृषद्घृतस्थूलबिंदुभिर्युक्तंबर्हिर्हविषामहआजुह्वानाः मर्जय
ध्वंअग्निंपरिचरत॥ छ॥ अथपंचमी॥ स्वाध्यो विदुरइति॥ स्वाध्यःसुकर्म्माणःदेवयंतोदेवकामाःयजमानाःरथयुःरथका
मास्व।जनिपूर्वमर्वणोहस्तस्य। देवतातादेवतातोयज्ञेदुरोयज्ञगृहद्वाराणिव्याशिश्रयुःआश्रितवंतः। किंचसमनेषुयज्ञेषु
पूर्वीप्राचीनेप्रागग्रेजुहूपमतोशिशुंनवसमिवमातरंगावोरिहाणेअग्निंलिहानेअस्रुवोनयथानघस्त्रेवांएफइके।
ननहतसमंजनन् अध्वर्यवः आन्येनसमंजंति॥ छ॥ इतिपंचमस्याद्वितीयोवर्गः॥ छ॥ अथषष्ठी॥ उतयोषणेइति॥ उतअपि
चयोषणेयुवत्योःह्रीरूपेवानर्हिषदाबर्हिषिसीदंत्योपुरुहूतेव। हूभिःघृतेममघोनीधनवत्योयज्ञियेयज्ञार्हेउषासान
क्ताअहीशत्रेसुदुघेवधेनुःकामदुग्धेनुरिवनोस्मानसुवितायकल्याणायअयेतां॥ छ॥ अथसप्तमी॥ विप्रायज्ञेष्विति॥ हेदेव्या
होतारोविप्रामेधाविनोजातवेदसाजातधनौमानुषेषुमनुष्येःक्रियमाणेषुयज्ञेषुकारूकर्म्मणांकर्त्तारौवांयुवांयजध्यैयष्टु राम
मन्येस्तौमि। किंचहावषुहवनेषुसोत्रिषुमसुनोस्माकमध्वरमअद्यिलंयज्ञंऊर्ध्वंदेवाभिमुखंकृतंकुरुतंचअपिचनानोषु २६

यांदेवेषुविधमानानिवार्याणिधनानिवनथःसंभजथःतांस्पस्मभ्यंसंप्रयच्छथइत्यर्थः॥ ७ ॥अथाष्टमी॥आभारतीइ
ति॥एतद्धादिसंख्याकंतुष्टयंद्वितीयाष्टकंसप्तमाध्यायेयद्यपिव्याख्यातंतथापिव्यवधानांत्संक्षेपतोत्रापिव्याख्यायते॥
भारतीभरतस्यादित्यस्यपत्नीभारतीभिःसजोषाःसहिताईलामनुष्येभिर्मनुर्लोकभवैर्देवैःसार्द्धंअग्निरागच्छतुसरस्वती
सारस्वतेभिःसारस्वतैर्मध्यमस्थानैर्देवैःसार्द्धंअर्वागस्मदभिमुखंआगच्छतुआगत्यतिस्रोदेवीर्देव्यःप्रथमार्थेद्विती
या॥बर्हिरिदंमासदंतु॥ ७ ॥अथनवमी॥तन्नस्तुरीपमिति॥हेदेवद्योतमानहेत्वष्टःरराणोरममाणस्त्वंनोस्माकंतु
रीपंत्वरितमाशुव्याप्नंपोषयित्नुपोषकारंतदेतत्विश्वरूपविशेषेणावसानंगापयविमोचयइत्यर्थः।यतोरेतसःकर्म्म
णःकर्म्मसुसाधुःसुदक्षःसुबलोयुक्तग्रावासोमसुत्देवकामोवीरःपुत्रोजायते॥ ७ ॥अथदशमी॥वनस्पतेवेति॥
हेवनस्पतेदेवानुपसृज।अथपरोक्षस्तुतेः।अग्निर्वनस्पतिःशमिताशामित्ररूपःसन्हविःसूदयातिःप्रेरयतुसएववन
स्पतिःहोतादेवानामाह्वातासत्यतरोपिसन्यजातियजातुदेवानांजनिमानिजन्मानियथास्वयंवेदतथा॥अथैकादशी
॥हेअग्नेसमिधानःअर्वाङस्मदभिमुखस्त्वंइंद्रेणतुरेभिःत्वरितैर्देवैःसहसरथंसमानरथंयथाभवतितथाआयाहिआ
गच्छनोस्माकंबर्हिरध्यास्तांअदितिःसुपुत्राकल्याणपुत्रास्वाहादेवाश्चसर्वेअमृताःसंतोमादयंतामिति॥ ७ ॥इ

 तिपंचमस्यद्वितीयेद्वितीयोवर्गः॥ छ॥ अग्निंवोनवइति॥ दशर्चंतृतीयंसूक्तंवसिष्ठस्यार्षंत्रैष्टुभमाग्नेयं अत्रेयमनुक्रम
 णिका॥ अग्निंवोदशेति॥ अग्निंवोदेवमित्येतदादीनिदशसूक्तानितृतीयाचतुर्थवर्जितानिप्रातरनुवाकेआग्नेयेक्र

तौत्रैष्टुभेछंदसिआश्विनशस्त्रेचविनियुक्तानि॥ सूत्रितंच॥ अग्निंदेवमिद्धमिति॥ दशानांतृतीयचतुर्थेउद्धरेदिति॥ सू
ळ्हेदशरात्रेषष्ठेहनिइदंसूक्तंआज्यशस्त्रंसूत्र्यतेहि॥ द्वितीयस्याग्निंवोदेवमित्याज्यमिति॥ छ॥ तत्रप्रथमा॥ अग्निंवो
देवमिति॥ हेदेवाःवोयूयंदेवंघोतमानिंअग्निभिरन्यैरग्निभिःजोमषाःसजोषसंहितंद्वितीयार्थेप्रथमायजिष्ठं
यष्टृतममग्निंअध्वरेकौटिल्यरहितेयज्ञेयजेपूतंकृणुध्वंकुरुतयोग्निर्देवोपिमलमर्त्येषुनिध्रुविः नितरांध्रुवः
स्तिष्ठतिसतावायरुवान्नस्यवावातशुर्मूर्द्धातापकतेजाः घृतान्नःपावकःशोधकश्चभवति॥ छ॥ अथद्विती
या॥ सोथरश्मइति॥ यवसेवा॥ सेअविष्यन्नमस्तयज्ञ॥ सोथतशवंकुर्वंसंवरत्वाश्वस्योनअश्वइवमहोमहतःसंच
रणान्निरोधमतंदावरूपोग्निः यदावृस्थानसंततेषुवृत्तेषुनिविनिष्ठते आततदा अस्याग्नेः शोचिरर्चिरनुवातोवाति
॥ अथप्रत्यस्तुतिः अधअंतरंहेअग्नेतेतवनूजननंवर्मरूपमस्तिभवतिस्वितिपूरणः॥ छ॥ अथतृतीया॥ उदस्यत
इति॥ हेअग्नेनवजातस्यनवप्रादुर्भावस्यवृक्णोवार्षितुर्यस्यतेतवअजराःजरारहिताज्वालाः इध्मानाः उच्चरत्फगुः

छंति॥ अस्या अरुषः अरोचमानो धूमो यः। मच्छ दिवमभिएति गच्छति हे अग्ने त्वं दूतः मन् देवान् समीपसे हि संगाभ्रो
षिच॥ छ॥ अथ चतुर्थी॥ षियस्यात इति॥ हे अग्ने तव रूपस्य तेन तव पाजसः तेजः श्रिश्रिचां। भूम्यां स्युस्हिसेयस्तेतवि
श्रयतिय घदा अन्नानिकाष्ठादीनि जंभैर्दतैर्ज्वाला नि रिम्यर्थ्या॥ समस्य रूपं त्वं तेमा इति तथा सेनेव सृष्टा उघ क्ता
तेतव प्रसितिः किर्वा लरणेति गच्छति दस्म हे दर्शनीय अग्ने त्वं यवं न यवमिव तृष्णु ज्वालया विवेक्षि काष्ठादीनि भक्षयसि
वा ग्नो षिवा॥ छ॥ अथ पंचमी॥ तमिद्दोषेति॥ यावि ष्ठं सुवतमं अतिथिं अतिथिवत्पूज्यं तमित्तमेवाग्निं दोषा
दोषायां रात्रौ उषसि वा सरे पितं मेवास्याग्नेयो नो स्थाने आहवनीयाय तेधि श्रेयवानि शिशालादी पयतो नरो म
नुष्याः असंन्न सतत गमनयुक्तं वोढारमश्वमिव मर्जयंत परिचरंति आङ्गतरस्य वृष्णः कामानां वर्षितुरग्नेस्त
स्य शोचिर्ज्वालादीदाय दीप्यते॥ छ॥ इति पंचमस्य द्वितीये तृतीयो वर्गः॥ छ॥ अथ षष्ठी॥ सुसंदृक्त इति॥ स्वनीक
हे सुतेजस्का ग्ने त्वं यद्दा रुक्मो न सूर्य इव सुपर्श्मि मिव वा उपाके अंतिके विरोचसे विशेषेण दीप्यसे तदा तेतव प्रतीकत्
तेतव प्रतीकं रूपमंगं वा सुसंदृक् सुसदर्शनं भवति॥ किं च तेतव अस्मो दिवो नरिहाततन्यतुर्न अभिशनिरिव णतिर्निर्गच्छ
ति चित्रो दर्शनीयाः सूरो न सूर्य इव भानुः स्वां दीप्तिं गतिचाहितं प्रदर्शयसि॥ छ॥ अथ सप्तमी॥ यथा व इति॥ हे अग्ने अग्नस

वे·भा येऽग्नयस्यनेत्रेयसुभगंस्वाहाहुतंहविः किंचयथावयंइलाभिःगोविकारैःक्षीरादिभिःघृतवद्भिःघृतसहितैःहव्यैःपुरोडाश
२८ दिभिश्चदाशेमपरिचरेमतथात्वमपितेभिःसमिद्भिःआभितैःअश्वारिमितैःमहोभिस्तोभिःशतमपापिमिताभिःआ
यसीभिर्हिरण्मयीभिरुरुकर्मअयसइतिहिरण्यनामसुपाषत्पूर्भिर्नगरीभिस्त्वंनोअस्मान्निपाहिनितरांरक्ष॥छ॥अथाष्ट
मी॥यावातेसन्तीति॥सहसःसूनोहेबलस्यपुत्रजातवेदःअग्नेदाशुषेदाशुषयजमानायतवयावाअग्न्वालाःसन्तिअयथष्टारःसोभि
रसथघृषिताःगिरोवाभिरस्यसंस्नियाभिर्गीर्भिर्न्नर्ववतीःपुत्रवतीःगजाःउरुष्याःरक्षताभिरुभयोभिर्नोस्मान्रक्षहितिपूश
लवचनःअशस्तानूसूरीन्नहविषाऽरेवाकानूज्ञरिष्टन्स्तोत्रंश्चनिपाहिनिरक्षांरक्ष॥छ॥अथनवमी॥निर्यत्पूतेव
ति॥यघदाशुचिरग्निःस्वयास्वकीययातन्वातथाकृपायादीप्यारोचमानाःपूतेवस्वधितिःतीक्ष्णीकृतास्वधितिरि
वनिर्गाःकाष्ठान्निर्गच्छतितदानींदेवयज्यायभवति॥तादृवविशदयतियोग्निःकृशेभ्यःकमनीयःसुक्रतुःसुकर्म्मा
पावकःशोधकश्चमातेोररतयोःआजनिष्टआजायतसद्देवयज्यायभवतिष्टी॥छ॥अथदशमी॥एतानोअग्नइति॥ राम
हेअग्नेएनाएतानोपरिहस्यमानानिशोभनानिसौभगानिसौभगानिशोभनानिधनानिनोहिदीहिदीपदेहिवाअपिअपि २८
वक्रतुंकर्म्मयज्ञानांकर्त्तारंवासुचेतसंशोभनप्रज्ञानयुक्तंसुप्रज्ञानंपुत्रंवातेमसंभजेमहि॥वनतेःसंभजनार्थस्यव

र्मांतरागमे सति तद्रूपं विश्वा विश्वानि धनानि स्तोतृभ्य उद्धारस्मो गृणते शंसते च संतु यूयं च परिचाराश्च सर्वे यूयं नो रक्षा
नृत्वस्तिभिः स्तोभिः सदा सर्वदा पात रक्षत ॥ छ ॥ इति पंचमस्य द्वितीये चतुर्थो वर्गः ॥ छ ॥ प्रवः शुक्रायेति दर्शर्चं चतुर्थसू
क्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं प्रवः शुक्रायेत्यनुक्रांतं प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्दशसूक्तमध्ये द्वितीये त्रैनोक्तः सूक्तविनियोगः ॥ एका
दशिन्यामाग्नेये पशौ प्रवः शुक्रायेत्येषा वपायायाज्या सूत्रितं च ॥ प्रवः शुक्राय भानवे भरध्वं यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भि
रिति ॥ छ ॥ तत्र प्रथमा ॥ प्रवः शुक्रायेति ॥ हे हविष्मंतो दातारो यूयं शुक्राय शुभ्राय भानवे दीप्तायाग्नये यमूतं सुशु
द्धहव्यं मतिं स्तुतिं च प्रभरध्वं योग्निर्दिव्यानि मानुषाणि च विश्वा विश्वानि जन्मानि विज्ञानानि अंतरा विस्तरेण प्रज्ञा
नेन मार्गेण वा जिगाति गच्छति देवान् मनुष्यांश्च नरा हवींषि नेतुं वर्त्तत इत्यर्थः ॥ छ ॥ अथ द्वितीया ॥ स गृत्सो
अग्निरिति ॥ स चित् स एव गृत्सो धावी ॥ तथा च यास्कः ॥ गृत्स इति मेधाविनाम ॥ अग्निस्तरुणस्तारको भवति तदा यतो
यदा मातुररण्योः यविष्ठो युवतमः सन् अजनिष्ट योग्निः शुचिदन् दीप्तदंतः वनावनानि संयुवते आत्मना संयोजयति ॥
किं च भूरि चित् भूरीण्यपि अन्नान्याद्यान्यन्नानि सघतद्सद्य एव समर्त्ति समन्ययत्तयति ॥ छ ॥ अथ तृतीया ॥ अस्य
देवस्येति ॥ अस्य देवस्याग्नेः अनीके मुख्ये संसदि स्थाने श्वेतं श्वेतं शुभ्रमग्निं मर्त्ता मनुष्याः जगृभ्रे परिजगृहुः ति

।यथाग्निः पौरुषेयीषु रुष्टैः क्रियमाणां गृभं गृभीतिनिवोचअवनितिः। सवार्थैवर्त्ततो निषेवत इत्यर्थः। सोग्निः आयवे
मनुष्यार्थं इत्यवः आयवइतिमनुनामसुपाठात् पुरोकमपानिदुः मेयं यामवतितथा शुशोचदीप्यते॥ छ॥ अथ
चथी॥ अयंकिरिति॥ कविः क्रांतदृक् प्रचेताः प्रकाशकः अमृतो मरणधर्मरहितो योग्निः अकविष्व क्रांतदृष्टिषु मर्त्येषु म
रणधर्मकेषु निधायि निहितः। अथमन्त्रस्तुतिः। सहस्रावन्नग्ने त्वेयस्मिन्नवियमहावयं सुमनसः सुमतयः स्याम सत्वमत्रा
स्मिन्नलोकेनोस्मान् मा जुहुरः माहिंसीः॥ छ॥ अथपंचमी॥ आयोयोनिमिति॥ यो अग्निर्देवकृतं देवैः कल्पितं योनिस्थानं
अनारीतविश्वधायसं विश्वस्य धारकं तं मृषधीरोषधयः वनिनः अदृष्ट्वा आगर्भे गर्भसंतं बिभ्रति भूमि अविभर्ति आत्म
मेवविभर्तीतिपदं बहुवचनांतनयाविपरिणतं मनतेषधीभिः वनिनश्च संधयते॥ छ॥ इतिपंचमस्यदृतियेयत्नमो वर्गः
॥छ॥ अथषष्ठी॥ ईशेह्यग्निरिति॥ अस्मत्स्मान्नमुदकं वा द्वितीयार्थे षष्ठी॥ भूरेरधिकदातोदातुमग्निः ईशे ईष्टेहि
सुवीर्यस्य शोभनवीर्ययुक्तं रायो धनं दातुं ईशे ईष्टे। अथमन्त्रस्तुतिः। सहमावन् हे बलवन् न मेवयं वमिष्ठाः अवीरा पु
रादिरहिताः सन्तो मा परिषदाम। मा पद्युपविशाम अप्सवो रूपरहिताः असंतो मा परिषदाम अम। नथावयास्कः। अप्सइ
तिरूपनामेति। अदुवः परिचरणहीनाः अमापरिषदाम॥ छ॥ अथसप्तमी॥ परिमघइति॥ अरणस्य अनृणस्य रे। क्षो

घनं परिषघं पर्याप्तं भवति हि अतो नित्यस्य अपुनर्देयस्य रायो धनस्य पतयः स्याम अयं हि अरणस्य रममाणस्य रेक्णो धनं परिषघं
परिहर्तव्यं भवति अतो नित्यस्य रायः पुत्राख्यस्य धनस्य पतयः स्याम। हे अग्ने अन्यजातं अनौरसं शेषोऽपत्यं नास्ति न भव
ति अचेतानस्य अविदुषः पथो मार्गान्नु पुत्रोत्पादनरूपान् मार्गान् मा विदुक्षः मा विदूदुषः। दूषयेः इति यद्वा अविधातुः तथा च यास्क
।परिहर्तव्यं हि नोपसर्तव्यं अरणस्य रेक्णो रणोपायो भवति रेक्ण इति धननाम रिच्यते प्रयतो नित्यस्य चायं पतयः स्याम पित्र्य
स्येव धनस्य न शेषो अग्ने अन्यजातमस्ति शेष इत्यपत्यनाम शिष्यते प्रयतो चेतयमानस्य तत् प्रमत्तस्य भवति मा नः पथो
विदूदुष इति॥ छ॥ अथाष्टमी॥ नहि ग्रभायेति॥ पूर्वस्यामृच्युक्त एवार्थोऽत्र प्रपंच्यते। अरणो ऽरममाणो ऽन्योदर्यः सुशेवः सु
खतमो सन्नपि ग्रभाय पुत्रत्वेन ग्रहणाय मनसा मंतवा उ मनसापि मंतव्यो भवति हि। अध चित् अपि च सो ऽन्योदर्यः उक्त इ
त संस्थानमेव पुनरेति गच्छति अतो वाजी अन्नवान् अभीषाट् शत्रूणाम् अभिभविता नव्यो नवजातः पुत्रो नो ऽस्मान् आए
तु आगच्छतु॥ छ॥ अथ नवमी॥ त्वमग्न इति॥ हे अग्ने त्वं मनुष्यतो हिंसकादस्मान् निपाहि त्वा चांधस्मन्वत् ध्रस्वदो
संपाथो नेहविः समभ्येषु सम्यक् गाम् नो तु अपि च अस्मान् स्पृहयाय्यः स्पृहणीयः सहस्री सहस्रसंख्याको रयिः एतु॥
छ॥ अथ दशमी॥ एतान इति॥ एषा सुव्याख्याता॥ छ॥ इति पंचमस्य द्वितीये षष्ठो वर्गः॥ छ॥ आग्नेयेतवमइ

के॰ऊ॰ ३० तिस्रवर्चं पंचमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वानराग्निदेवताकं तथा चानुक्रांतं । प्राग्नये येलव वैश्वानरीयं त्विति । विनियो
गोलैंगिकः ॥ तत्र प्रथमा ॥ प्राग्नय इति ॥ हे स्तोतारः तवसे प्रवृद्धाय दिवोन्तरिक्षस्य पृथिव्याश्च अरतये गंत्रे अग्नये
वैश्वानराय संभक्ताकाया ग्रयोगिरं स्तुतिं भरध्वं ॥ वैश्वानरो विश्वनरहितोग्नेः विश्वेषां सर्वेषाममृतानां देवानां उप
स्तुदुपस्थाने यज्ञे जागृवद्भिः प्रबुद्धैर्देवैः सहितः सन् वर्धे स्तुतिभिर्हविर्भिश्च वर्द्धते ॥ छ ॥ अथ द्वितीया ॥ पृष्टो दि
30 वीति ॥ सिंधूनां नदीनां नेता स्त्रियानी अपां स्त्रिया आपो भवंति स्त्रियानादिति स्कवचनात् । वृषभो वर्षिता पृष्टो र्चितस्ते
जसा संपृक्तो वा योग्निः दिव्यंतरिक्षे पृथिव्यां च धायिं यधायि स वैश्वानरो विश्वनरहितोग्निः वरेण श्रेष्ठेन हविषा ते
न सा वृधानो वर्द्धमानः सन् मानुषीर्विशो भिमानुषीः प्रजाः प्रतिविभाति ॥ छ ॥ अथ तृतीया ॥ त्वद्भिया विश इति ॥ हे वै
श्वानर विश्वनरहिताग्ने त्वत्तो भियाभीत्या असिक्नीः असिक्नवर्णाः राजसः प्रथमार्थे द्वितीया ॥ विशः प्रजाः असम
मनाः परस्परमसमेताः भोजनानि धनानि जहतीः त्यजंत्यः आयन् आगच्छन् । कदेयत आह । यद्यदा पूरवे राज्ञे शोशुचा
नो दीप्यमानः पुरस्य शत्रूणां पुरो दहरयन्दारयन् अदीदेः अज्वलः । तथा च निगमः । अंहो राजन्वरिवः पूरवे कः इ राम
ति ॥ छ ॥ अथ चतुर्थी ॥ तव त्रिधा विति ॥ हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां नेतारग्ने । तथा च यास्कः । वैश्वानरः कस्मात् ३०

विश्वान्नरान्नयतिविश्वएनंनरानयंतीतिवेति।तवक्रतुंवल्मीतिकरंकर्म्मत्रिधातुअंतरिक्षंपृथिवीचद्युस्त्रअपिवद्यो
रितित्रयलोकाःसचंतसेवंतेत्रैलोक्यवर्त्तिन्यःप्रजाःत्वदर्थंकर्मकुर्वंतीत्यर्थः।अपिचत्वंअजस्रेणशोशुचानःप्रकाशे
नशोशुचानोदीप्यमानोभासारोदसीद्यावापृथिव्योचाततंथवितस्थास्यसि॥छ॥अथपंचमी॥त्वामग्नेहरि
वइति।हेअग्नेकृष्टीनांप्रजानांश्चितयःकृष्टयइतिमनुष्यनामसुपाठात्।पतिस्वामिनंरयीणांधनानांरथ्यंने
तारंउषसोअह्नांमहांतंकेतुंप्रज्ञापकंवैश्वानरंविश्वरहितंत्वांहरितोहरणादश्वाःवावशानाःमाकामय
मानाःसचंतसेवंतेतथागिरोन्रणांस्तुतिरूपावाचःधनयःपापंधुन्वानाःघृताचीःहतमंचयःहविषासहि
ताहव्यर्थः।सचंते॥छ॥इतिपंचमस्यद्वितीयेसप्तमोवर्गः॥छ॥अथषष्ठी॥त्वेअसुर्यमिति।हेमित्रमहःमित्रा
णांपूजयितरग्नेत्वेत्वयिवसवोवासकादेवाअसुर्यंबलंसृएवंत्रन्यगमयन्।तक्रतुंवल्मीतिकरंकर्मजुषंतसेवं
तहि।किंचत्वंआर्यायकर्मवतेजनायदुरुज्योतिःअधिकंतेजोजनयन्दस्युत्कर्महीनान्ऋतुकमःस्थानान्नअ
जःनिर्गमयः॥छ॥अथसप्तमी॥छ॥सजायमानइति।हेवैश्वानरसपसिद्धःत्वंपरमेदूरस्थेव्योमन्नंतरिक्षे
यानमानःसूर्यरूपेणप्रादुर्भवन्वायुर्नयथावायुःद्दिदेवयग्रहेषुप्रथमंसोमंपिबतितथापाथःसोमंसघ

वे॰भा परिपिबसि। यद्वासुरिवपाथोजलंपरिपासिपरिपिबसिशोषयसीत्यर्थः। किंचहेजातवेदःजातधनाग्नेत्वंभुवनानु
३१ वनानिउदकानिभूत्वंभुवनंभिन्धि उदकनामसुपाठात्। जनयन्नपत्यायस्वपत्यवत्यालौनीयायजनायदशस्यन्का
मान्वायच्छन्नभिक्रान्ताविघ्नतात्मनाअभिक्रंदसिअभिगर्जसिवा॥ ७॥ अथाष्टमी॥ तामग्नेअस्मेइति॥ हे
जातवेदःजातप्रज्ञवैश्वानरविश्वनरेहिताग्नेतामिषंएषणीयांस्पृहांद्युमतींदीप्तिमतींअस्मेअस्मभ्यंएर
यस्वप्रेरयस्वदृष्ट्वा। त्रिलोकंयोतनेहि। यद्वाद्युमतींतामिषमन्नंइषमेरयस्व। तथाचस्तूयते। तस्माद्यस्यैवेह
भूयिष्ठमन्नंभवतिसएवभूयिष्ठेलोकेविराजतीति। अथवाइषंनिषणींयांतांघ्नमतींभास्वतींदीप्तिंएरयस्व।
ययाइळाराधंधनंपित्र्यपालयसि अपिचहेविश्ववाराविश्वैर्वरणीयाग्नेदृष्ट्वाविस्तीर्णंअश्वोयशःवासुषेमर्त्या
ययजमानायपित्र्वासि॥ छ॥ अथनवमी॥ तंनोअग्नेइति॥ हेअग्नेमघवद्भ्योधनवद्भ्योहविष्मद्भ्यइत्यर्थः। नोस्म
भ्यंपुरुक्षुंबहन्नंबहुयशस्कंवातंगमिदंरयिंस्फूर्त्यंधरणीयंवाजंबलंचनियुत्वत्स्वनितरांश्रयस्व। किंचहे राम
वैश्वानरविश्वनरहिताग्नेत्वंरुद्रेभीरुद्रैर्वसुभिःस्वहोतःसजोषाःसहितश्चसन्तन्नोअस्मभ्यंमहिमन्नुशर्मसु ३१
खंयच्छप्रयच्छ॥ छ॥ इतिपंचमस्यद्वितीयेषष्ठोवर्गः॥ छ॥ प्रसंम्राजइतिमन्त्रंषछंसूक्तंषष्ठस्यार्ष

३१

।अनुक्रम्याते चाग्र संम्राजमसन्नवैश्वानरीयं त्रिलक्कदस्याग्नि वैश्वानरो ग्निर्देवता विनियोगे लैङ्गिकः ।। तत्र प्रथमा
।। ग्र संम्राजइति ।। दाहं पुरां भेत्तारं वंदे देवं दमानः सन्नू संम्राजः सर्वस्य भुवनस्येश्वरस्य अजरस्य बलवतः पुंसो वीरस्य पौ
स्यमिति वीर्यमुच्यते ।। तथा चयास्कः ।। पुमान् पुरुमना भवति पुंसतेर्वेति । सर्वेषां जनानां अनुमाद्यस्य स्तुत्य
स्य तवसो बलवतस्येंद्रस्येव तस्य वैश्वानरस्य प्रशस्तिं स्तुतिं कृतानि कर्म्माणि प्रविवक्मि प्रब्रवीमि ।। छ ।। अथ
द्वितीया ।। कविं केतुमिति ।। कविं ग्रासं केतुं विश्वस्य प्रज्ञापकं धासिं अर्चे धर्त्तारं आदन्तुः स्तोतुर्वा भानुं भासकं
शं सुखकरं रोदस्योः द्यावापृथिव्योः राज्ये राजानं वैश्वानरमग्निं हिन्वन्ति महीयाः श्रीणयंति वो देवाः । अहं च
पुरंदस्य पुरंदारयितुः पूर्व्याणि पूर्व्याणि पुरातनानि महांति जातानि कर्म्माणि गीर्भिरा विवासे परिचरामि ।। छ ।। अथ
तृतीया ।। न्यक्रतूनिति ।। अक्रतून् अप्रज्ञान् ग्रथिनो जल्पकान् मृध्रवाचो हिंसितवचस्कान् पणीन् पणिनामकान्वा
हुषिकान् अश्रद्धान् अयज्ञान् रिपु अह्वारहितान् अवृधान् स्तुतिभिरग्निमवर्द्धयतः । अयज्ञान् यज्ञहीनान् तान् दस्
न्दृध्याकालु थ देवान्निर्जित्य चास्मा भिरानीतानि वहूनि च ।। स्तानि तु समुद्रेष्यपतितानि तद्भुतं २२ बलेसहं
चनं स्फलाचोशनापस्फवा चतं ।। अप्युवे स्थने रत्नू अग्निः प्रथम अत्यंतं नि विवाय नितशं गमयेत देवाहा ।। छ ।। अ

वे·भा· थचतुर्थी॥ योअपाचीनइति॥ नृतमोनेन्नृतमोनेन्नृतमोयोग्निः अपाचीनेअप्रकाशमानेतमसिनिमग्नाःप्रजाःमदंती
३२ स्तुवंतीःशचीभिस्त्वभोदत्ताभिःप्रज्ञाभिःसनुगामिनीश्चकार॥ यद्वायेनृतमोयोग्निः अपाचीनेतमासिनिशायां
मदंतीर्मोघंतीरुषसःशचीभिःप्रज्ञाभिःप्राचीश्चकारेत्यर्थः॥ तंचसोधनस्येशानंअनानतवमपइं घृतंघ्नूनुयुद्ध
कामांञ्चदमयंतमग्निंगृणीषेस्तौमि॥छ॥ अथपंचमी॥ योदेह्यइति॥ योग्निर्देह्योदेह्यारूपचितास्त्रासुरीःवि
घाःवधस्नैःवधैराग्रुधैर्वाअनमयत्तहीनाश्चकारोनयश्चअर्यपनीःअर्यः स्वर्यःपत्निर्यामांताअर्यपत्न्यःताउष
सश्चकारअकरोत्प्रमयत्नोमहानग्निःविशःप्रजाःसहोभिर्बलैःनिरुध्यनहुषोराज्ञोबलिरहृतःकारयद्वा
श्चक्रे॥छ॥ अथषष्ठी॥ यस्यशर्मन्निति॥ विश्वेसर्वेजनाःमोजनाःशर्मन्शर्मणिसुखनिमित्तंयस्यवैश्वानर
स्यसुमतिंमिन्नमाणाःप्रार्थमानाःएवैःकर्म्मभिहविर्भिर्वाउपतस्थुः यमेवोपतिष्ठंतेसवैश्वानरोविश्वरहि
तोग्निःमूर्धःसन्नपित्रोमातापित्रोःरोदसीवाप्टथिव्योःवरमुत्कृष्टंउपस्थंमध्यमंअंतरिक्षमाससादआगच्छत्॥छ
॥अथसप्तमी॥ आदेवइति॥ वैश्वानरोविश्वनरहितोग्निःदेवोद्योतमानःबुध्न्यावुध्न्यानि अंतरिक्षाणि॥ बुध्नमंत राम
रिक्षं॥ तथाचयास्कः॥ बुध्नमंतरिक्षंबद्धाअस्मिन्नध्न्ताआपइतिवेति॥ वसूनिआच्छादकानितमांसि॥ वसआच्छाद ३२

न इति धातुः॥ सूर्यस्य उदिता उदितौ उदये सति। आददे समुद्रात् अंतरिक्षात् सगरं समुद्र इति अंतरिक्षनामसु पा
ठात्। अवरात् पृथिव्याः मांसिस्यात् अददे समुद्रात् परस्मात् दिवो पितमांस्यात् दहे। नदेवदर्शयति। अग्निर्हि वसू
सांस्याददे पृथिव्याः श्वतमांस्याददे॥ ७॥ इति पंचमस्याष्टके द्वितीये नवमो वर्गः॥ ॥ प्रवो देवमिति सप्तर्चं
सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रिष्टुभमाग्नेयं। प्रवो देवमित्यनुक्रांतं। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्दशसू
क्तमुक्तो विनियोगः॥ ७॥ तत्र प्रथमा॥ प्रवो देवमिति॥ हे अग्ने वो देवं द्योतमानां दिग्गुणयुक्तं सह
मानं सहसमानमभिभवंतं वलं माचरं तं वा अग्निमग्न्यप्येतारं अश्वमिव वाजिनं वा वंतं वलवंतं वान
मोभिः स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा प्रहिणिष्व हे अग्ने त्वं चित्सहिहिणोष्येवं। किंच अग्ने त्वं हि वां जानन् नोस्माक
मध्वरस्य यज्ञस्य दूतो भव। अथ परोक्षस्तुतिः। त्मना आत्मना स्वयमेव देवेषु मितद्रुः द्रवद्रुमो
ग्निरिव विविहे प्रज्ञायते॥ अथ द्वितीया॥ आयात्यग्न इति॥ हे अग्ने त्वं मंद्रो मदयिता स्तु द्यो वा देवा
नां संख्यदे वैः सह संख्यमित्यर्थः। जुषाणास्मे वमानः पृथिव्याः मातु समस्तु छित्वं तृणा गुल्मादिकं

वे॰भा षेश्शोचिषकैःदहकैस्तेजोभिःनदयन्शशमानःदहमानंहिशशायते।जंभेभिदंष्ट्राज्वालाभिरित्यर्थः।विश्वंवि-
३३ श्वानिवनानिवनानिउशधक्कामयमानोदहनस्ताःयथ्याःअनुस्वैर्मार्गैरित्यर्थः।आस्यायाहिआकारस्यपुनर्वचनम-
दरार्थं॥छ॥अथतृतीया॥प्राचीनोयज्ञइति॥अयंयज्ञःप्राचीनःसम्यगनुष्ठीयतइत्यर्थः।यद्वायज्ञोयष्टाहोताप्राची-
नः।यद्वायज्ञोहविःप्राचीनःप्राचीनंप्राञ्चंस्वमासंनंहिवर्हिःअस्तुधितंसुनिहितंईलितस्तुतोग्निःप्रीणीतेवृत्तेस्वभ-
वति॥होतानहोताचनेतिचार्थोविश्ववारोविश्वैर्वरणीयेमातराद्यावापृथिव्याविउयामाहुवानोभवतिकटेन्यतआहय-
तोयवायविष्टदेषुवतमाग्नेवंसुशेवःसुसुखोजज्ञिषेयाजते॥छ॥अथचतुर्थी॥मंधोअध्वरइति।विचेतसोविविक्त-
प्रज्ञाःमानुषासोमानुष्याःअध्वरेयज्ञेरथिरंरथिनंनेतारमग्निंमघोजनंतजनयंतियएषांहविर्वहतिसोयमग्निर्विश्य-
तिःविशांपतिःविश्वस्यपतिर्वामंइोमद्रयितामधुवचाःमादयितव्यवचस्काःसतावायज्ञवान्विशांमनुष्याणांदुरोणेगृहेअ-
धाहिआहितः॥छ॥अथपंचमी॥असादिहाइति।वृतोहेत्वेनवद्भिर्हविषांवोढाह्रद्व्यपरिवृढःविधर्ताविस्वक्ष- राम
रकोभिःआजगन्वान्घल्लोकादागतःआगमनीशीलोवान्तषस्नेहे।तुःस्थानेअसादिउपविष्टःयमग्निंद्योश्चपृ- ३३
थिवीचउभेवर्द्धातेवर्द्धयतःयंचविश्ववारंविश्वैर्वरणीयंहोतामानुषश्चायजन्ति॥छ॥अथषष्ठी॥एतेद्युम्ने-

33

मिरिति॥ एते मदीयाः पुरुषाः घ्नन्तो मिरा ज्ञेः विश्ववेदः पोष्य वर्गा अतिरंतद्वर्द्धयंति॥ अथवा घ्नन्ते मिर्यशोभिः विश्वं जगदाति
तन्त्र्य भगच्छंत्वित्यर्थः। कइयत आह। येनर्षीमनुष्याः मंत्रं स्तोत्रं स्तुत्यं वा अरंपर्याप्तं अततनन् समस्कुर्वन्नेवेतिसम
स्वपेयैवविशोजनाः शोषमाणाः श्रृण्वतेः मन्यडोरिति द्विवंदुकोमलितिमनः किंवव मर्वे विषयः छंदसिवि
स्तुपंतइतिनभवतः। त्वं। कस्मद्दशां स्तनइ विश्यात्मनेपदं वातिरंव ईयंति। ममदीयायेचास्ततस्मास्यसचयामिम
मग्निं। कर्माणिविष्टी। मानुषाणाम मध्याया दिति च तत्र आदीधयन् आदीपयंन्॥ छ॥ अथ सप्तमी॥ नूचामिति॥ स
हसः सूनोबलस्य पुत्राग्नेवसिष्ठा वयं वसूनामी शानं तां अस्मदीयेभ्यः स्तोतृभ्योवधर्व ज्योहविष्म ज्य स्वइषमन्नं नु
त्विषंघवाश्च नरुस्पापयेः। नशेर्व्यात कर्माणीतण्यर्थाल्लुङिः छंदस्यपि दृश्यतइडाग्यागमः। यूयं त्वत्परिवारा ऋसर्वे
यूयं नोस्मान् सदास्वस्तिभिः पात इत्येवं ईमहे याचामहे॥ छ॥ इति पंचमस्य द्वितीये दशमो वर्गः॥ छ॥ ईधे राजे निस
प्तर्चं अष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं। इधेराजे इत्यनुक्रांतं। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रे विनियोगः। आतिथ्या
यां प्रथायमग्निरिति विष्टकृतो याज्या॥ सूत्रितं च। प्रथायमग्निर्भरतस्य शृण्व इति संयाज्ये इति॥ तत्र प्रथमा॥ इ

वे·भा धेराजेति।राजा दीप्तः अर्थस्वामी हविषांगेरकोवा अग्निः नमोभिस्तुतिभिः सहसमिधे समिध्यते।यस्याग्नेः प्रतीकं स
३४ पं घृतेन आहुतं भवति।येचनरोऽस्मदीयाः सबाधः संश्लिष्टाः संजातबाधावा हव्येभिहव्यैः साईमीलते स्तुवंति।सोग्निर
षसामग्रे अशोचि आदीप्यते॥छ॥ अथद्वितीया॥ अयमुष्यसुमहानितेति॥ स्यः सोयंहोतादेवानामाह्वाता मंद्रो
34
मदयिता यज्ञो महानग्निः मनुषो मनुष्यस्य महान मिः वेदिषु महत्वेन श्रायते।अपिचसोयंभाः दीप्तिः यकः विक
रोति अंतरिक्षे।किंचसोयं स्तूपविः कृष्णमार्गोग्निः पृथिव्याः सस्रजानाः सृज्यमानः सन्नोषधीभिर्वक्षेवर्द्धते॥छ॥
अथतृतीया।कयानइति।हे अग्ने कया स्वधया हविषा नोस्मान्कं सुवृक्तिं स्तुतिं विवमः व्याकृषे आच्छादयसि चा॥
कामुकांचस्वधां शस्यमानः स्तूयमानः त्वं सपावकः पावकयाः हेसुदत्र शोभनदाने अग्ने।तथाचवयास्कः।सुदत्रः कल्याण
दानइति।वयंकदा उ इतरस्य शत्रुभिर्दे हिंसकस्य साधेः समीचीनस्य रायो धनस्य पतयः स्वामिनो भवेम।वेनारस्संन
कारश्वकाद्य भवेम॥छ॥ अथचतुर्थी प्रशायमग्निरिति॥ अयं प्रसिद्धोग्निर्भरतस्य यजमानस्य ममसप्रश्रयंतं श्र
त्वेष्टथितो भवति।कदेयत्रा।हायघद्रा सूर्योन सूर्य इव हृहद्भाः हृहद्भासमानो विरोचते प्रकाशते॥किंचयोग्निः पृतना राम
सुसंग्रामेषु पूरुंपुरुनामकमसुरं अभितस्थि अभिबभूव।सोयंद्युतानो दीप्यमानो दैव्यो अतिथिर्देवानामतिथि ३४

वत्पूजाः सन्तु शुशोचज्ज्वाला ॥ छ ॥ अथ पंचमी ॥ अमेन्निचइति ॥ हे अग्ने चेचयि आहवनानि हर्वींषि आहुतयो वा
भूरि बहूनि अमसन्नित भवं चेव । वं च विश्वेभिर्विश्वेरनीकैः तेजोभिः वह्निभूतिभिः अग्निभिः अग्निभिर्वा सह सुमनाः
सुवो भव हे अग्ने स्तु वस्तोतुः स्तोतीति स्तुत स्तोत्रं श्रणिविषे श्रणुहि सुजाते कल्याणमाई भावाग्ने गणान स्तूयमा
नस्त्व स्वयं स्वयमेव तन्वं स्वां तेन्तुं वर्द्धय स्ववर्द्धय ॥ छ ॥ अथ षष्ठी ॥ इदंवचइति ॥ शतसाः गवां शतसंख्यं संमकाः सं
महस्रं गवां सहस्रेण च संयुतः द्विबर्हाः द्वाभ्यां विद्या । कर्मभ्यां च हन्नवसि घः द्वयोः स्थानयोर्यायघणो कर्मभ्यां च हन्न
वसिः कयोः महात्वा । तथा चयास्कः ॥ द्विबर्हा द्वयोः स्थानयोः परिवृढ इति ॥ इदं स्तोत्रं ड नूनिषी थ ड दज्जी जनत
। किं तादृश्यित आह । यद्वचः घमतदीप्तिमत्तथा शत्करामिच्यर्थः । अमीवचातनं रोगाणां निवारकं रक्षोहा रक्षसां
हंत्र च स्तोत्रम्यः आपद्येतद्धं धवेसुचारिकायापिशं मुखं दंभवानिभवेत ॥ छ ॥ अथ सप्तमी ॥ नूत्वामग्नइति ॥ इ
यमक्रूशागेव व्याख्याता ॥ छ ॥ इति पंचमस्य द्वितीये एकादशो वर्गः ॥ छ ॥ अबोधि जार इति षड्र्चं नवमं सूक्तं
वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं । अबोधि षड्लिचनुक्रांतं । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्दश सूक्तमध्ये ऽस्यो विनियो
गः ॥ छ ॥ तत्र प्रथमा अबोधि जार इति ॥ जारः सर्वेषां प्राणिनां जारयिता होता देवानामा ह्वाता मंद्रो मदयिता हुयो

वे·भा
३५

35

वाकवितमः प्राज्ञतमः पावकः शोधकोऽग्निः उषसामुपस्थानमध्येऽबोधि अबुध्यते। किंच उभयस्याद्विपदश्चतुष्प
दश्च दैव्यस्य मानुषस्य वाजंतोः प्राणिनः केतुं प्रज्ञानं दधाति विदधाति। देवेषु च हव्यानि दधाति सुक्रतुः यजमानेषु
द्रविणं धनं दधाति॥ छ॥ अथ द्वितीया॥ समुक्रतुरिति॥ सोऽग्निः सुक्रतुः सुकर्मा सुभृङ्गो नाम भवति॥ योऽग्निः पणी
नामसुराणां पुरो द्वाराणि गवां पिधानानि विवृतावान् पुरुभोजसं बहुक्षीरं अर्कं अर्चनीयं गवां संघं नोऽस्मदर्थं
पुनानः शोधयन् उद्दहरं निश्चयार्थः। होता देवानामाह्वाता मंद्रो मदयिता ऋतुचो वा दमूनाः दांतमनाः दानमना वा रात्र्या
रात्रीणां रमयित्रीणां वा विशां जनानां यजमानानां वा तमो धकारं तिरस्कुर्वन् ददृशे दृश्यते वा महान्तमस्तिरो दृश्यो
नाशयतीत्यर्थः॥ छ॥ अथ तृतीया॥ अमूरः कविरिति॥ यो अग्निरमूरः अमूढः कविः प्राज्ञः अदितिरदीनः शिव
स्वान् दीप्तिमान् सुसंसत् शोभनसदनः शोभनसंवेदनो वा मित्रः गमीते त्राता सर्वेषां अतिथिरतिथिवत् पूज्यः।
शिवः। शिवकरो जगतः चित्रभानुश्चित्रदीप्तिः उषसामग्रे सुखेन वति। सोऽयमपां गर्भः सन् प्रसूः जायमानाः ओष
धीरविवेश॥ छ॥ अथ चतुर्थी॥ ईळेन्यो वद्गति॥ हे अग्ने वस्त्वं अत्रं विभर्तोर्वचनमर्चयः। मनुषो मनुष्यस्य युगेषु य राम
गकालेषु सर्वेष्वपि दिवसेषु वा ईळेन्य स्तुत्यः अतः परं ऊ संसति स्तुतिम्ये अग्निर्जातवेदाः जातधनः समनगाः सुदृशुगं। ३५

नामंत्रअश्रुचरी यतोसुमंदृशासुसलेच मातुनातेजसा विभातिचातमग्निसमिधानंसमिधामानंगावस्तुतयःस्तुत
यःप्रतिबुधनप्रतिबोधयंति॥ छ॥ वैश्वदेवेपशावग्नेयाहीतिहविषोयाज्या॥ सूक्तिंतंच॥ अग्नेयाहिदूत्यंमारिषण्य
इंद्रेणरोनोमधिताहवंतइतिनिरुक्तइति॥ मेषात्रपंचमी॥ अग्नेयाहीति॥ हेअग्नेइहआयंदूतस्यवर्महविर्वहनादियाहिदे
वानच्छाभिगच्छगणेनसंघेनसहब्रह्मकृताब्रह्मकृतोस्मांनअस्मदीयांश्चनतस्तोत्रमारिषण्यः माहिंसीः॥ सरस्व
तीमरुतोअश्विनोअश्विनौअपश्चएतान्देवान्रमधेयायास्मभ्यंरत्नदानायपयक्षिच॥ छ॥ अथषष्ठी॥ त्वामग्न
इति॥ हेअग्नेत्वांवसिष्ठऋषिःसमिधानोभवति॥ तंचजरूथंपरुषभाषिणंजरणीयंवारक्षोगणंहन्जहि॥ रयो
धनवतेयजमानायपुरंधिंबहुधियंदेवगणं॥ तथाचयास्कः॥ पुरंधीबहुधीरितियास्कियज्ञा॥ किंचहेजातवेदः अग्ने स्तु
तणीयाशुरुमीथेबहुनास्तोत्रणारजस्वदेवान्स्तुहि॥ यद्वापुरुणीयानेकर्माणीगीर्भिस्तास्मिरयेच्यर्थः॥ छ॥ इतिपं
चमस्यद्वितीयेद्वादशोवर्गः॥ छ॥ उषोनजारइतिपंचर्चंदशमंसूक्तंवसिष्ठस्यार्षंत्रैष्टुभमाग्नेयं॥ तथाचानुक्रांतं॥ उषोनपंचे
ति॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः॥ छ॥ तत्रप्रथमा॥ उषोनजारइति॥ अग्निःउषोनजारःसूर्यइवद्युत॥ हृद्युदि
लीर्भ्यपाजसेजःअश्वेतश्रयंति॥ किंचहविर्घातादीघतशोशुचानऋत्वेयोपिप्रशद्मायघपिरीतिकर्माणाः॥ तथारीतेभूयस्वत्ना

पनाय प्रयुक्ता इतिन पुनरुक्तिः अयंतदीयमानइत्यर्थः। एषा कामानां वर्षिता हविर्हविषां प्रेरकः शुचिः शुद्धिकृदग्निः
कर्म्माणि हित्वानः श्रेयं नू मा साद्दीप्याश्च भाति भकाशते अपिवऽशतीः कामयमानाः अजीगः जागरयतित मस्मानि
रोहिताः प्रजाः उद्गिरति वा॥ छ॥ अथ द्वितीया॥ स्वर्ण्णवस्तोरिति॥ अग्नेवस्तोरहनि वस्तोः घस्यिरहन्नामसु पाठात्। उ
षसामग्रे स्वर्णः आदित्य एव। तथा च यास्कः। स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरण इति। अरोचि दीप्यते। उशिजो मस्तवि
जस्वय अतन्वानाः विस्तारयंतः मन्मभन्मानि मननीयानि स्तोत्राणि पठन्ती तिशेषः॥ नेमिसंभयत्यर्थं अपि च विद्वान्जन
न्हतो देवानां देवयावा देवान्प्रतिगच्छन् इति होता हव्यमोग्निः विश्वा इव तत् विविधमाइवति॥ छ॥ अथ तृतीया॥ अच्छा गिर
इति॥ मतयस्तति एषा देवयं देवानिच्छं यो इविणं धनं भिसमाणा याचमाना गिरो वाचः सुसंदृशं कल्याणसंदर्शनं सुग
तीकं सुरूपं शोभनाग्निं वा सवं वसु सुष्टुगच्छंतं हव्यवाहं हव्यानां वोढारं मानुषाणां मरतीं स्वामिनमग्निं अच्छाभियंति अभि
गच्छंति॥ छ॥ अथ चतुर्थी॥ इंद्रंनो अग्ने इति॥ हे अग्ने वसुभिर्देवैः सजोषाः संगतस्त्वं नो स्मदर्थं इंद्रमावह रुद्रेभिः रुद्रै
र्द्देवैः संगतो बृहंतं महांतं रुद्रं चावह आदित्येभिरादित्यैर्द्देवैः संगतो विश्वजन्यां विश्वजनहितामदितिं चावह। स्वृक्व
भिः स्तुत्यैरंगिरोभिर्द्देवैः संगतो विश्ववारं विश्वैः संभजनीयं बृहस्पतिं चावह॥ छ॥ अथ पंचमी॥ मंद्रं होतारमिति

।।उशिजःकामयमानाःविशोमनुष्याःमंद्रंस्तुत्यंहोतारमाह्वातारमाह्वातारंयविष्ठंयुवतममग्निंअध्वरेषुयागेषुईलते
स्तुवंतिहियस्मात्कारणात्सोग्निस्तपावानृतावित्रमानृतावीरवल्लयन्येग्निहोत्रंहूयतेरयीणांसूर्यस्यरश्मिमतांहविष्म
तांयजमानानांदेवान्यजत्यायपशुंअतंइस्वद्वाराहितोभवतु।तथाचश्रूयतेयस्माद्रूतोभवस्तस्माद्धिस्वस्तमध्वरेईल
तइति।।छ।।इतिपंचमस्याष्टमीतीयेत्रयोदशोवर्गः।।छ।।महाअग्नेइतिपंचर्चमेकादशंसूक्तंवसिष्ठस्यार्षंत्रैष्टुभमाग्नेयं
।महानिस्यनुक्रांतं।आतरस्तुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः।।छ।।तत्रप्रथमा।।महांअसीति।।हेअग्नेत्वंअध्व
रस्यप्रकेतःप्रज्ञानःसन्महानसिव्रघ्नोत्वयाविनाअन्यादेवानमाद्यंतेनमादयंति।विश्वेभिर्विश्वेदेवैःसरथंयथाभव
तिआयाहिःवइहास्त्लीसीदबर्हिषिप्रथमोमुख्योहोताआह्वातामनुनिषदनिषीदच।।छ।।वाजपेयेबार्हस्पत्यचरोः
स्विष्टकृतोनुवाक्या।सूचितंच।।त्वामीलतेअजिरंदूत्यायाग्निंसुदीतिंसुदर्शंगृणंतइति।।सेषाद्वितीया।।त्वामी
लतइति।।हेअग्नेअजिरंगमनशीलंत्वांमानुषासोमानुषाःहविष्मंतोयजमानाःसदमितसदैवदूत्यायदूतकर्मणे
हविर्वहनायईलतेयाचंते मि थेस्यतआह।यस्मात्हविष्मतोबर्हिर्देवैःसार्धंआदसःत्वांअधितिष्ठसि।अस्मेहष्म
तेअहानिसुदिनासुदिनासुदिनानिशोभनदिनानिभवंति।।छ।।अथतृतीया।।त्रिश्चिदक्तोरिति।।हेअग्नेवेचयि

वे·भा अंतर्मध्ये अक्तोः रात्रेः यद्यथाक्तुरिति रात्रेर्नाम तथा च यश्च अक्तुं तं व्यक्तं तेहृणादित्य स्मिन्नित्यह्नो नाम त्रिभिस्त्रिवारं त्रिषु
३७ सवनेषु वसून् निहवीषि राशु शोहविषां प्रदानेन मत्याय मनुष्याय तदर्थमित्यर्थः। प्रचिकित्वः प्रवेदयंतिस्त्वं विजः
।यद्वा अह्नोत्रिः त्रीनग्नीनश्वमजं च वयंतर्निता नि ता नि प्रचिकित्वः विदन्नित्यर्थः। अपि च मनुष्वत् मनोरिव इ
ह मम अस्मिन् यज्ञे इन्द्रत्वं देवान् अस्मिन्यज्ञ। नोस्माकम भिशास्तिपावा अभिशस्तेरभिशंसकात् शात्रवात् पावा
37 रक्षिता भव॥ छ॥ अथ चतुर्थी॥ अग्निरीशतइति॥ बृहतो महतो अध्वरस्य कौटिल्यरहितस्य यज्ञस्य अग्नि
रीशे ईष्टे। विश्वस्य सर्वस्य सतस्य संस्कृतस्य हविषः चाग्निरेवेष्टि हि यस्मात् तस्मात् हे अग्ने क्रतुं कर्म वसवो देवा जुषंत से
वंते। अथापि देवाः अग्निं हव्यवाहं हव्यानां वोढारं दधिरे चक्रिरे इत्यर्थः॥ छ॥ अथ पंचमी॥ आग्ने वहेति॥ हे अग्ने
रघाय हविषां भक्षणाय देवान् आवह किं च तत्राह॥ इहास्मिन् यज्ञे इंद्रं ज्येष्ठाः इंद्रप्रमुखा देवा मादयंतां इमं
यज्ञं इदं यष्टव्यं हविः दिवि स्थितेषु देवेषु धेहि निधेहि देवान्नाइहनय इदं हविर्वा देवेषु नयेति भावः अंतिम राम
पादो व्याख्यातः अश्वरमः॥ छ॥ इति पंचमस्य द्वितीये चतुर्दशो वर्गः॥ छ॥ अगन्म महेति त्रृचात्मकं द्वादशं सूक्तं
वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं। तथाचानुक्रांतं। अगन्म ऋचमिति॥ प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रयोः सूक्तो वि। ३७

नियोगः॥द्यूल्हेदशरात्रेनवमेहनिइदंसूक्तंमाज्यशस्त्रं॥सूचितंचाश्वतीयांस्यागन्ममहेआज्यमिति॥छ॥तं
त्रप्रथमा॥अगन्ममहेति॥योग्निःस्वेदुरोणेस्वेस्थानेअहनीयेसमिद्धःकाष्ठैःसमिद्धःसनदीदायदीप्यते॥त
मिमंयविष्ठंयुवतमंउर्वीविस्तीर्णयोरोदसीरोदस्योर्द्यावापृथिव्योरंतर्मध्येंतरिक्षेचित्रभानुंविचित्रज्वालंस्वा
हुतंसुष्ठुआहुतिभिर्हुतंसंतंविश्वतःसर्वतःप्रत्यंचंप्रतिगच्छंतमग्निंमहामहतानमसानमस्कारेणअग
न्मवयमुपगच्छाम॥छ॥अथद्वितीया॥समह्नेविश्वेति॥योग्निर्मह्नामहत्वेनविश्वाविश्वानिदुरितानिस
ह्वान्अभिभवन्जातवेदाःजातधनोजातप्रज्ञोवादमेयज्ञगृहेस्तवेअस्माभिःस्तूयतेसोग्निरस्मान्दुरितात्
पातअवद्यात्निंदिताकर्म्मणोरक्षिषत्रक्षतु॥अस्मान्गृणतःस्तोतृवतोपिरक्षिषत्उतअपिचसोग्निर्नोम
घोनोहविष्मतोरक्षिषत्॥छ॥अथतृतीया॥त्वंवरुणइति॥हेअग्नेत्वंवरुणोसिउवापिचत्वंमित्रोसिजगतः
प्रमीतेस्त्रातासित्रातावसिष्ठाःमतिभिःस्तुतिभिःवर्द्धयंतित्वेत्वयिविद्यमानानिवसुवसूनिसुमननानिसुसं
भजनानिसंत्विति॥स्पष्टमन्यत्॥छ॥इतिपंचमस्यद्वितीयेपंचदशोवर्गः॥छ॥प्राग्नयइतित्र्यृचंत्रयोदशं
सूक्तंवसिष्ठस्यार्षंत्रैष्टुभंवैश्वानराग्निदेवताकं॥तथाचानुक्रांतं॥प्राग्नयेवैश्वानरीयमिति॥विनियो

वे·भा गोलैंगिकः ॥ छ ॥ तत्र प्रथमा ॥ प्राग्न इति ॥ हे मत्स्याः विश्वशुचे विश्वं यो दीपयति तस्मै धियंधे धियं । कर्म्म
३८ णां यो धारनात् तस्मै असुरघ्ने असुराणां यो हंता तस्मै अग्नये मन्म मननीयं स्तोत्रं धीतिं कर्म च प्रभरध्वं मतीना
म् निमतानां कामानां यतये दात्रे वैश्वानराय विश्वनरहिताय अग्निविशेषाय बर्हिषि यज्ञे हर्विर्भिर्न हवि
र्भिः स्तुतिभिः प्रीणानः प्रीयमाणो हं भरे भरामि । यद्वाहं हविःप्रीणानः प्रीणायन्नहं बर्हिषि हविर्भिः संभरामि ने
38 निसंप्रत्ययर्थः ॥ छ ॥ अथ द्वितीया ॥ त्वमग्ने शोचिषेति ॥ हे अग्ने त्वं शोचिषा दीप्त्या शोशुचानो दीप्यमानो जाय
मानो जायमान एव रोदसी द्यावापृथिव्यौ आपृणाः आपूरयः अपि च नायत ग्रजजात धन नवा वैश्वानर विश्व
नरहित हे अग्ने त्वं देवान् महित्वा महत्वेन अभिशस्तेः अभिशंसकात् शत्रोर्मुंचः अमोचयः ॥ छ ॥ अथ तृ
तीया ॥ जातो यदग्न इति ॥ हे अग्ने जातः सूर्यात् उत्पन्नः जातः त्वं ईयः स्वामी प्रेरयन् वा परिज्मा परितो गंता सन् पशू
नृगोपाः यथा गवां पालकः पश्यन् पश्यति तद्वत् यद्वा भूतानां भूतानि व्यख्यः ख्यार्थे पश्यसि तद्वा ब्रह्मणो ब्रह्म
स्तोत्रं तरस्थे गातुं गतिफलप्राप्तिं विंदाय यद्वा ब्रह्मणे ज्ञात्मपात्रे गातुं विंदयेन ब्रह्मणाद्य इव अभिर्गच्छंति तं गातुं रम
विंदे इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ छ ॥ इति पंचमस्य द्वितीये षोडशो वर्गः ॥ छ ॥ समिध्यजातवेद स इति त्रृचं त्रयोदश ३८

सूक्तंवसिष्ठस्यार्षंआग्नेयंआद्याबृहत्यौद्वितीयातृतीयेत्रिष्टुभौतथाचानुक्रम्यतेसमिधात्र्यृचबृहत्यादिरितिविनियोगोलै
गिकः॥छ॥तत्रप्रथमा॥समिधाजातवेदइति॥जातवेदसेजातवेदसंज्ञकायज्ञंअग्नयेअग्निंसमिधावयंवसिष्ठा
दाशेमपरिचरेमदेवायदेवंस्तुत्यमग्निंदेवहूतिभिर्देवस्तुतिभिर्दाशेम।शुक्रशोचिशेशुक्रशोचिषंभ्राजदीप्तिनंनम
स्विनोहविष्मंतोवयंहविर्भिःदाशेम।अत्रदाशतियोगात्कर्मणिचतुर्थी॥प्रायेणसर्वत्रदाशतियोगेकर्मणिच
तुर्थीदृश्यते॥छ॥अथद्वितीया॥वयंतेअग्नइति॥हेअग्नेतेत्वांवयंसमिधाःसमिधाविधेमपरिचरेमहेयजत्रयष्ट
व्याग्नेवयंसुष्टुतीशोभनयास्तुत्यादाशेमत्वांपरिचरेमअध्वरस्ययज्ञस्यहोतरग्नेवयंघृतेनाज्येनत्वांदाशेमहेभ
द्रशोचेकल्याणज्वालदिवद्योतमानाग्नेत्वांवयंहविषादाशेम॥छ॥अथतृतीया॥आनोदेवेभिरिति॥हेअग्ने
नोस्माकंदेवहूतिंस्तोत्रंयज्ञंवादेवेभिर्देवैःसार्द्धंवषट्कृतिंहविर्जुषाणःसेवमानस्त्वंउपयाया हिदेवायद्योत
मानायतुभ्यंवयंदाशतःपरिचरंतःस्यामभवेम।सिद्धमयत्॥छ॥इतिपंचमस्यद्वितीयेसप्तदशोवर्गः॥छ॥उप
सद्यायेतिपंचदशर्चंचतुर्दशंसूक्तंवसिष्ठस्यार्षंगायत्रमाग्नेयं॥तथाचानुक्रांतंउपसद्यायपंचोनागायत्रमिति॥प्रा
तरनुवाकेआग्नेयक्रतौगायत्रेछंदसिअश्विनशस्त्रेचेदंसूक्तंसूत्रितंच॥उपसद्यायचमग्नेयज्ञानामितितिस्रउ

वे॰भा ३९ न्नमामुद्ररोहिति॥ उपसर्पियोवाङ्किकंयां उपसघायेच्याघासिस्वन्नवः सामिधेन्यः सूच्यते उपसघायमीरुषइतिस्वएवैकका
त्रिस्नवान्नमिति॥ पवित्रेष्वामग्नेरहंसीत्येषाप्रथमाज्यभागानुवाक्या सूचितंच॥ पावककवंतावाज्यभागावग्नेरहं
मिमेधतीति॥ अथवारंभणीयायांअग्नेर्मगियान्या सूचितंच॥ आसवंसवितुर्यथासन्नेराधसामेरिति॥ स्वस्त्यय
न्यामिष्टेअग्नेरहासाइतिप्रथमाज्यभागानुवाक्या सूचितंच॥ स्वस्त्ययन्यारक्षितंवंतावग्नेरहाणोअंहसइति॥ छ॥
39 तत्रप्रथमा॥ उपसघायेति॥ हे अध्वर्यवः उपसघाय उपसद्नीयायमीरुषे कामानांवर्षित्रे अग्नयेतस्मीच्यर्थं
आस्येवतस्येवमुखेहविर्जुहुत॥ योग्निर्वेदिष्टमासन्नतमंआप्यंभवविश्वासासोगृहपतिर्गृहाणांसंन्नतमोबंधु
र्भवतीत्यर्थः॥ छ॥ आप्यमितिस्वार्थेकस्तद्धितः॥ छ॥ अथद्वितीया॥ यः पंचेतियोग्निः कविः प्राज्ञो गृहपति
र्गृहाणांपालयितायुवानित्यतरुणः सन्यंचवर्षणीः पंचजनानमनुष्यानभिअभिमुखंदमेरमेहे गृहेगृहे नि
षसादनिषीदति॥ उत्तरायावाक्यपरिसमाप्तिः॥ छ॥ अथतृतीया॥ सनोवेदइति॥ सोग्निर्नोस्मावावेदोधनंअम रा॰म
यंअंतिकेभवंसहभृतंवाविश्वतः सर्वतोवाधकारस्तुताअपिच अस्मान्नवामिश्वान्नंहसः पापात्पातुरक्षतु ३९
॥ छ॥ अथचतुर्थी॥ नवंतुस्तोममग्नित॥ हिवोघफलोकस्पर्शेनायस्येन सहदशायनुह्निगंते अग्नयेयस्मैनवंनूतनं

स्तोमं जीजनं जीजनं जनयामि सोग्निर्नोस्मभ्यं कुविनवसु धनं कर्माणि षष्ठी ॥ कनाति दद्याविर्थः ॥ छ ॥ अथ पंचमी
॥ यज्ञस्याग्ने पुरस्तात् हे अग्ने शोचतो दीप्यमानस्य यस्याग्नेः श्रियो दीप्त्यश्वीरवत् पुत्रवतो रयि धनं यथा न हन्तदशेद्दृष्टं
चक्षुषे वा स्वाहाः स्पृहणीया ॥ सुवं जितं स्मेन वा स्तोमं जीजनमित्यनुषंगः ॥ उत्तरत्र संबंधो वा ॥ छ ॥ इति पंचमस्य द्वि
तीये ष्टादशो वर्गः छ अथ षष्ठी ॥ सेमां वेविति ॥ यजिष्ठो यजनीयतमो य स्तुतो मोषा हव्यवाहनो हव्यानां हविषां
वोढा सोग्निरिमां वषट्कृतिमस्मा निह्वीयमाना मा हूतिं वेतु कामयतां भरद्वाजं तु वा नो स्माकं गिरस्तुती श्चजुषत सेवतां
॥ छ ॥ अथ सप्तमी ॥ नित्वा नक्ष्येति ॥ नक्षउपं तव्यनक्षतिर्व्याप्तिकर्मा विश्पते विशां पते देव द्योतमानस्त्वा हुतसर्वैर्य
जमानै रभिद्रुता हे अग्ने द्युमंतं दीप्तिमंतं सुवीरं कल्याणस्तोमकं वा वां वयं निधीमहि निहितवंतः ॥ छ ॥ अथाष्टमी ॥ द
सउपस्रइति ॥ हे अग्ने त्वं सपो राविः उस्रः अह्ना निच सर्वदेति यावत् द्वीरिहि चद्दीप्यस्व दीप्यमानेन त्वया वयं वसिष्ठाः
त्वमयः शोभमाना ग्नयो भवाम ॥ अस्मान् कामयमानः ॥ सुपत्रा रमनः क्वजिति क्वचित् सूते क्याच्छंदसीति उपत्य
यः स्वकारलोपश्छांदसः ॥ तथा च यास्कः ॥ अस्मान् सुरस्मान् कामयमान इति ॥ त्वं सुवीरस्तु स्तोत्रकोभव ॥ छ ॥ अथ न
वमी ॥ उप त्वा सातये इति ॥ हे अग्ने त्वा त्वां नरो नेतारो यजमानाः विप्रासो विप्राः मेधाविनः धीतिभिः कर्मभिः सात

वे॰भा॰ येधनायकामानांलाभायवाउपयंतिउपगच्छंति। सहस्रिणीसहस्रसंख्याकाअस्ताराश्चयरहिताख्युतिरूपाअस्माद्दी
५० यावाकवामुयातिचा॥७॥ अथदशमी॥ अग्नीरक्षांसीति॥ शुक्रशोचिः शुभ्रज्वालः अभ्रज्वालः अमर्त्यः मरणर
हितोदेवतात्माशुचिः स्वयंशुद्धः पावकः अन्येषामपिशोधकः ईड्यः स्तुत्योग्निः रक्षांसिराक्षसान्सेधतिबाधतां
॥छ॥ इतिपंचमस्याष्टकस्यद्वितीयेएकोनविंशोवर्गः॥छ॥ एनावइतिपंचदशर्चंषोडशंसूक्तंवासिष्ठस्यार्षंअग्निदेवत्यु
योबृहत्यः युज्यसतोबृहत्यः तथाचानुक्रांतं एनावोद्वादशप्रगाथंमिति॥ प्रातरनुवाकेआग्नेयेक्रतौबार्ह
तेछंदसिआश्विनशस्त्रेचेदंसूक्तंसूत्रितंच एनावोअग्निंनमोभिरिति। आग्निमारुतशस्त्रेदेवोवोद्रविणोदाइ
ति। प्रगाथोअनुरूपः सूत्रितंच॥ देवोवोद्रविणोदाइति॥ प्रगाथोनुरूपाविति॥छ॥ तत्रप्रथमा॥ एनावइति।
ऊर्जोबलस्यनपातंपुत्रंसूनुंनपादित्यपत्यनामसुपाठात् प्रियंप्रियमस्माकंचेतिच्छंदः अतिशयेनज्ञातारंप्रज्ञाप
कंवाअरतिंगंतारंस्वामिनंवास्वध्वरंसुयज्ञंविश्वस्यसर्वस्यजगतोमानस्यदूतम् अमृतंनित्यमग्निमेनाएनेननमसा
स्तोत्रेणयद्वाचारेशोनाम्नितथापिछांदसम्वाहिंसकःसेनादेशः। यद्वाएनाएनमितिचर्विशेषणंसमानार्थत्वा एम
त्पूर्वेषुसूक्तेष्वाधिष्ठवाहंसिष्ठेनाचादिश्योरवोयुष्मदर्थमाहुवेआह्वयामि॥छ॥ अथद्वितीया॥ सयोज ५०

५०

नइति॥ सोग्निररुषाआरोचमानो विश्वभोजसा विश्वस्य पालयित्रा रावश्वो योजयतेरथेयुनक्तु यद्वा सोग्नि
ररुषाश्वरोचमानेन तेजसा विश्वस्य रक्षकेण योजयात अस्तुन्न किंच सोग्निईदुइवतः अग्ने नु देवान अतिभ्र
शंइवदुइवति वा अश्वाहुतः सुष्टाहुतः सुवस्ता सुमुनिः शोभना न्नोवायशोष्टव्यः सुशमी सुकर्मी च भवतित
मिमं देवाधानमानं वसूनां वासकानां जनानां वसिष्ठानां भेहविरभिगच्छविति शेषः यद्वा एवंगुण विशि
ष्टोग्निः वसूनां मध्ये देवमर्त्यं ताप्रकाशमानं रायेधनं जनानां यजमानानां धनवन्तं प्रियतम इत्यर्थः॥ छ॥ अथ
तृतीया॥ उदस्य शोचिरिति॥ मीढुषः कामानां वर्षितुः आजुह्वानस्याभिहूयमानस्याग्नेः शोचिस्तेजः उदस्था
ड् उतिष्ठति। अरुषा दीप्तस्य आरोचमानो दिविस्पृशं तारिक्षस्पृशो धूमासो धूमाश्च उदस्थुः अस्थात् इत्येकव
चनांतं बहुवचनांततया विपरिणतं समुद्राचेतिवमम अग्निं नरः फर्मैणानेनारः सविजः समिंधते सम्यक्दी
पयंति॥ छ॥ अथ चतुर्थी॥ तंत्वाईवमिति॥ हे सहसः सूनो हे बलस्य पुत्र आग्ने यशस्तमं अतिशयेन यशस्वि
नं तं शुक्रिहृयं त्वा वा इतं ऊरणमहे कुर्मः स त्वं देवान वीतये हविषां भक्षणाय आवह। किंच यघ हत्वां त्वा ईमहे या
चामहे स देव विश्वा विश्वानि मर्त्तभोजनानि मनुष्याणां भोग्यानि कल्याणानि धनानि यस्मा अस्मभ्यं देहि॥

वे॰भा॰ ४२ छ॥ अथ पंचमी॥ त्वमग्ने गृहपतिरिति॥ हे विश्ववार विश्वैर्वरणीयाग्ने त्वं नोऽस्माकमध्वरे यागे गृहपतिरसि यजमा
नोऽसि त्वं होता देवानामाह्वाता त्वं त्वमेव पोतासि अतः प्रचेताः प्रकृष्टमतिस्त्वं वार्यं वरणीयं हविः यासि यजवेषिच
कामय त्वं मह्स्यवा॥ छ॥ अथ षष्ठी॥ कृधिरत्नमिति॥ हे सुक्रतो शोभनकर्म्मन्नग्ने यजमानाय मह्यं रत्नं धनं स्त्व
त्वं रत्नमिति धननामसु पाठात्। कृधि कुरु देहीत्यर्थः॥ हि यस्मात्त्वं रत्नधाः रत्नस्य दातासि नोऽस्माकमृते यज्ञे वि
श्वं सर्वं सत्विजं आशिशिहि तीक्ष्णीकुरु। किंच यः सुशंसः सुष्टुतिः अस्माकं स्तुचो दक्ष्मसे ते वर्द्धते तं वर्द्धय यथा सुशं
सो होता वर्द्धते तं वर्द्धयेत्यर्थः। होतुः पृथगुपादानमादरार्थं॥ छ॥ इति पंचमस्य द्वितीये एकविंशो वर्गः॥ छ॥ अ
थ सप्तमी॥ ते अग्ने स्वाहुतेति॥ हे अग्ने स्वाहुत यजमानैः सुष्ठु आहुत ते तव सूरयः प्रेरकाः स्तोतारो वा प्रियासः प्रि
याः संतो भवंतु। किंच ये मघवानो धनवंतो यंतारः प्रदातारः जनानामस्मदीयानाम् [illegible] र्वान् समूहान् गोनां गवां च ऊ
र्वान् ददयंत प्रयच्छंमति ते च तव प्रिया अस्मं विति पूर्वेणान्वयः॥ छ॥ अथाष्टमी॥ येषामिलेति॥ येषां दुरोणे गृ
हे घृतहस्ता घृतयुक्तो हस्तो यस्याः सा घृतहस्ता घृतेनाभिपूरितेत्यर्थः॥ इला मन्त्ररूपा हविर्लक्षणा देवी॥ इरा राम
इलेत्यन्ननामसु पाठात्। प्राता पूर्णा आनिषीदति आसीदति अपीति पूरणः तान्हविष्मतो यजमानान्हे स ४२

हस्पसहासर्वलोयहितायेदु होष्णुनिरोनिंद्रक्राव्रशाञो ह्यायस्वनोस्म स्मंदीर्घश्रुतरीर्घैकालंश्रोतव्यंशर्मसुरवं
गृहंवायच्छचदेहि॥ छ॥ अथनवमी॥ समंद्ध्येति॥ हेअग्नेमंद्ध्यावामादयित्र्यारेवानामासाञ्चास्यच्छानीययया
जिह्वयाज्वालयावह्निर्हविषांवोढांविदुष्टरोविहतरःसप्रसिद्धःत्वंमघवद्भ्योहविष्मद्भ्योनोस्मभ्यंरयिंधनंआव
हवहव्यदातिंहव्यानिददातीतिहव्यदातिर्यजमानःतोनथाचवाजमनेयिनआमनंतीति। यजमानोवैहव्यदातिरिति
। सूदयचकर्म्मसुप्रेरयच॥ छ॥ अथदशमी॥ येराधसीति॥ हेयविष्ठयुवतमोग्नेत्वंयेजनजमानाः महोमहः श्रव
सोयशसः कामेनइच्छयायशकामाः संतइत्यर्थः। राधसिसाधकानिअश्व्याअश्वात्मकानिमघानिमघानिददति
तान्दाहन्अंहसःपापात शतैर्बहुभिः पुरिभिः रक्षासाधनभूतैःशतंअपरिमिताभिःपूर्वभिर्नगरीभिरुरुष्यपाहिपा
लय॥ छ॥ अथैकादशी॥ देवोवइति॥ द्रविणोदाःधनानांदातादेवोग्निःवोयुष्मदीयोपूर्णोहविषाआसिंचंआ
सिंक्तंस्रुचंविवष्टिकामयतेअतउत्सिंचध्वंवासोमेनपात्रमुपपृणुध्वंवासोमंवाशब्देसमुच्चयार्थौ। धुवग्र
हेणहोरचमसंपूरतचअग्नयेसोमंयच्छतवेत्यर्थः॥ आदिद्नंतरमेवदेवोग्निर्वोयुष्मान्उहतेवहति॥ छ
॥ अथद्वादशी॥ तंहोतारमिदेवाःप्रचेतसंप्रकृष्टमतिअग्निमध्वरस्ययज्ञस्यवह्निंवोढारंचाकृण्वतअकु

र्वन्किमर्थमित्याह॥सर्वाग्निविधतेपरिचरन्तेदाशुषेहविषांप्रदात्रेजनायसुवीर्यंशोभनवीर्योपेतंरत्नंरमणी
यंधनंरक्षान्निदहाचिति॥छ॥इतिपंचमस्यद्वितीयेद्वाविंशोवर्गः॥छ॥ अग्नेभवसुषमिधेतिसप्तर्चंसप्तदशं
सूक्तंवसिष्ठस्यार्षंअग्निदेवताकंसप्तदशाधिद्विपदात्रिष्टुभः॥तथैवानुक्रम्यते॥अग्नेभवसप्तद्विपदंत्रैष्टुभ
मिति॥अतिरात्रेषष्ठेहनितृतीयसवनेमैत्रावरुणशस्त्रेअग्नेभवेतितृचोनुरूपः॥सूत्र्यतेहि॥अग्नेवंनोअं
तमोग्नेभवसुषमिधासमिद्धइतिस्तोत्रियानुरूपाविति॥छ॥तत्रप्रथमा॥अग्नेभवेति॥हेअग्नेसुषमिधा
शोभनयासमिधासमिद्धोभवसम्यक्प्रदीप्तोभवउतापिचबर्हिरुर्वियाविस्तीर्णंउपस्तृणीतामध्वर्युः॥
छ॥अथद्वितीया॥उतद्वारइति॥उतापिचउशतीर्देवान्कामयमानाद्वारोयज्ञगृहद्वारोवा॥तथाचयास्कः
द्वारोजवतेर्वाद्रवतेर्वावारयतेर्वेति॥विश्रयंतां॥उतापिचउशतोयज्ञंकामयमानान्देवानिहयज्ञेआवह॥
छ॥अथतृतीया॥अग्नेवीहीति॥हेजातवेदःजातधनाग्नेवीहिदेवानभिमच्छहविषादेवान्ययक्षियजचयष्ट्व
तरास्वध्वरान्शोभनयज्ञांश्चकृणुहिकुरु॥छ॥अथचतुर्थी॥स्वध्वराकरती॥जातवेदाःजातधनोधनो ५२
ग्निःअमृतान्मरणरहितान्देवान्स्वध्वरास्वध्वरान्शोभनयज्ञान्करतिकरोतुयस्ततहविर्विषायजतु

52

राम

चपिप्रयतस्तोत्रैः प्रीणय तु च ॥ छ ॥ अथ पंचमी ॥ त्वं त्वं विप्रश्चेति ॥ हे प्रचेतः प्रकृष्टमति मन्त्रमग्ने विप्रश्चासि वि
श्वानि वार्याणि वरणीयानि धनानि त्वं त्वमस्मभ्यं हिनोः अस्माकं मा शिषो घस्मन्यायथार्थो भवंतु ॥ छ ॥ अथ षष्ठी
॥ त्वामु तइति ॥ हे अग्ने ऊर्जो बलस्य नपातं पुत्रम् सूनुं नपादित्यपत्यनामसु पाठात् । त्वामु त्वामेव तेप्रसिद्धा देवासो
देवाः हव्यवाहं हविर्वोढारं आदधिरे अकुर्वन्नित्यर्थः ॥ छ ॥ अथ सप्तमी ॥ मते देवायेति ॥ हे अग्ने देवा द्योतमा
नाय ते तुभ्यं ते प्रसिद्धा वसिष्ठा वयं दाशनः हवींषि ... मभवेम अतो महो महांस्त्वं इयन्तु पगम्यमानो
याच्यमानो वनो वा नो अस्मभ्यं रभा विरमणीया निधना निविदध्ये निधत्स्व ॥ छ ॥ इति पंचमस्य द्वितीये त्रयोविं
शो वर्गः ॥ छ ॥ इति श्रीसायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे संहितायां अष्टमे मंडले प्रथमो नुवा
कः ॥ छ ॥ द्वितीये नुवाके षोडश सूक्तानि ॥ तत्र वेहयल्लित इति पंचविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टु
भमिंद्रदेवताकं ॥ द्वाविंशादिभिस्तिसृभिः सुदासनाम्नो राज्ञो दानं स्तूयते ॥ अतस्तास्तद्देवताकाः अ
नुगम्यते हि । वेहयलंचाधिकेश्वसुदासः पैजवनस्य चत्वारिंशतं याहानस्तुतिरिति । महाव्रते आदितः पंच
दशर्चः सवनीयाः । तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं । वेहयल्लितस्यश्चिन्नई इति पंचदशेति ॥ छ ॥ तत्र प्रथ

वे·भा मा॥ त्वेहयत्यितरइति॥ हेइंद्रत्वेह त्वय्येव नोस्माकं पितरश्चिद्पितरोपिजरितारः स्तोतारः संतत्यद्यस्मात्कारणा
४२ न्नविश्वाविश्वानि वामा वामानि वननीयानि धनानि तथा चयास्वः॥ वामं वननीयं भवतीति॥ अमन्वन्
अलभंत तस्माद्वयमपि धकामास्त्वां स्तुमः तथा कृतं॥ हियस्मात्कारणात्तत्त्वेयिगावः सुदुघाः दुग्धं सुशकाः
सकांसंतित्वे। त्वयि अश्वाः संति त्वं वसुधनं देवयते देवं त्वामिच्छते यजमानाय वमिष्ठो दातृतमो भवसि॥ छ॥ अथ
द्वितीया॥ राजेव हीति॥ हे इंद्र त्वं जनिभिर्जायाभिः राजेव क्षातिभिर्हीत्रिभिः सहस्ते ये वनि वसस्ये वहीति घृ
णः। किंच हे मत्व व वधन वांनिं इदुर्विहान् कविः क्रांतकर्मा क्रांतदर्शी वा सन् गिरस्तोत्रं न अस्मान् पिशा रूपे
ण हरिण्यादिना वा गोभिश्वाश्वैश्च अभि अभितो रक्ष वा यतः त्व कामानाश्मान्न्रायेशिशाधि धनार्थं च संस्तु
ह॥ छ॥ अथ तृतीया॥ इमा उत्वेति॥ हे इंद्र त्वा त्वां अत्र यज्ञे स्तोतारि वा शवर्त्तमानाः मंद्रा मोदमानाः इमा गिरः स्तु
तयः इपसु उपतिष्ठंति अतस्तेन वरायोधनपथ्या पुरातिरर्वाची अस्मदभिमुखी एतु गच्छतु॥ हे इंद्र वयं च ते सु
मतौ सुष्टुतौ वर्त्तमानाः शर्मन् शर्मणि सुखे स्याम भूयास्म॥ छ॥ अथ चतुर्थी॥ धेनुंन त्वेति॥ हे इंद्र सुयवसे सुतृणे राम
गोष्ठे वर्त्तमानां धेनुं न धेनुमिव वसुहविः केयशस्य हे दृष्टांत घामर्थ्यो हाष्टांतिकला भः। वर्त्तमानं त्वां दुधुक्षन् ४२

संहितायांव्यत्ययेनद्रकारः।कामाद्दोरघुमित्वच्छंवसिरुब्रह्माणिचसंस्थानीयानिस्तोत्राणिउपसृजेउपसृज
न्तो।ममम्तिर्विश्वःसर्वोजनःत्वामित्त्वामेवगोपतिंगवांस्वामिनमाहृञ्चवीति।अथपरोक्षस्तुतिः।नोऽस्माकंसु
मतिंसुष्टुतिंअच्छ।अभिइंद्रआगंतुआगच्छतु॥छ॥ अथपंचमी॥ अर्सामिविविहिति।नव्यःस्तुत्यःइंद्रःअर्सा
मिशत्रुभिःविद्दारितायाःशुरुध्याःउदकानिपयथानाविनद्दध्मानान्यपिसुदासेराज्ञेमाध।निसृपाणितपा
रयितुंतत्तुंयोग्यानिवारुणोतअकरोत।अपिचशईतंउत्साहमानंशिमंयज्ञोऽधमानंशापंविअहृयोद्रु
वमात्मनोमिशापंअशस्तीरभिशस्तीअनुचथअस्तोतुःसिंधूनांनदीनामकृणोतअकरोत॥छ॥ इतिप
चमस्याहितीयेचतुर्विंशोवर्गः॥छ॥ अथषष्ठी॥पुरोलाइति॥यजुर्यज्ञकुशलःयजःमनुष्यःयोज्ञनतुमम
तश्चतश्चतोनहिमर्भकःपुरोलाःपुरोगामीपुरोदाताचाइहितिपूरणः।तुर्वशोनामराजासीत्मतुर्वशःरायेध
नयासेयेंइंद्रस्यसख्यायसुदासंजग्राममस्यासइवजालनिहितामस्याइवनिशितावयंचिताअपिभृगवोः
द्रुघवश्चयोऽक्षश्चसुदासस्तुर्वशास्यचमकश्चिंश्राणुशाश्चिंचक्रुःविषूचोर्विषगंचतोरूभयोर्मध्येसख्यासु
दासाश्वंइंद्रसख्यायंसुवासमतरत्आतारयत।तुर्वशंचावधीदितिचर्थः॥यद्वायज्ञुःयज्ञशीलःपुरोलाःपुरो

वे·भा गामीपुरोदातावाइद्दितिनिपूरणाः।तुर्वशोनामराजासीत्तस्यतुर्वशःरायेधनसाम्रेयेंइंइस्यसखायंसुदासंजगाम
४४ ममस्यासइवजालनिहितामस्याइवनिशितावयंजिताअपिभगवोइदुयवस्वयोधनस्वसुदासस्तुर्वशास्य
चक्रुष्टिंश्रासुसाम्निंचक्रुःविषूचोविषिगंवतोरूभयोर्मध्येसखासुदासाश्वंइंःसखायंसुदासमतरत्अ
तारयत्।तुर्वशंचावधीहिचयर्थः॥यद्वायस्तुर्यज्ञशीलःपुरोलाःपुरोदातातुर्वशानामराजासीत्तन्मस्यासो
44 मस्यजालनयदानिशितावावधिताश्रासंराश्रपिचभगवोइदुस्नवस्वक्रुष्टिंसुखंतुर्वशस्यचक्रुः।सूविचोविष्व
गंताऊभयोर्मध्येसखातुर्वशस्यसखंइंःसखायंराजानमतरत्अतारयत्॥७॥अथसप्तमी॥आपक्षा
सइति॥यज्ञासःपक्थाःहविषांपक्तारःभलानसःभद्रमुखाःभलेतिभद्रवाची।अलिनासःअलिना
स्तपोभिःश्रमयुक्ताइत्यर्थः।विषाणिनःकंडूयनार्थंकृष्णविषाणहस्ताःदीक्षिताइत्यर्थः।शिवासःशि
वाःयागेनहिनामसर्वस्यलोकस्यशिवपथःयागेनहिशिवंभवतिअलोकस्यआभगंतआभिषुवंतितभि राम
इंभनतिःशव्दकर्मा।नीतिशब्दकंर्मसुपाठात्।यइंःसधमाःसोमपानेनसहमाद्यतीतिसधमाइंः। ४४
सधमादएवसधमाःआर्यस्यकर्मशीलस्यगव्यागीसधानूःत्सुभ्योहिंसकेभ्यःआनयत्अजगन्नूस्तयं

वर्गोसंधानलेभेयुधम्युधेनतान्शत्रून्जघानचेतिशेषः॥छ॥ अथाष्टमी॥दुराध्यो अदितिमिति॥दुराध्यो
दुष्टाभिसंधयोः चेतसो मंदमतयः सुदासः शत्रवः अदितिमहीनां रूपस्त्रीनद्यीमेवयंतः विजरमने विग्रहं कु
र्वंतःतमकुर्वन् घरुष्ण्याः क्षोभिर्भिदुरीर्यः समुद्रासमद्धाइंद्रप्रसादलब्धेन महिम्नाष्टथिव्याः कृतैवव्या
प्तान्पुनःपुनरुदकेनबाध्यते॥ततःसुदासः शत्रुः चायमानः चयमानस्यपुत्रः कविः कविनामाप यमानः पा
लयमानाः पशुः योगेसंज्ञकःपशुरिवाशाशयत् अशेतसुदासोनिहतइत्यर्थः॥छ॥अथनवमी॥ईयुरर्थं
मिति॥अर्थेइंद्रः परुष्ण्याः विच्छिन्नानि पर्वाणिसधेततः परुष्ण्या आपःयथापूर्वमर्थंगंतव्यमेवाववणादेशं
प्रतिपरुष्णीमीयुः आयया चक्रुः॥इणगतावितिधातोरंभ्यंतविन्तएपर्थान्तालिरिईयुरिति॥आगोद्विक
र्मकमाश्वातानर्थं आगंतव्यंपरुष्ण्याःपार्श्वयोश्छितंनिर्ममदेशं प्रतिपरुष्ण्यां नेयुः आशुश्चेनराज्ञः सु
दासः अश्वोपिअभिपित्वमभिप्रापणयमेवजगाम इंद्रश्चसुदासेराज्ञेमानुषेलोकेवध्रिवाचोजल्पका
नृनमित्रान्सुनुकान्सलोकमानान्नुक्त्वाकमित्रपचनामसुपाठात्अरंधयत्वशमानया॥
छ॥ अथदशमी॥ईयुर्गावइति॥यदेंद्रः सुदासोरक्षणार्थमागच्छतितदाएश्विनिगोषितास्पृः अश्विमेषि

वे·भा
४५

45

ताः एष्वामामात्रानितरांसंहिताः विनामः मह्नाः ज्ञानंतोवाष्टस्मिन्गावः एष्विवर्त्मागावोयेस्वायेषांतेएष्वि
गावोमरुतः यथाकृतमिंद्रस्यसहायंकरवामेतियथापूर्वंसमयस्कृतः तंसमयमनतिक्रम्यमित्रमिंद्रंयवसा
तृनिमित्राथपंचमी॥यवसेनिमित्तीकृत्य अग्नेगोपाः गोपालेनारक्षितागावोनगावइवअभीयुः अभिन्नमु
तंतयोरमभाणः निधुतोमरुतामश्वास्वकाष्ठिंशीघ्रगामिंचकुः तस्मिन्येइमरुतइंद्रसहायार्थमभ्याग
छन्नित्यर्थः॥छ॥इतिपंचमस्यद्वितीयेपंचविंशोवर्गः॥छ॥अथैकादशी॥एकंचयइति॥योसुदासमराज्ञा
अवसायशमस्तुत्याअत्रेछ्ययावापरुष्यापार्श्वस्थयोर्वैकर्णयोः जनपदयोर्विद्यमानान्एकंचविं
शतिंचजनानन्यस्तः आत्मनाअहेतरसराजादस्योनदर्शनीयोयुवाधृष्टुरिवमत्स्नद्ययज्ञगृहेबार्हिर्यस्मि
स्तृहेश्रूरइंद्रः एषांमरुतांसर्गगणसर्वमन्त्रणोतसुदासः साहाय्यार्थमकरोत्॥छ॥अथद्वादशी॥अ
धस्कृतमिति॥अधापिचवज्रबाहुरिंद्रः स्कंतंकवषंचवृद्धंवत्रीन्तथादुह्यंअनुआनुपूर्व्येणअप्सु राम
दकेषुनिहृणक्रन्यसर्वन्यापहित्यर्थः॥अत्रास्मिन्नवसरेयेत्वायंतः वकामाः त्वांवाअचमदन्अस्तुवन्नृतो
सख्यायसंख्यार्थेवारणानाः सख्यंतेभिरइतिशेषः॥छ॥अथत्रयोदशी॥विसघइति॥एषांक ४५

रषादीनांविश्वाविश्वानिदृढंहितानिदृढानिदुर्गाणिपुरेणनगरीस्वतइंद्रासाधनभूतान्सप्तमकारांश्चइं
द्रःसहसाबलेनसद्यएवविदर्द्दःविदारयामास।अपिचआनवस्यःआनोःसंबंधिनोबलस्यआनोःपु
त्रस्यवागयंगृहेधनंवारुममवेरसुनामकाययशत्तेरसूनांगणायवाविवाक्रव्यभजन्स्वदद्दित्यर्थः॥इछ
मिशेंस्तुवंतोनयांविदर्थेयुद्धेयुद्धेत्वअवाचंबाधवाचंपूरुमनुष्यंजेष्मजयेम॥छ॥अथवत्तुर्दशी॥निगाव्य
वइति॥गव्यवोगोकामाआनवःआनोःसंबंधिनःद्रुह्यवोद्रुह्योःसंबंधिनस्ववीरासीवीरःषष्टिःशतानिश
निसहस्राणीत्यर्थः।षट्सहस्रोसहस्राणिचषष्टिश्चअधिबलअधिकाःषट्दुवोयुदुवोयुवेवत्तु
थीलुक्रूपरिचरणकामायसुदासेनमस्यन्तिदुर्वस्यतीनिपरिचरणकर्म्मसुपाठातनिसुमुदःनिन
ग्शेनरानिहितानीत्यर्थः॥नान्येतानिविश्वानिविश्वानिकृतानिकार्याणिइंद्रस्येतइंद्रस्येववीर्यावार्या
णीति॥छ॥अथपंचमी॥इंद्रेणैतदिति॥कदाचित्इंद्रेणरहिताअपिअन्यदातेनैवबाधंतेएतेरुस
वःदुर्मित्रासोदुष्टमित्राःप्रकलविदःस्वल्पज्ञानंतःअइंद्रेणवोविषाणाःयुद्धार्थंसंगताःदृष्टाःपलायनार्थं
उपक्राम्नीचीनीचीनाअवाप्नोनआपदःइवअधवंतअधावंतातनोमिमानाःसुदासाबाध्यमानाविश्वावि

वे॰ भा
४६
46

स्वानि भोजनानि भोग्यानि धनानि सुहृत्सेराज्ञेजहुः ॥ छ ॥ इति पंचमस्य द्वितीये षड्विंशो वर्गः ॥ छ ॥ अथ षोडशी
॥ अईद्वीरस्येति ॥ इंद्रोग्निहोतां भूमिमभि° भूम्यामित्यर्थः ॥ वीरस्य वीर्ययुक्तस्य सुवासः अद्रीहंस कंस्त्रैर्हिंस
कर्मणोर्द्वेशत्रस्यानि यन्तिः स्वनिंद्रस्य बुद्धीविद्वेनास्य सावनिष्ठतं इंद्रंमगर्त्मेयंतमित्यर्थः । श्रुतपाश्र
तस्य द्वीरादेः हविषः पातारं शर्ह्हितं उसाहमानं परानुतुदे । किंच मन्यमानो मन्यमान्यकर्तुः वमन्यनामिनतो हि
सतोवाशत्रोर्मन्यकेधिमिमायदवबाधे । अयसुदासः शत्रुः पर्थीमार्गात्पद्यमानो गच्छन्स्ववर्तनी ।
पलायनमार्गे भद्रेषायेष ॥ छ ॥ अथ सप्तदशी ॥ स्वाधेणचिदिति ॥ इंद्रः ततनदस्माधेणचित्तहरिणा
पि सुदासः एकं मुख्यं दानकर्मचकार कायामासिंघं चितअवयासिंहः सिंहस्तमपिपेत्वेनगच्छागेनज
धानघातयामासतस्मा वेशीसूचीतयासक्तीः यपाहेरस्मानवाह्य स्वतअवदृक्तवात्रवेश्पाहः दृत्य सृष्मेवाकरो
दित्यर्थः तोन्येना निघ्नीणि कर्माणि असंभावितानीतिना शंकनीयानि इंद्रस्य महिम्नोधिकचात् । विश्वानि
स्वानि भोजनाभोजनानि भाग्यानि धनानि सुदासेराज्ञेप्रायच्छत अहाछ ॥ अथाष्टादशी ॥ हेइंद्रतेननश
त्रयोः स्यः शश्वंतो वहद्वरः रध्रुन्वशमीयुः चिदपि वशईतनु स्सहमानस्य भेदस्याभिनन्तिमर्याद इतिमे राम
४६

इतिभेदोनामिकःतस्मायद्वाभेदोनामसुदासःशत्रुःकश्चित्तस्मैइत्यर्थः रंधीवशीकरंवद्ध्र्यश्वयोःभेदंस्तुवतःऋष्वा
स्तुवतोमर्त्तान्मर्त्यान्प्रतिएनःपापंकृण्वानिकरोतितस्मिन्भेदेतिग्मंनिशितंयोद्धारंउग्रमाहृयंतं।तथा
तयास्तः॥तिग्मंतेजनतेउग्रमाहकर्मणाइति।वज्रंवजतिगच्छत्येवशत्रुंनप्रतिहन्यतइवज्रःसः।वज्रशब्दोवाजःस
स्नेहोग्रवज्रविशेषात्हिनास्त्प्रत्ययांतोनिपातितः।तंजहिवज्रेणभेदंप्रहरेत्यर्थः॥७॥अथकथेकोनवींशी
॥आवदिंद्रमिति॥अत्रास्मिन्सर्वतानासर्वततोयुद्धेयइंद्रोभेदंनाम्नीकेभेदनामकंवासुदासःशत्रुंप्रमु
षायतग्राममुष्मात्अवधीदित्यर्थः।तमिंद्रंयमुनाआवत्अवतोषयत्तत्रीस्वासीजनःसर्वोयतोषयद्गिय
र्थः।त्रसद्दस्युसोःपुरुषास्त्वावान्अवदिरेकवचनंबहुवचनानांलेनयाविपरिणतंसर्वत्रसंबध्यते।किं
चानासोअजाः।ननपद्राःशिग्रवोजनपदाःयक्षवस्त्रजनपदाःअश्वान्पश्वसंबंधीनिशिषाणिशीर्षाणि
युद्धेहतानामश्वानांशिशीर्षाणीत्यर्थः॥बलिमुपहारंतस्मैइंद्रायोपजंस्तुःउपजह्रुः।यद्वाअश्वानिशिषाणियुद्धेगृ
हीतान्युखानश्वानिद्रायोपहारेजह्रुरित्यर्थः॥८॥अथवीशीनतइंद्रस्तवतेपूर्वाःपूर्वतनाःसुमंतयःशोभन
मतयोराधनानिचडषसोनडषसश्चसंचव्हेसंस्मातुंनशक्याःनूतनाःनूतनाश्वसुमतयोरायश्चनसंचक्षे।किंच

वे·भा त्वंमान्यमानंमन्यमानस्यपुत्रंकं॥देवकंदेवकनामकंशत्रुंजघंथअवधीः।मनास्वयमेवबृहतोमहतःशैलात
४७ शंबरंचअभवेनअवाभैत्सीरिति॥छ॥इतिपंचमस्यद्वितीयेसप्तविंशोवर्गः॥छ॥अथैकविंशी॥प्रयेगृहा
47 दिति।हेइंद्रपराशरःशतयातुःवसिष्ठःरक्षांबहूनिरक्षांसिबाधितुंयंकामयंतेसशतयातुःवह्नीनांरक्षसांशा
तयितावाशक्तिर्वसिष्ठश्चएवमाद्याःयेत्वयःत्वायात्वदिच्छयागृहंगृहंशायल्वज्ञैःपंचमी॥गृहाद्गृहा
त्गृहात्गृहेसप्तम्यर्थेपंचमी॥अममदुःत्वामनुष्टुवुःप्रकर्षेणतर्पितवंतोवा।तेपराशरप्रभृतयःभोजस्य
भोजकस्यपालकस्यतेतवसख्यंसख्युःकर्मस्तोत्रंयजनंवानमृषंतिविस्मरंति।मृषमर्षेमर्षणंनत्रकुर्वं
तीत्यर्थः।यतोनविस्मरंतिअधअतोहेतोःसूरिभ्यःसूरीणांस्तोतृणामेषामत्रविभक्तिव्यत्ययः।सुदिना
सुदिनानिव्युच्छान्व्युच्छंतिनिवसंतिश्रेयपगच्छंतीत्यर्थः॥छ॥द्वेनप्तुरिति।हेदेवतोराज्ञोनप्तुःपौत्रस्यपैजव
नस्यपिजवपुत्रस्यसुदासोराज्ञोगोर्गवांद्वेशतेवाधूमंतावधूसंयुक्तौद्वौरथावर्होवह्देयंहानंदानमर्हत्ननरेभन्रंस् राम
स्तुवन्अतएवहर्षयन्त्वोम्याहंवसिष्ठोहेअग्नेसद्मयज्ञगृहंहोतेववषट्कर्तेवपर्येमि।अत्राग्नेःसंबोधनंसर्व
देवमुख्यत्वप्रतिपादनार्थंनतुदेवताज्ञापनार्थंअत्रहिदेवताकत्वादस्यसूक्तस्य॥छ॥अथत्रयोविंशी ४७

॥चत्वारो मेति॥ पैजवनस्य पिजवनपुत्रस्य सुदासो राज्ञः स्पद्दिष्टयः अशालाति सर्जना शर्द्दौ दिहानां गरयु
क्ताः कृशनिनो हिरण्यानां लंकारवंतः निरेके दुर्गतौ सत्यं सन्तो मां सनुगामिनः पृथिविष्ठाः पृथिव्यां सुप्रति
ष्ठिता दानः देयभूता अश्वारोश्वाः तोकपुत्रवत्पालनीयं मां वसिष्ठं रथे स्थितं तं तोकायतोकस्य पुत्रस्याथ
र्थे चतुर्थी श्रवसे अन्नाय यशसे वा वहंति पुनरेति पूरणः॥छ॥ अथ चतुर्विंशी॥ यस्य श्रव इति॥ यस्य सु
दासः श्रवो यशः उर्वी विस्तीर्णे रोदसी द्यावापृथिव्यौ अंतर्विणत्ती यो द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्त्तते इत्यर्थः
॥यश्च सुदाः विभक्ता धनस्य दाता शीर्ष्णे श्रेष्ठाय विबभाज धनं प्रददौ तं सुदासं सप्तेत् सप्तैव लोकाः इं
द्रं न इंद्रमिव गृणंति स्तुवंति किं चास्य तत्तोन घः अभीके युद्धे युध्यामधिं युध्यामधि नामकं सपत्नं नि अशि
शात् न्यहन्॥छ॥ अथ पंचविंशी॥ हे नरो नेतारो नाम मरुतः इमं सुदासं राजानं सुदासो राज्ञः पितरं दिवोदा
सं न दिवोदासमिव दिवोदास इति पिजवनस्यैव नामांतरं। अनु सश्चत अनुसेवध्वं किं च दुवोयु परिचरण
कामस्य षस्यालुक् पैजवनस्य पिजवनस्य सुदासः केतमं तं गृहं वा अविष्टरक्षत। अपि चास्य सुदासः क्षत्रं ब
लं दूणशं दुर्नशं अविनाशि अजरं अशिथिलं चास्तु॥छ॥ इति पंचमस्याद्वितीये पंचविंशो वर्गः॥छ॥ यस्मिन्

शृंगाइत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं। तथा चानुक्रान्तं। यस्तिग्मशृंगा एकादशेति। आभि
प्लवेत्येके पंचमे ह नि एतन्निविद्धान्। सूचितं च। कया शुभा यस्तिग्मशृंगइति माध्यंदिनइति। विषुवति निष्केवल्य
शस्त्रेष्वेतत्सूक्तं। सूचितं च। यस्तिग्मशृंगोभिचंमेषमिति। महाव्रते निष्केवल्ये प्येतत्सूक्तं सूचितं च। यस्तिग्म
शृंगोनभीमोनभीम तुयाय श्रेवीर्यायस्तधवानिति। आयुष्कामेष्टा मानेस्त्वस्याभिर्तीइस्य या तुर्याज्या। सूचि
तं च। मानेस्मिंमहस्मावन्यरिष्ट्येपाहिनो अग्नेपायुभिरिति।। तत्र प्रथमा।। यस्तिग्मशृंगइति। यइंद्रस्तिग्मशृं
गःतीक्ष्णशृंगो वृषभो नेवृषभइव भीमो भयंकरः सन् एको सहाय एव विश्वाः सर्वान् कृष्टिः शत्रुजनान् स्था
नात् प्रच्यावयति यश्चेन्द्रः अदाशुषो अयजमानस्य शश्वतो बहोर्गयस्य गृहस्य धनस्य वापहर्ता भवति
तिशेषः हे इंद्र सत्वं सुष्वितराय अतिशयेन सोमाभिषवं कुर्वते जनाय वेरो धनं प्रयंता गृहाता सि२ त्वं तवा
द त्रेषष्ठ्या अभावः अस्मी च स्यारव्य स्पतस्यानुरत्त वा घहू त्तयोगो वाल्लुहात वा संभवात् यह त्रपु रु मा
ख्यातांतरमा। धाहूत्ययोजनानुरूपा।।१।। अथ द्वितीया।। त्वं हत्यदिति।। हे इंद्र त्वं ह त्वं खलु त्यत् तदा तन्वा
शरीरेण शुश्रूषमाणः उपरं चरन् समर्येषु समर्येषु मर्त्यैर्योधृभिः सहिते युद्धेषु समावः अरक्षः कदेयत्राह।। य

घदाः अर्जुनेयाय अर्जुन्यः पुत्राय अस्मै कुत्साय शिक्षन् धनं प्रयच्छन् दासं दासनामकं असुरं शुष्णं च कु
यवं च न्युरं धयः नितरां वशमानयः ॥ छ ॥ अथ तृतीया ॥ त्वं धृष्णो इति ॥ हे धृष्णो शत्रूणां धर्षक इन्द्र धृषता धर्ष
कत्वेन वज्रेण बलेन वा वीतहव्यं दत्तहविष्कं यजमानं तहविष्कं वा सुदासं राजानं ऊतिभिः सर्वाभिः ऊतिभी रक्षाभि
आवः प्रकर्षेण अरक्षः ॥ किंच त्वं च हून्ये पुरु हे पुरुहूत त्रसानासे त्रसातौ हे त्रसभूमे भजनेने निमित्ते पौरुकुत्सिं पुरु
कुत्सपुत्रं त्रसदस्युं पूरुं च प्रावः ॥ छ ॥ अथ चतुर्थी ॥ त्वं नृभिर्नृमण इति ॥ हे नृमणः नृभिः यजमानानां नेतृभि
र्नृभिर्मननीयः स्तोतव्य इन्द्रगणां सुमनोयः सोतिब हूनी हिर्वा देव वीतो यज्ञो क्रियमाणे सति संग्रामे वा देवावि
जीगीषवो यस्मिन विषयं तिगच्छंति ॥ ति संग्रामो वा दवीतिः नृभिर्मरुद्भिः सह भूरीणि बहूनि वृत्राणि शत्रून्
हंसि मारितवानसि ॥ किंच हे हर्यश्व इतं दभीतये दभीति नामकाय राजर्षये तदर्थमित्यर्थः ॥ दस्युं चुमुरिं च धु
निं च सुहं तुना वज्रेण नितितरां अस्वापयः मारितवानसीत्यर्थः ॥ छ ॥ अथ पंचमी ॥ तव च्यौत्नानीति ॥ हे वज्रह
स्त तव च्यौत्नानि बलानि तानि तानि दृशानि यत् घा त्वं शंवरस्य नसीत्यर्थः ॥ छ ॥ नव नवतिं च पुरः सद्यसुमापदे
व विदारितवानसीति शेषः ॥ तदानि वेशने निवेशनार्थं शततमां शततमीं पुरं अविवेषीः व्याप्नोः वृत्रं च

वे॰भा॰ ४९ हन्नुतापिंचनसुविपहन्॥ छ॥ अथषष्ठी॥ इतिपंचमस्यद्वितीयेएकोनत्रिंशोवर्गः। अथषष्ठी। सनानात
इति। हेइंद्रतवरातहव्यायदत्तहव्यायदृसुषेयजमानायसुदासेतानिवयाहतानिभोजनानिमोग्यानिध
नानिसनासनानिसनातनानिबभूरितिशेषः। हेपुरुषाकबहुकर्मन्निंद्रइत्थंएकामानीवर्षिष्ठेतेतुभ्यंवामा
नेतुमित्यर्थः। वृषणोवृषणोहरीअश्वोयुनज्मिरथेयोजयामिब्रह्मणेस्मदीयानिस्तोत्राणिवाजंब
लितेवाथंतुगच्छंतु॥ छ॥ अथसप्तमी। मातेमस्यामिति। हेसहसावन्बलवन्हरिवोहरिवज्रिं
इत्येतवअस्याःस्तोत्रेणास्माभिःक्रियमाणायांपरिष्ठौवन्वेषणायांपराहे॥ पराहानायअघायअहंते
वयंमाभूम। किंतनोनोस्मान्अवृकेभिःअबाधकैःवरूथैःवारयंच्यपद्रवेभ्यइतिवरूथानिरक्षणानितै
स्त्रायस्वपाहितवसूरिषुस्तोतृषुमध्येवयंप्रियासःप्रियाःस्यामभूयास्म॥ छ॥ अथाष्टमी॥ प्रिय
सइद्दिति॥ हेमघवन्धनवन्निंद्रतवाभिष्टावभ्येषणेनरस्तोत्राणांनेतारोवयंसख्यायःसमानख्यानय
प्रियासःप्रियाश्चसंतःशरणेइतन्गृहेएवमदेमहेमोदेमकिंचअतिथिग्वायपूजयातिथीन्गच्छ राम
तीयतिथिग्वःतस्मैसुदासेदिवोदासायवामदीयायराज्ञेशंअस्वशंसनीयंसुखंकरिष्यन्कुर्वन् ४९

49

तुर्वशं राजानं निशिशीहि वशं कुरु। यद्वा चराजानं निशिशीहीत्यर्थः॥ अथ नवमी॥ सद्यश्चिन्नु ते
॥ हे मघवन्नु वन्नि इ ते तव नु अद्य अभीष्टाव भ्येषणे नरः उक्थशासः उक्थानां शंसितारः उक्थाउक्थानि शा
स्त्राणि सद्यश्चित् सद्य एव शंसन्ति। किंच ते तव हावं भिर्ये त्वेः पणीन् अप्रदानशीलान् वणिजोपि व्यदाशन् धनानि शेषेण
पादयन्नित्यर्थः। तान् अस्मान् तस्मै युज्याय सख्याय ततस्सख्यमनुवर्तयितुं वृणीष्व परिगृहाण॥ छ॥ अथ दशमी॥ एते स्तो
मा नरां निनि ति॥ हे नृतम नेतृतम इन्द्र तुभ्यं नरां नेतॄणां य एते स्तोमाः संघाः मघानि मंहनीयानि यानि हवींषि ददतो अस्मभ्यं वो
स्मदभिमुखाः अभूवंन्निति शेषः। तेषां नृणां वृत्रहत्ये संग्रामे शिवः कल्याणानृत भूः भव सखा च भूः अविता रक्षि
ता च भूः॥ छ॥ अथैकादशी॥ नूइंद्रशूरेति॥ हे शूरेंद्र नु अद्य स्तवनामो भिः स्तूयमानः ब्रह्मजूतो ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्र
रितः तन्वा शरीरेण वावृधस्व अपि च नो अस्मभ्यं वाजान् अन्नानि उपमिमीहि। प्रयच्छेत्यर्थः। स्त्रीनृगृहाँश्चोपमिमी
हि। स्माध्यमन्यत॥ छ॥ इति पंचमस्य द्वितीये त्रिंशो वर्गः॥ छ॥ वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन्। पुमा
र्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥ छ॥ इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तके श्रीवी
रबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे संहिभाष्ये पंचमाष्टके द्विती

वे॰भा योध्यायः॥छ॥श्रीभारतीरुद्रायनमः॥यस्यनिश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत।निर्ममेतमहंवंदेविद्यातीर्थमहे
५० श्वरं॥अथतृतीयोध्यायआरभ्यते॥उग्रोवज्रइतिदशर्चंतृतीयंसूक्तंवसिष्ठस्यार्षंत्रैष्टुभमैंद्रं॥तथाचानुक्रम्यते॥उग्रोदशेति॥आ
भिप्लविकेचतुर्थेहनिनिष्केवल्यएतत्सूक्तंनिविद्धानं॥सूत्रितंच॥चतुर्थेस्योयज्ञेवीर्यायस्वधावानुद्ब्रह्माण्यपरंतस्यवसिष्ठेति
॥सौमिकचातुर्मास्येषुवैश्वदेवस्यस्थानेप्रथमेहनिमहत्तत्रनिष्केवल्यएतत्सूक्तंनिविद्धानंसूत्रितंच॥जनिष्ठा
उग्रउग्रोजज्ञइतिमध्यंदिनइति॥छ॥तत्रप्रथमा॥उग्रोजज्ञइति॥स्वधावान्बलवानुग्रयजस्तोदुह्यमाणेवाइंद्रःवी
र्यायवीर्यकर्तुंयज्ञेबभूवतर्यानरहितःसन्नयकर्मकरिष्यन्भवतितदपःकर्मचक्रिःकर्त्तैवचक्रिरितिकिन्प्र
च्ययस्यलिङ्विधावनलोकव्ययनिच्छास्वलर्थेत्रृणामितिषष्ठीप्रतिषेधः॥अपिचनरषदनंयज्ञंगृहंसुवांवुवानि
यतरुणःसन्नश्वेभिरक्षणैःमाहैःजम्मिर्गतामहश्चिन्महतोप्येनसःपापात्नोस्माकंत्रातारक्षिताचभवेति
॥छ॥अथद्वितीया॥हंताव्रत्रइति॥इंद्रःप्रभुवानोवर्द्धमानाःसन्व्रत्रमसुरंहंताभवतित्वन्नंतवादर्वषष्ठ्य राम
भावः॥वीशेवीरःसन्जरितारंस्तोतारंतूसिप्रमूतीऊत्यारक्षयाआवीत्आरक्षच॥सुदासेराज्ञेलोकंउनपदंका ५०
र्तीचयःयद्वासुदासेकल्याणदानायचयजमानायलोककर्त्तीचभवतिइद्धाप्यत्रत्वापित्वन्नंतवात्षष्ठ्याभावः॥अ

हताउइतित्रयःपूरणाः।दाशुषेयजमानायवसुधनंमुहुर्भूयोदाताचभूद्भूताआइतिवाथी॥छ॥अथतृतीया
युध्मोअनर्वेति॥युध्मोयोद्धाअनर्वाअभिगन्तृरहितोयुद्धेषुपराङ्मुखोवाखजकृद्युद्धकृत्।खजेरणेखजेइतिसु
द्धनामपाठात्।समद्वासमत्कलहस्तद्वान्।पृशोऽर्योऽपेतञ्जनुषाजन्मनास्वभावतएवसत्राषाड्बहूनामभिभवि
ताअसाल्हःस्वयंस्वकेनाप्यनभिभूतःस्तोन्नाःसुबलाः।ईमयामिंइन्द्रतनाःशत्रूणांसेनाःव्यासेविक्षिपति।अथ
अपिचशत्रूयंतंशत्रुवदाचरन्तंविश्वंसर्वंजघानहंति॥छ॥अथचतुर्थी।उभेचिदिति॥हेतुविष्मोबहुधनेन्द्रम
हित्वामहत्वेनततविषीभिर्बलैश्चउभेचित्उभेअपिरोदसीद्यावापृथिव्यौआपप्राथआपूरितवानसि।
अथपरोऽनसुनिः।हरिवानश्ववानिश्लेवज्रंनिमिमिक्षन्नूशत्रुषुआपातयन्तमंदेवपक्षेषुनिविशतुवाञ्चवसासोमे
नमत्सुवोचसंसेध्यतेसंगच्छतेवा।उचसमवायइतिधातुर्वाइतिपूरणः॥छ॥अथपंचमी॥पृषाजज्ञानेति॥पृ
षासेक्तापितानाकश्यपोवृषणंकामानांवर्षितारमिन्द्रंरणाययुद्धायजज्ञानंजनइतिधातुःनर्यंनरहितंतमुत
मेवेंद्रनारीचितअह्रिनिरपिसमतसुवे।अथापिचयइन्द्रोन्नभोर्वृष्णांसेनानांनेतामन्युषात्विषभवतिसंद
दनःसर्वस्यजगतऽस्पृशोभवति।नियुत्वानश्वान्इनइतीश्वरनामसुपाषत्।सत्राशत्रूणांसोढकस्यगवेषणः

के·उ· ५१

51

गवामन्वेष्टा च य क्रूराणां धर्षकस्स भवतीति शेषः ॥ ५ ॥ इति पंचमस्य तृतीये ऽष्टमो वर्गः ॥ छ ॥ अथ षष्ठी ॥ नृचि
क्षा इति । यो जनो ऽस्मिन्द्रस्याघोरं शत्रूणां बाधकमनो ऽवाध्यकं य स्तैराविवासत् परि चरति स जनो नु इति प्रतिषेधे व
र्त्तते चिद्धि शब्दो वकारार्थौ नू चित् न नैव श्रेषते स्थानात् न नश्यति नारिषता नैव हीयते । अपि च यो जन इद्वा ऽसि परि
चरणसाधनानि स्तोत्र शस्त्राणि ददेहधते निधत्ते तस्मै जनाय सतः पातः यत्नपाता स तजाः यत्नेजातत्वम् स इद्धो राये
धनाय क्षयत् क्षयत्रानिवसति भवेहित्यर्थः ॥ छ ॥ अथ सप्तमी ॥ यदिद्धिं पूर्वं इति ॥ हे चित्रयनीये इयद्धनं पूर्वं पिता ज्ये
ष्ठो वा ताता वा अपराय पुत्राय कनीयसे वा शिसन् ऽयच्छत् शिस्नाति दानकर्मणी णिति शिसतीति दानकर्मसु
पाठात् भवतीति शेषः । यच्चादेष्टं हे यं धनं ज्यायांस्ये ष्ठः कनीयसो अयषानु यात यषानु यात् यच्चापि धनं पितु
तो लक्ष्मी पुत्रो ऽसतं त इति ऽमंतं एवसन् पितृगृहं विहाय दूरं पर्यासि भ्रंश आसीत तदृष्टिं धं च चित्रं चायनीयं रयिं
धनं नो ऽस्मभ्यमाभर आहर ॥ छ ॥ अथाष्टमी ॥ यत्नरं इति ॥ हे इंद्र त्वेतु भ्यं प्रियः सखा जनो हृदात हवींषि दधात हे
अद्रिवः स सखा तेत वनिरेके ह्याने ऽश्रम तस्मात् वयं च वासिष्ठाः अघतो ऽहिं मतस्तेन वः अस्मासु मतो अनुग्रहबु
द्धौ वर्त्तमानाः स्म निष्ठाः स्तुतिं मन्नराः अतिशयेनान्नवंतो वा । च नो नां त्वतीपोत्तृणां रक्षकेवल्यो गृहे वरणीये

राम ५१

याधनेस्यामवसेमभावमवा ॥ छ ॥ अथनवमी ॥ हेमघवन्नूघनवन्निद्रोवद्दर्थेरषासेक्ताएषस्तोमः सोमः सूर्य
मानेचिकद्दत्नकेद्दति । इतापिवस्तामुस्तोता अकपिष्ट अस्तोतॄ अपिवहेशकातेतनजरितारस्तोतारंस्तोतारंमे
रायोधनस्यकामोभिलाषआगन् आगतः अतस्त्वंवस्वोधनंकर्मणिषष्ठीनोस्मभ्यं । अगाहिसंआशकः धे
हि ॥ छ ॥ अथदशमी ॥ सनइंद्रेति ॥ हइंद्रसत्वंवयतायेइषेवमारत्तमनंभोर्कुनोस्माद्धुक्षः धारय । येचमघवा
नोहविष्मंतस्मनास्वयमेवस्तुनंतिहवीषिचांमतिधेरयंतितानपिव्याताथाइषेधः । अपिनवस्त्रीषुअ
चंतेगशस्तासुस्तुतिषुतेतवचारिस्तोत्रेमघंशक्तिः सामर्थ्यमस्तु । यद्वाहरिवेतेतवस्त्रीषुअचंतेगशस्तासु
तिषुतेतवचारित्रेस्तोत्रेमघंशक्तिः गशस्ताशक्तिरिनिमंस्तुस्याष्टमन्यत ॥ छ ॥ इतिपंचमस्यष्टत्नीयेद्दिती
योवर्गः ॥ छ ॥ असाविदेवमिति ॥ दशर्चंचतुर्थंसूक्तंवसिष्टस्यार्षंत्रैष्टुभमैंद्रंतथाचानुक्रांतं असावी
तिमाध्यंदिनसवनेमैत्रावरुणस्योन्नीयमानमिदंसूक्तंअसाविदेवमिहोपयातेन्यत्रसवनमितिइंद्रस्यवृ
नघ्नः पशावतिक्रचेतिवपायाअनुवाक्या । सूत्रितंच । अभिक्रवेइंद्रभूरधज्मन्त्वंमहांइंद्रतुभ्यंहस्याइति ॥
छ ॥ तत्रप्रथमा ॥ असाविदेवमिति ॥ देवंदीप्यमानंसयंगोभिः संस्कृतंगव्येनमिश्रितमित्यर्थः ॥ अंधः सोमरूप

के॰उ॰ मन्नंअमाविश्वमिषुतंईमयामिंद्रोस्मिन्नमिषुतेसोमरूपेंधसिन्नतुषांसमवेतएवन्फवोचनितरांसंगतोभंवति।
५२ अथगयसस्तुतिः।हेहर्यश्ववावांयश्वेःलोत्रैःहविर्भिर्वाबोधममसिबोधयामः।अंधसःसोमसमहेषुनोस्त
कंस्तोमंस्तोत्रंबोधबुध्यस्व॥छ॥ अथद्वितीया॥अयंतियज्ञमिति॥यज्ञंगयंतियष्टारः।बर्हिश्ववियु
यंतिस्तृणंतिविपिःस्तरणकर्मोविदथेयज्ञेसोममाहोग्रावाणश्वडुध्वावानदुर्धरवाचोभवति।अपिचयश्च
सोयशस्विनोड्रडपशश्वेडूरेउपर्ऽस्त्रःशश्येयेषांतेडूरडपस्त्रःस्वषाचन्स्तेनेत्रीन्रविजः।मचतइतिन्रषाचोर 52
षणोग्रावाणोगभानगृहाननगृहमध्यमग्रावानतस्मातआइतिचार्थोनिभ्रियंतेआभिषवेलायांनिगृह्यंते।
उइतिपूरणः॥छ॥अथतृतीया॥तमिंद्रस्वितवाइति॥हेशूरेंद्रत्वंअहिनावृत्रेणपरिष्ठिताआक्रांताःपूर्व
र्वह्लीरउपहृकानिस्रवितवेसवितुंकःआकाषीधेनानघस्ववतववतोरथ्योनरथिनइवववक्रेनिर्गच्छंति।वक्रि
कोटिल्यइतिधातुः।विश्वाविश्वानिकृत्रिमाणिभुवनानिचभीषावत्सोभीयारेजंतेकंपंते॥छ॥अथचतुर्थी
॥भीमोविवेषेति॥इंद्रोनर्याणिनरहितानिविश्वाविश्वान्यपांसिकर्माणिविहान्नजाननआसुधेभिराधु राम
धेःभीमोभयंकरःसनरेषांकर्माणिषष्ठी।एतान्सुरान्विवेषव्याप्तवानसुरस्वतेषांविद्धो।हकंपयताअ ५२

अपि च जहृषाणः हृष्यन्नमृहिनामहिम्नो शुष्णो वज्रहस्तः सन्नृताचिज घानू ॥ छ ॥ अथ पंचमी ॥ नयातव
इति ॥ हे इंद्र यातवो राक्षसा मो अस्मान् न जूजुवुः न हिंस्फः जूजुवुरिति हिंसाक्रियायाः पृथक्करणक्रिया वा । अपि च हे
शमिष्ठ वल्लव न मे इंद्र वंदनानि रक्षांसि वेघाम्यः प्रजाभ्यो नो अस्मान् न जूजुवुः न पृथक् कुर्वंतु । किंच अर्यः स्वामी स इं
द्रः विषुणस्य विषमस्य जंतोः प्राणिनः शासने शर्द्धतु उत्सहेत अथ शिश्नदेवाः शिश्नेन दीव्यंत इति क्रीडंत इति शि
श्नदेवाः अब्रह्मचर्या इत्यर्थः । नो अस्माकं सतं यज्ञं सर्वं वा मा पिगुः मा तिगमन् । तथा च यास्कः । स उत्सहतां यो वि
षुणस्य जंतोर्विषमस्य शिश्नदेवा अब्रह्मचर्याः शिश्नं प्रयते मा पिगुः सं तं नः सर्वं वा यज्ञं वेति ॥ छ ॥ इति पंचमस्य
मतीये त्रिंशो वर्गः ॥ छ ॥ अथ षष्ठी ॥ अभिक्रत्वेति ॥ हे इंद्र त्वं क्रत्वा कर्मणा पृथिव्यां वर्तमानान् जंतून् जंतून् त्वा अ
भिभूः अन्यभूः अधः अपि च एते तव हि मानेन ओजसि सर्वे लोकान विभ्य कृत्य विश्वो भक्ति कर्मणा यामुवंति इत्यर्थः । त्वेना
हिं त्वा मायेन च शवसा बलेन वृत्रं जघंथ त्वम् अवधीः यत्तु अस्य युद्धायु देन तेन वां तेहिं सोन विविदत न लब्धवान् ॥ छ ॥
अथ सप्तमी ॥ हे वा स्विन्निति ॥ पूर्वे देवा स्वित असुरा अपि अस्य सुर्याय बलाय हन्नचाय स्तदिहिंसाकर्म्मा बलं हिंसं
च उभे कर्तुमि च यर्थः । हे इंद्र एते तव महांसि बलानि अनुममीरे ही सनु कर्मा सवचनीयः तव बलेभ्यो हीनाम मिरद

वे॰भा यर्थः॥ तथा च निगमांतरं॥ अनुते घोर्ब्रहती वीर्यं मम इति। अथ परोक्षस्तुतिः इंद्रः शत्रून्विषघ्नम घानि मंहनी
५३ यानि धनानि दृश्यते भक्तेभ्यः प्रयच्छति। अपि चेंद्र वाजस्यान्नस्य लाभार्थं जोहुवंत स्तुवंति स्तोतार आह्वयंति वा
॥छ॥ अथाष्टमी॥ कीरिश्चद्धीति॥ हे इंद्र ईशानं त्वां कीरिः स्तोता फारुः कीरिरिति स्तोतृनाम सुपाषत्। वसिष्ठे
ऽवसे रक्षणाय जुहवेहि स्तोति हिह्वयति वा चिदिति पूरणः। अपि च हे चतेमूतेबहुरोसेइंद्र अस्माकं भूरेः। गभूत
स्मसौभगस्य धनस्य अवोरक्षा बभूथ बभूविथ अभिक्षत्तुरभि हिंसकस्य वावतः त्व मद्दशस्य वरूता वारयिता
53 भव॥छ॥ अथ नवमी॥ मरवाय समऽति॥ हे इंद्र ते तव नमो रक्षसो नममसा स्तुत्या हविषा वर्द्धयितारो वयं
विश्वह सर्वदा सत्वायः स्याम भवेम महि मा महिम्ना तरुचं अन्यं तंतारकं इलेत वात सारक्षणेन समीके संग्रामे अ
र्योः अभीतिम अभिगमनं वनुषां हिंसकानां नाशयां स्पि बलानि च वन्वंतु स्तोतारो इंद्र संस्तु॥ छ॥ अथ दशमी॥ मन इडे
ति॥ इयमृक् व्याख्यात चरा॥छ॥ इति पंचमस्य तृतीये चतुर्थो वर्गः॥ विबा सोम मिंद्र मंदतु त्वेति नव र्च पंचमं राम
सूक्तं अनुक्रम्यानत्व। पिन्वनव विराजमतं न्या मिति। वसिष्टस्याम षिः आदितो यो विराजः नवमी त्रिष्टुविं ५३
द्रो देवता। दशरात्रे चतुर्थेऽहनि निष्केवल्यशस्त्रे पिबा सोम मभिंद्रे इति बहस्तोत्रियानुरूपो। सू॥ त्रितं च। विराजं चे

॰एहंपिबासोममिंद्रमंदंतुत्वेतिषट्स्तोत्रियानुरूपाविति।महाइंतेपिनिष्केवल्याआघाःखल्ववः सूचितंचपिबासोम
मिंद्रमंदंतुत्वेतिषडिति।आद्यानिष्केवल्यस्य।स्तोत्रियान्यासूचितंचापिबासोममिंद्रमंदंतुत्वेतियाज्येतिचतुर्थेऽहनिमाध्यं
दिनसवनेहोत्रकशस्त्रेषुसप्तविराजःत्रीस्तृचानेकृचाएकैकास्तृचःशंसनीयः।तत्रनतेगिरइत्याद्यस्तत्रसस्तवःसूत्रि
तंच।नतेगिरोअपिमृष्येतुरस्यनवेमहेमहिवृधेमरध्वमिति।।तत्रप्रथमा।।पिबासोममिति।।हेइंद्रत्वंसोमंपिबससो
मस्त्वांमंदंतुमादयतु।हेहर्यश्वतेवदर्थेसोतुरभिषवकर्तुर्बाहुभ्यामर्वानरश्मिभ्यामश्वइवसुयतःसुष्ठुपरिगृही
तोऽद्रिर्ग्रावायंसोमंसुषाव।।छ।।अथद्वितीया।।यस्तेमदइति।हेहर्यश्वतेतवयुज्योगुणःचारुःसमीचीनोमदोमदक
रःसोमोऽस्तिविघते।येनचपीतेनसोमेनवृत्राणिहंसि।हेप्रभूवसोऽप्रभूतधनेंद्रत्वांससोमोममत्तुमादयतु।।छ।।अ
थतृतीया।।बोधन्मनमइति।।हेमघवन्गिर्वणइंद्रतेतवप्रशस्तिंस्तुतिरूपांयांवाचंवसिष्ठोर्चतिवदति।।इमांमेववसि
ष्ठस्यासंबंधिनीवाचंत्वंबोधयसुष्टुअभिबुध्यस्व।किंचइमानिब्रह्माणिसधमादेयज्ञेजुषस्वसेवस्व।।छ।।अ
थचतुर्थी।।श्रुधीहवमिति।हेइंद्रविपिपानस्यविपीतवतोवाममर्द्रेयर्चःहवमाह्वानंश्रुधीशृणुतथाचनिगमं
तरांयावेभ्योवाचंवदतावहद्ध्रइतिविप्रस्यगज्ञेस्यवसिष्ठस्यार्चतःस्तुवतोमनीषांस्तुतिंबोधत्वंध्यस्वच।इमाइस्यनि

निक्रियमाणानि दुर्वासी यरिचरणान्यं तमांतिकतमानि बुद्धिस्थानि सचा महसहाय भूतः सत्त्वा कृषकृ सचा॥ छ॥ अ
थ पंचमी॥ नतेगिरइति॥ हे इंद्र तुरस्य शत्रूणां हिंसकस्य ते तव ता गिरः स्तुतीः सुर्यस्य द्वितीयार्थे षष्टी। त्वदीयमसुर्यं ब
लं विद्वान् जानन्नहं नापिमर्षीम्न षिर्मार्जनकर्मा न मार्जयामि न परित्यजामि यत्थः सुष्टुतिशोभनां स्तुतिं च नापिमर्षे
। मृषेर्मार्जनकर्मत्वमन्यत्रापि दृश्यते। तथ थामानो अग्नेमर्ष्यापि त्यानिमर्षिष्टाइति॥ किंतु स्वयशः असाधरण
यशस्त्वं तव नामस्तोत्रं स्वादेव विवक्मि ब्रवीमि॥ छ॥ इति पंचमस्य षष्ठोऽध्याये पंचमो वर्गः॥ छ॥ अथ षष्टी॥ भूरिहितइति॥
हे मघवन् ते तव वसनाव सनानि सेमा। वभिधणानि भूरि भूरीणि मानुषेष्व स्माभु वर्त्ततइतिशेषः। मनीषी स्तोता त्वामि
न्द्र त्वामेव भूरि हवते नितरां स्तोति ह्वयति॥ अतो स्मदस्मत्तः आरे दूरे अपीकृ विरकालं मा कः आत्मा तनं मा काषीः हि
समात्मानमस्मादानसंनकुर्विित्यर्थः॥ छ॥ अथसप्तमी॥ तुभ्येदिमेति॥ हे शूर तुभ्ये तु तुभ्यमेव माइमानि विश्वाविश्वा
नि सवनासोमाभिषवणानि मयाः क्रियंतइतिशेषः। तुभ्यं वदथीमवर्द्धनाबर्द्धनानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि कृणोमि
करोमि त्वमेव नृभिर्यज्ञानां नेतृभिः विश्वधा सर्वप्रकारैर्हव्योह्वातव्यः स्तुत्यो वासि॥ छ॥ अथाष्टमी॥ नू चित्रुतइ
ति॥ हे इंद्र स्मर्दर्शनीयमन्यमानस्य स्तूयमानस्य ते तव महिमानं नू चिदिति निपाता तिषेधार्थेः। नहि संनू चिद इंद्रस्य स्तुवंति केच

राम
५४

वननमाशुवंतिहेडयउह्णूणातेतवराधोधनंनोदृश्रुवंति॥छ॥ अथनवमी॥ येचपूर्वइति॥ येचपूर्वेआकृनाःऋषयः
येचनूनूतनाःविप्रामेधाविनऋषयोब्रह्माणिस्तोत्राणिजनयंतअजनयंत।तेषविनास्मेअस्माखपिहेइंद्रतेनवस
ख्यासख्यानिशिवानिभद्राणिसंतुअस्मद्रमन्यत॥छ॥ इतिपंचमस्यतृतीयेषष्ठोवर्गः॥छ॥ उदुब्रह्माणीतिषलस
चंसूक्तंवसिष्ठस्यार्षंत्रैष्टुभमैंद्रं।अनुक्रम्यतेच।उदुषळिति।अग्निष्टोमेमाध्यंदिनसवनेब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेएतसू
क्तंसूत्रितंच।उदुब्रह्माणएजीषीवज्रीवृषभसुराषाळिति।चतुर्विंशकेहनिमध्येदिनसवनेब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेए
तदहरहःशस्यमेतत्सूक्तं।सूत्रितंच।उदुब्रह्माण्यभितष्टेवेतीतरावहरहःशस्येइति अहर्गणेषुद्वितीयादिषहःसुएत
देवसूक्तं।महाव्रतेपिनिष्केवल्यएतत्सूक्तं।सूत्रितंच।उदुब्रह्मण्यैरतश्रवस्यातेमहइंद्रोत्युग्रेतिपंचसूक्तानीति॥छ॥ त
त्रप्रथमा॥ उदुब्रह्माणीति।श्रवस्यानेच्छयाब्राह्मणिस्तोत्राणियोहवीषिचेंद्रार्थंउदैरतसर्वेऋषयइति॥शाषः।उइतिपूरणः
हेवसिष्ठत्वमपिसमर्येयज्ञेइंद्रंमहयस्तोत्रेणहविषाचपूजय।अपिचयइंद्रोविश्वानिउवनानिशवसाबलेनाततानसइं
द्रउपगमनवतोमेममवचांसिश्रुतिस्तुरूपाणिवाक्यानिउपश्रोताभवतु॥छ॥ अथद्वितीया।अयामिघोषइति॥य
घराशुरुधःशुचंरुधंतीतिशुरुधःनृषध्यइतरज्यंतवर्द्धंतेतवाहेइंद्रचरथंविवाचिविस्तोतारिदेवजामिदेवानांबंधुःघोषः

वे·भा स्तुतिरूपःशब्दोघोषोऽयामिअकाशिअपिचजनेषुमध्येकेनापिस्वमाधुःत्वंजीवितंचिवितेज।यतो।येरायुःही
५५ यतितानीतूनाभिसर्वाणियेनअहंसिपापान्यस्मानतिपर्षिअतिपारय॥छ॥अथतृतीया॥युजेरथमिति।ऋगवे
षणंगवांशापवं॥इंद्रस्यरथंहरिभ्यामिंद्रवाह।भ्यांयुजेस्तोत्रैरहंशुनश्चि।ब्रह्माणिस्तोत्राणिजुजुषाणंपरिवारैः
व्येसेव्यमानमिंद्रंउपस्तुरूपातिष्ठेता।स्यःसोमयमिंद्रोमहित्वामहत्वेनरोदसीद्यावापृथिव्यौविवांधिष्ठच।अपि
चेंद्रोवृत्राणिशत्रूनूभतिहद्यानिजघ्न्चानूहवान्॥छ॥अथचतुर्थी॥अपश्चित्यिष्करिति॥हेइंद्रत्वंअसादायश्चितूआ
पसूर्योनगावस्मूर्योविशागावइनपिथःवईतांअपसूनागावोमांसल्ाभवंतिहि॥ततवजरितारःस्तोतारस्त्वरुतमुद
कंनस्तनूव्याप्नुवन्तू।अपिचत्वंनोस्मानूनिपुतोवापुर्नवापुविवअछथाहिअभियाहि।वाहिधीभिःउआभिष्कर्मभि
वार्वाजानन्नाविनिंद्रयस्मिस्तोत्रम्यःगयछसि॥छ॥अथपंचमी॥तेवामदाइति॥हेइंद्रवाद्वांतएतेमदामद्कराःसोमाः
मादयनुअपिचजरित्रेस्तोत्रेशुभ्रिणंबलवंतंनुविशक्षसंबहुधनंपुत्रंप्रयछतीतिशेषः।हेसूरवंदेवत्रादेवेषुएकए एम
एवमर्त्तानूमनुष्यानूदयसेहिदयतिरज्जुकंपार्थः।अस्मिन्सवनेयज्ञेमादयस्व॥छ॥अथषष्ठी॥एवेदिंद्रमिति॥वसि
ष्ठासोवसिष्ठाःवज्रबाहुंवज्रकल्पनाहंवृषणंकामानांवर्षितारमिंद्रंएवैतद्उक्तेनगकारेणेवअर्कैःरर्चनीयैःस्तोत्रैः ५५

55

अभ्यर्चंतिअभिपूजयंति॥स्तुतःसइंद्रोनोस्मभ्यंवीरपुत्रादियुक्तंगोमत्गोयुतंकंचधनंधमतुददातु॥छ॥इतिपंचमस्य
तृतीयेसप्तमोवर्गः॥छ॥योनिष्टइंद्रसदनेअकारीतिषळ्चंसप्तमंसूक्तंवसिष्ठस्यार्षंत्रैष्टुभमैंद्रं अनुक्रम्यतेच।योनिरि
ति।महाव्रतेनिष्केवल्यएतत्सूक्तं।सूत्रितंच।योनिष्टइंद्रसदनेअकारीत्येतस्यचतस्रःशस्त्वोतमामुपसंतयोपोत्तमयापरि
ति।महाव्रतेनिष्केवल्यएतत्सूक्तं।सूत्रितंच।योनिष्टइंद्रसदनेअकारीत्येतस्यचतस्रःशस्त्वोतमामुपसंतयोपोत्तमयापरि
दधातीति॥छ॥तत्रप्रथमा॥योनिष्टइति।हेइंद्रतेतवसदनार्थंयोनिःस्थानमकारिहेपुरुहूतनृभिर्मरुद्भिःसार्द्धंतंयो
निमागयाहिनोस्माकंयथाविताराक्षिताअसःभवसिनोस्माकंवृधेवर्द्धनायचासः।तथाचवसूनिददःअस्मभ्यंदेहिसोमे
रस्मदीयैर्मदःमाद्यच॥छ॥अथद्वितीया।ग्रभीतंतइति।हेइंद्रहिनर्हाःषष्ठ्यर्थेप्रथमा॥द्विबर्हसःद्वयोःपरिवृढस्यतेत
वमनोग्रभीतःपरिगृहीतंसोमश्चसुतोभिषुतःमधुनिचपरिषिक्तापात्रेषुपरिषिक्तानिविसृष्टधेनाविसृष्टजिह्वामध्
येमस्वरेणोद्यार्यमाणासुष्टुतिःसुसमाप्तिरियंमनीषास्तुतिरिंद्रंजोहुवतीभृशमाह्वयंतीभरतेसंभ्रियतेच॥छ॥अथतृतीया
॥अनोदिवइति।हेसजीषिन्निंद्रनोस्माकमिदंबर्हिःदिव्यंसोमपेयायपदिवःस्वर्गादायाह्यागच्छ।पृथिव्याअंतरिक्षाद्व
आपःपृथिवीचांतरिक्षनामसुपाठात्।आयाहिअपिचतवसंगच्छद्बलवंतंमाममध्यंचमदमभिमुखंद्वाववांश्चांगूषंस्तो

वे·भा· त्वं त्वष्टाभिः मदाय मदार्थं हर्योश्वा वहंतु ॥ छ ॥ अथ चतुर्थी ॥ आनो विश्वाभिरिति ॥ हे हर्यश्व हरिनामकाश्व सुशिप्र
५६ शोभनहनो हनो इंद्र विश्वाभिः सर्वाभिरूतिभिः सजोषाः संगतः स्थविरेभिः वृद्धैर्मरुद्भिः सह वरीवृजत् शत्रून् भृशं हिंस
न्नस्मे अस्मभ्यं वृषणं कामानां वर्षितारं शुष्मं बलवंतं पुत्रं दधत् प्रयच्छन् ब्रह्म स्तोत्रं जुषाणः सेवमानो स्मानायाहि
॥ छ ॥ अथ पंचमी ॥ एष स्तोम इति ॥ महे महते उग्राय उद्गूर्णाय ओजस्विने वा वाहे विश्ववेद इंद्र धुरीव रथस्य अत्यो
न अश्व इव वाजयन् बलं कुर्वन् एष स्तोमः अधायि अधायि । अस्मद्य स्तुतिः । हे इंद्र यं त्वां अयमर्कः स्तोता वसूनां
वसूनि धनानि ईट्टे याचते स त्वं नो स्मासु द्यां दिवीव श्रोमतं श्रवणीयमन्नं पुत्रं वा अधिधाः अधिधेहि ॥ छ ॥ अथ षष्ठी
॥ एवा न इति । हे इंद्र नो स्मान् एव एवं वार्यस्य दत्ती यार्थं षष्ठी । वरणीयेन धनेन पूर्धि पूरय ते तव महीं महतीं सुमतिं अनुग्रहबु
द्धिं वेविदाम सु शं लभेमहि । मघवद्भ्यो हविष्मद्भ्यो स्मभ्यं सुवीरं शोभनपुत्रादियुतामिषमन्नं पिन्व प्रयच्छेत्यर्थः ॥ स्पष्टमन्य
त् । छ ॥ इति पंचमस्य सप्ततीये षष्ठामावर्गः ॥ छ ॥ आ ते मह इंद्रेति षळृचमष्टमं सूक्तं वामिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैंद्रं । आ त इत्यनुक्रां
तं । महाव्रते निष्केवल्य इदमादीनि पंच सूक्तानि सूत्रितं च । आ ते मह इंद्रोत्यग्रेति पंच सूक्तानीति ॥ छ ॥ तत्र प्रथमा ॥ हे इंद्र देह राम
तां देवैः जेरितं महो बलं प्रियानाः याचमानाः तरुत्रा दुर्गाणि तीर्णाः संतो वाजं बलं सनुयाम लभेमहि ॥ आ ते मह इति ॥ हे ५६

उग्रउद्भूर्णुरुग्र स्विन्निंद्रय घद्दाम मन्यवःसमोमन्यरभिमानोयामांताः समन्यवः सेनाः समरं वयुध्यंते युद्धार्थं संगच्छते
वा। तदानर्यस्यनरहितस्यमहोमहतस्तेनत्वबाङ्को। छिता दिधकश्च हं दिधकतत्रहे तिरि तिवचनामसुपाठात्। ऊतीऊ ये अ
स्मद्दायिस्रापतातिस्रापतत्रुतवविषद्यक्। विक्षंगां स्तमश्वस्माविताराीत्। अस्माखिवस्थिरंभवत्रु॥ छ॥ अथद्वितीया
॥ निडुर्गईदेति॥ हेइंद्र उर्गेयुहे येमत्वा। सोमतांः अभिअभिसुत्वाः संतोनोस्मानमंतिअभिभवंतितान् मिचान् शत्रून् नि
श्थिहिनिंजहि। अपिवानिनिसोः अस्माभिंद्दितुमिछतोनरस्मातंशंसंअाशंसनंआरेद्दूरेन्तणुहिकुरु। अपिवनो
सम्यंवसूनांधनांसंभरणंसमूहमाभरआहर॥ छ॥ अथतृतीया॥ शंतंते शिप्रिन्निति॥ हेशिप्रिन् उष्णीषिन् इंद्रते
वदीयाः शतंबद्ध्यउतयोरक्षाः सुदासे शोभनदानामयंसंतुतुसहस्रंशंसाः शं सनीयाः कामाश्चसंतु। उताधिचराति हि
नमस्तुवतुषोहिंसकस्यमर्त्यस्यवधः हिंसासाधनमायुधंवजाहि। अपिचास्मेअधिअस्मासुघमंदीप्तिमद्रत्नंयशोवा
रत्नंवधेहि॥ तथाचयास्कः। घमंघोततेर्यशोवाान्नंवा अस्मेघमन्मधिरत्नंचधेहि। अस्मासुघमंचरत्नंचधेहीति॥ छ
॥ अथचतुर्थी॥ वावतोहीति॥ हेइंद्रत्वावतः त्वसदृशस्यकारवेकर्मणेअस्मिभवामिहि॥ हेसूरअवितुः विश्वस्यराज्ञ
उत्वावतस्त्वसदृशस्यरातौदानेचअस्मीतिशेषः॥ हतविर्षवोबलवत् उग्रउजस्विन्निंद्रविष्वेतविश्वान्येवअहानि॥

कोस्माकं स्थानं रुणुत्सकुरु। हे हरिवो हरिवन् नमर्द्धिः अस्मान्नहिंस्या॥ छ॥ अथ पंचमी॥ कुत्स्या एत इति॥ एते वयं
वसिष्ठाः हर्यश्वाय हरिनामकाश्वायेंद्राय शूषं सुखं कारं स्तोत्रं कुत्स्याः कुर्वाणाः करोते कुत्सशब्द निष्पत्तिः॥ इंद्र
देवतां देवैः प्रेरितं महोबलमियानाः याचमानाः तरुत्राइ गाणि तीर्णाः संतो वाजं बलं सनुयाम लभेमहि। अपि च हे शूर
रवत्रा वृत्राणि शत्रूनं सुहना हंतुं सुशकानि सत्रा सर्वदा कृधि कुरु॥ छ॥ अथ षष्ठी॥ एतान इंद्र इति॥ इयं व्याख्यातचरा॥ छ॥
इति पंचमस्य तृतीये नवमो वर्गः॥ नसोम इंद्र इति नवर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैंद्रं तथा चानुक्रम्यते। नसोमः पंचे
ति। महाव्रते उक्तो विनियोगः॥ तत्र प्रथमा॥ नसोम इंद्र इति। मघवानं धनवंतमिंद्रं असुतो न अभिषुतः सोमो न समाद
न तर्पयति सुता सोमाभिषुता अपि सोमा अब्रह्मण स्तोत्रहीना न ममदुः नमादयेतदाख्यातं बहुवचनांततया विपरिण
तं संवध्यते॥ एत एव त्रिष्टुप्सवनेषु पावमानैः स्तोत्रैः सुता एसोमाः ह्यंते। अपि चोस्मदीयं युक्थं इंद्रो जुजो
षत्सेवेत। यथा चनृवत् राजेच आदरेण शृणवत् शृणुयात् तथा न वां यो नवतत् सुक्थं शस्यते तस्मादिंद्रा राजमानये
पठामीत्यर्थः॥ छ॥ अथ द्वितीया॥ उक्थउक्थ इति॥ यद्यस्मात् उक्थे शस्यमाने सो मो मघवानमिंद्रं ममादयति नी
थेनीथेनी स्तोत्रे स्तोत्रे क्रियमाणे सुता सोमाभिषुताः सोमाः मादयंति॥ तस्मादीमेनामिंद्रं सबाधः परस्परं मिलिताः समान

57

दक्षाःसमानोस्माहाःऋत्विजःपुत्रःपितरंनपितरमिवअश्ववसेतर्पणायस्वरक्षणायवावहंतेशश्वद्भिःस्तोत्रैःअभिष्टुवंति॥छ
।अथतृतीया॥चकारतेति॥वक्षसःस्तोत्राणांविधातारःसुतेषुसोमेषुतेषुयानिकर्माणिस्तुवंतितानिरत्नवधादी
निकर्माणीःइंद्रःपूर्वस्मिन्कालेचकारइंद्रंनसंपतिअन्याथन्यानिकर्माणिकुवत्यानिकृतनअपिचसइंद्रःसर्वाःपुराश
त्रून्नगरीःसमवृणक्पतिर्जनीरिवजायाइवसुनिमास्मस्वेसम्यक्शोधयत्॥छ॥अथचतुर्थी॥एतातमाकुरि॥यस्मे
इत्यमिथःपरस्परंतुरोवाधमानाःसंश्लिष्टावापूर्वीःपूर्व्योबह्व्यःउतयोरस्याःमंतितंएवएषमुक्तगुणमारुःपूर्वेस्सषयः
उतापिचाधपिसइंद्रोमघानांमहनीयानांधनानांविभक्तादातेतितरणिरापर्यस्तारयितेतिस्मराविश्रूयते।तस्यचस्मा
दादस्मेदस्मान्ययाणिभद्राणिकल्याणानिसश्वतसेवंतां॥छ॥अथपंचमी॥एवावसिष्टइति॥वसिष्टोनरंनर्णांचर्ष
णीहितीया॥उतयेरहाग्रेकृष्टीनांवृषभंकामानांवर्षितारंइंद्रंएवएवंपूर्वीनमकारेणगत्वाप्रिस्सोतिअथअग्यस्स्तु
तिःहेइंद्रनोस्मभ्यंसहस्रिणःसहस्रसंख्याकानवाजानअन्नान्कपमाहिशयछेचयर्थः।स्पष्टमन्यत्॥छ॥इतिपंचमस्य
टतीयेनवमोवर्गः॥अथषष्ठी॥इंद्रंनरइतिपंचर्चमेकादशंसूक्तंवसिष्ठस्यार्षंत्रैष्टुभमैंद्रं॥इंद्रंनरइत्यनुक्रांतंमहा
व्रतेनिष्केवल्येमेतसूक्तंतृतीयाद्वेनैंद्रंपशोवपापुरोडाशहविषांअग्राधासिसःक्रमेणानुवाक्याःसूत्रितंच॥इंद्रंन

के॰उ॰ रोनेमघितोहवंतइतिउरुंनोलोकमनुनेषिविद्वानिति॥छ॥तत्रप्रथमा॥इंद्रंनरइति॥यद्यदापार्याःसुहवमरणानिमि
५८ त्रासोगमिद्धाःधियःकर्म्माणियुनक्तेगशुर्जंततेतवानरोनेतारोयमिंद्रंहवंतेह्वयंतिमवंभ्वरोन्दषातात्रणांसंम॰
नोश्वशवसोबलस्यबलंवकान्कामयमानश्चमन्॥छ॥अथद्वितीया॥यइंद्रश्रुष्मइति॥हेरुपुहूतबहुभि
राह्नतेइतितवयःशुष्मोबलममितंशुष्मसखिभ्यःत्वम्योत्वभ्यःशिक्षदेहि॥अपिचहेमघवन्हियस्मात्दृह्नाद्र
58 ढानिपुरांद्वाराणिबिभेदिथेति॥शेषः॥तस्मात्सर्वंविचेताःविविक्तप्रज्ञःसन्परिहतंतिरोहितंशयोधनंअपवृद्धि
अस्मभ्यंपमपद्रणुनेतिसंप्रत्यर्थो॥छ॥अथतृतीया॥इंद्रोराजेति॥यइंद्रोजगतोजंगमस्यपश्चादेःयतोराजाईश्वरो
भवतिचर्षणीनांमनुष्याणांचराजाभवति॥ततोदाशुषेयजमानायःवसूनिधनानिददातिसइंद्रोस्मानिरूपस्तुतएवस
न्रायोधनमर्वागस्मदभिमुखंचोदत्प्रेरयतु॥छ॥अथचतुर्थी॥नूचिन्नइति॥मघवाधनवान्दानोददानःसइंद्रोनोस्मान्नूकं
मह्नतीमहत्यामरुद्भिःमहाह्वानेनवाजमन्नंनोस्मभ्यंकुत्ताकुर्वैरक्षायैन्चित्क्षिप्रमेवनियमतेप्रयच्छतुयस्येंद्रस्यअ राम
न्नामसंपूर्णाअभिमाभारहितायास्मंसखिचःस्तोतृभ्योवामंवननीयंधनंपीपायप्रदोग्धि॥छ॥अथपंचमी॥त्वंइंद्रा ५८
यइति॥हेइंद्रनोस्मभ्यंस्मरायेधनप्राप्तयेनुक्षिप्रंवरिवोधनंवेद्रवरिवइतिधननामसुपाठात्त्वंकृधिदेहिवयंतेवम

नःमधायमंहनीयास्तुत्याश्चावर्त्यामश्चावर्त्तयामास्पष्टमन्यत॥छ॥इतिपंचमस्यतृतीयेएकादशोवर्गः॥छ॥ब्रह्म
णइंद्रेतिपंचर्चंद्वादशंसूक्तंवसिष्ठस्यार्षंत्रैष्टुभमैंद्रंब्रह्माणइत्यनुक्रांतं॥महाव्रतेनिष्केवल्येपंचमवेनास्यसूक्तस्य
विनियोगउक्तः॥अष्टमेहनिएडगशस्त्रेआद्यस्तुचऐंद्रः॥तत्रप्रथमा॥ब्रह्मणइंद्रेति॥हेइंद्रत्वंविद्वान्जनन्नोस्मा
कंब्रह्मस्तोत्रंउपयाहि॥नेतवहरयोश्वाश्चार्वाचोस्मदभियुक्ताःमुयुक्ताःसंतु॥हेविश्वमित्त्वविश्वप्रीणयितरिंद्रत्वावो
विश्वेसर्वेमर्त्तामनुष्याः॥विह्वियथापिविहवंतपृथकहवंतेतथाप्यस्माकमित्रअकास्मामेवहवंश्रृणुहिश्रृणु॥छ॥
अथद्वितीया॥हवंतइंद्रेति॥हेशवसिन्बलवन्निंद्रयथदासषीणांब्रह्माणात्रंपामिरस्वामिस्तोत्रस्यरस्रणंनामक
लशदानं॥तदातेतवमहिमाहवंहवःस्तोत्रातंव्यानट्व्याप्नुतु॥हेउग्रतुंजस्विन्निंद्रयथदाहस्तेपाणावज्रमादधिषेधारयसि
तदारुद्धाशत्रूवंधःहिकर्म्मिणोघोरःसन्नषाल्हःशत्रूभिरनभिभूतोजनिष्ठाःअजनिष्ठाःअभवः॥छ॥अथतृती
या॥तवप्रणीतीति॥हेइंद्रयथत्वंतवप्रणीतीप्रणीत्याप्रणयनेनजोहुवान्भृशंस्तुवतोन्दृहोदमीद्यावापृथ्योसंनि
यसगमयसिदिविपृथिव्यांचस्तोतृन्प्रतिष्ठापयतीत्यर्थः॥सत्वंमहिमहतेसत्रायधनाय॥रयिःसत्रमितिधननामसु
पाठात॥शवसेबलायचयजमानेभ्योमहत्धनंबलंचदातुमित्यर्थः॥यज्ञेयज्ञिवेहीतिहेचर्थैयतएवमतःकारणात्स

के॰उ॰ अस्तुतिंअदातारंअयजमानंस्तुतिभिःदातायजमानो।शिश्नथतिहिंसाकर्म्मा।तस्माल्लडर्थेलुङ्हिनस्मिचित्तिवध
५९ कारार्थे छ अथचतुर्थी॥एभिर्नइंद्रेति।हेइंद्रइंदुभिस्त्वासोऽदुषभिन्नभूताबाधकाःस्तितयाजनाःपवंतेअभिगच्छंति।
पवतिगतिकर्मा।तेभ्योधनमाछिंधि।तेनोस्मभ्यंएभिःमविक्किःअहभिरहोनिर्देशस्यदेहि॥किंच।अनेनाःएनसांभिहं
वामायीयज्ञावान्वरुणोयस्त्वंतंनोस्मासुशतिचष्टेअभिपश्यतितस्त्वंहेइंद्रतत्त्वामाघतेनहिंसाहिंक्षअवसा
तअवस्पुर्विर्णोमोचयतु।तथात्वयाकः।स्पतिरुपसृष्टोविमोचनइति॥छ॥अथपंचमी।वोचोमेदिइमिति॥यत्तय
यइंद्रोमहोमहतोराधसःराधसःसंराधकस्यरायोधनस्य।द्वितीयार्थेषष्ठी।संराधकंमहद्धनंनोस्मभ्यंददत्प्रयच्छेतु
॥यस्त्वंद्रोअर्चतःस्तुवतोब्रह्मकृतिंकियताणंब्रह्मत्वोत्वंअविष्टोतिशयेनरक्षितागंताभववितमेनंधनवंतमिंद्रवे
चेमेतस्तुवेमेचा।स्पष्टमन्यत्॥छ॥इतिपंचमस्यतृतीयेद्वादशोवर्गः॥छ॥अयंसोमइंद्रेति॥पंचर्चेत्र्योदशंसूक्तंव
सिष्ठस्यार्षंचैष्टुभमैंद्रं।अयंसोमइंद्रेतिषडगशस्त्रेएंद्रंशस्त्रःसूचितंच।अयंसोमइंद्रतुभ्यंसुन्वआतुगन्नस्थाणिइति राम
॥षोडशिशस्त्रेब्रह्मन्वीरइत्येषात्रिष्टुप्सूचितंच।ब्रह्मन्वीरब्रह्मकृतिंजुषाणइतित्रिष्टुबिति॥छ॥तत्रप्रथम
॥अयंसोमइति॥हेइंद्रतुभ्यंत्वदर्थंमयामघसोमःसुन्वेअभिषुतोभवत्।हेरिवोहरिवन्निंद्रत्वंएकाःसेवनीयोयस्यासोत ५९

59

देवकाः तुविशं आ गयाहि सुतस्य सम्यमभिषुतस्य चारोः शोभनस्य सोमस्य द्वितीयार्थे षष्ठी सम्यगभिषुतं शोभन
मित्यर्थः । तुविशिंपिब च अपि च हे मघवन् इयानः उपगच्छमानो याच्यमानो वा त्वं मघानि धनानि ददः अस्मभ्यं देहि ॥ ७
॥ अथ द्वितीया ॥ ब्रह्मन्वीरेति । हे ब्रह्मन् हरिपते वीर इन्द्र ब्रह्मकृतिं क्रियमाणां स्तोत्रं जुषाणः सेवमानः अर्वाचीनो अस्मदभि
मुखः सन् हरिभिर् अश्वैः स्तूयं तुविशंयाहि अस्मिन्नु अस्मिन्नेव सवने यज्ञे सुष्टु मादयस्व तान्नो अस्मदीया दिद्वमा इमानि ब्रह्मा
णि स्तोत्राणि चोपशृण्वतः उपशृणु ॥ ७ ॥ अथ तृतीया ॥ कातेऽस्तीति ॥ हे इन्द्र ते तव सूक्तैरस्माभिः क्रियमाणैः स्तोत्रैः अ
रंकृतिः अलंकृतिः कास्ति कीदृशी भवति । हे मघवन् ते तव कदा नूनं कदा खलु दाशेम ददामीति मुष्याद् आयमवायावकामनये
व विश्वामतीः सर्वाः स्तुतीः आततने करोमि ॥ अध अतः कारणात् हे इन्द्र इमेन रीयानी माइ मानि हवा हवानि । स्तोत्राणि अण
वः शृणु ॥ ७ ॥ अथ चतुर्थी ॥ उतो घा त इति ॥ उताम्पि वघेति पूरणः हे मघवन् ते येषां पूर्वेषाम् ऋषीणां स्तुतीः अशृणोः ते पूर्वे सख
यः पुरुत्वा इन्द्र पुरुषेभ्यो हिता एव आसन् । अथ अतो हं त्वा त्वां जोहवीमि भृशं स्तौमि अपि च हे इन्द्र त्वं नो अस्माकं पितेव जनक इव
अमतिः बंधुरसि ॥ ७ ॥ अथ पंचमी ॥ आनो देवेति पंचर्चे त्रयोदशं सूक्तं वामदेव्यस्यार्षं त्रैष्टुभम् ऐन्द्रं । आनो देवेत्यनुक्रांतं । प
थमे इन्द्रो मैत्रड मशस्व ऐश्वानरः यथ मैं इन्द्र त्वचः सूच्यते हि । आनो देव शवसा याहि । शुष्मिन् अवो यज्ञेषु देवयंतो अर्चन्निति

के॰उ॰
६०

॥छ॥अत्रप्रथमा॥आनोदेवेति॥हेदेवद्योतमानस्मिन्बलवन्निंद्रनोस्मान्शवसाबलेनसार्द्धमयाहिस्वस्यास्मभ्यं
देयस्यरायोधनस्यदृह्वोवर्द्धयिताचभवाहेन्द्रपतेसुवज्रमहेमहतेनृम्णायवलायच्चनभवावाधन्नरक्रमितिबलनाम
सुपाषत्रादेश्रूरमहिमहतेसत्रायशत्रूणांहिंसकायसहीरहिंसाकूर्मीपोस्यायवीर्यायचभव॥छ॥अथद्वितीया॥ह
वंतउत्वेति॥हेइंद्रइहव्यंत्वावोविवाचिविविधवाचोयस्मिन्प्राउर्भवंतितस्मिन्यहेश्रूराःपुरुषाःतन्नूषंगेषुरत्रणीय
सुसूर्यस्यसातौसंभजनेसरन्तिगच्छतीत्याघुरत्रसूर्योविवक्षितःतस्यचिरकालसंप्राप्त्यर्थंहवंतेह्वयंति।विश्वेषुसर्वे
षुजनेषुत्वमेवसेन्यःसेनार्होसि॥अपिचत्वंवृत्राणिशत्रून्सुहंतुन।मवज्रेणरंधयअस्मभ्यंवशीकुरु॥छ॥अथ
तृतीया॥अहायदिंद्रेति॥हेइंद्रयद्यदाअहानिसुदिनानिन्यक्षछान्यक्षेयुःयद्यथावसमत्सुसंग्रामेषुकेतुंज्ञानमुपमंश्रंति
कंदधःधत्तयःतथाअसुरोबलवान्होतादेवानामाहूताअग्निःसुभगायाअस्माकंशोभनधनप्राप्तयेदेवान्हुवानोह्वयन्अत्रा
स्मिन्यज्ञेनिसीदत्न्यसीदत्॥छ॥अथचतुर्थी॥वयंतेतइति॥हेदेवश्रूरेंद्रतेतववयंवासिष्ठाःस्वभूतेयेजनाःसदीघुत्र राम
पोचायस्योमघानिमंहनीयानिहवींषिदत्तःप्रयच्छंतःस्तवंतसुवंतिततेपितवस्वभूताःतेभ्यःउभयेभ्यःसूरिभ्यःस्तोतृ ६०
भ्यःउपमंश्रेष्ठंवरूथंगृहंयच्छप्रयच्छतु॥अपितेउभेस्वाप्नुवःसुसमुद्धाःसंतःजरणांजरांअश्नुतप्राप्नुवंतु॥छ॥अथ

चमी॥ वो चेमे दिति॥ एषा सिद्धा॥ इति पंचमस्य तृतीये चतुर्दशो वर्गः॥ छ॥ अवइंद्रौ येति द्वादशर्चं पंचदशं सूक्तं वसि
ष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैंद्रं दशम्याद्यास्तिस्रो विराजः शिष्टा गायत्र्यः तथा चानुक्रांतं। ऐंद्रं वो द्वादश गायत्रं त्रिविराडंतमिति। सू
क्तविनियोगो लैंगिकः। अथ मेराज्ञि पर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे अवइंद्रायेत्याद्यस्तृचः स्तोत्रियः। सूत्रितं च। अवइंद्राय मा
दनं प्रकृतान्याज्यानीति। अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे वयमिंद्र त्वायवो भीत्यनुरूपस्तृचः। तथा
च सूत्रितं च। वयमिंद्र त्वायवोभिर्वार्त्रहत्याये त्कत्तमानुद्धरेहिति। चतुर्थेहनि माध्यंदिनसवने होत्रकशस्त्रे आरंभणी
यः ऊर्ध्वं वैराज एकस्तृच आहवनीयस्तदर्थाः अवो महे महि वृधे भरध्वमित्याद्यास्तिस्रः सूत्रं च। अवो महे महि वृधे भरध्व
मिति च तस्य तिस्र स्त्वा विराज इति॥ छ॥ तत्र प्रथमा॥ अवइंद्रायेति॥ हे सखायो वो यूयं हर्यश्वाय सोमपात्रे सोमानां पात्रे
इंद्राय मादनं यथा नरोन्ये स्तोतारः धकसंदीप्तेः साधनभूतं स्तोत्रं शंसंति तद्वत्त्वं प्रमरकारं स्तोत्रं गाय॥ छ॥ अथ द्वितीया
॥ शंसेदुक्थमिति॥ उतापि वहे स्तोतः सुदानवे शोभनदानाय मस्य राधसे धनायेंद्राय उक्थं स्तोत्रं यथा नरोन्ये स्तोतारः धक
संदीप्तेः साधनभूतं स्तोत्रं शंसंति तद्वत्त्वमपि शंस उषा रय इति ति पूरणः वयं च रुम स्तोत्रं कर्त्ता म॥ छ॥ अथ तृतीया॥
वं इंद्रेति॥ हे इंद्र त्वं नोस्माकं वाजयुरन्नकामो भव हे शतक्रतो त्वं नोस्माकं गव्युर्गोकामो भव हे वसो वासयितरिंद्र त्वं हि

के॰ऋ॰ ६१

रथेषु हिरण्येकामो ऽपि भव। छंदसि परो छायामपि दृश्यते वयजितिकाच॥छ॥ अथ चतुर्थी॥ वयमिंद्रेति॥ हे वृष
न्कामानांवर्षितरिंद्र त्वावयः ववकानावयंवमिष्टाः त्वामभिप्रमोऽनुमः प्रकर्षेण स्तुतवहे वसोवासयितरिंद्र अस्माद्
अस्मदीयं स्तोत्रं त्वस्मिन्सविद्धि स्वबधस्व॥छ॥ अथ पंचमी॥ मानोनिद इति॥ हे इंद्र अर्यः स्वामी त्वंवक्रवेषरुषावाकानां
वक्के निदे निंदित्रे अराङ्के अदात्रे अस्मानो न माऽरंधीः वशकामामाधीः। अपि अपि त्वत्रैवयि मम क्रतुः मदीयस्तोत्रलक्ष
णं कर्म गच्छतिद्विति शेषः। अस्मदीयं स्तोत्रं भवान् चित्ते प्रविशत्वित्यर्थः॥छ॥ अथ षष्ठी॥ हे वृत्रहन् शत्रूणां हिंस
कें इंद्र त्वं वर्म अस्माकं कवचमसि कवचरक्षको ऽसीत्यर्थः॥ मनथः सर्वतः इयुः स्वामि प्रपुरोयोध स्वपुरोयोद्धा चासि॥ त्व
यायुजा त्वया महायेन प्रतिब्रुवे शत्रून् गतिब्रवीमि प्रतिहन्मीत्यर्थः॥छ॥ इति पंचमस्य तृतीये पंचदशो वर्गः॥छ
॥ अथ सप्तमी॥ महांउतेति॥ उतापि च हे इंद्र त्वं महानसि सर्वाधिको ऽसि हे इंद्र यस्य ते नव महो बले स्वभरी अन्नवच्यो रोदसी द्यावा
पृथिव्यो अनुमन्नाते अनुमन्येते त्वदीयं महः सर्वाधिकमित्रोभावपि लोकौ विसंवादनं कुरुत इत्यर्थः॥छ॥ अथाष्टमी॥ त्वं
वामरुत्वतीइति॥ हे इंद्र तमुक्रगुणविशिष्टं त्वां वां मयावरी त्वया सह गंत्रीयत्र त्वं यासि तत्र यतत्र यांतीत्यर्थः॥छ॥ अथाष्ट
मी॥ त्वं वामरुत्वतीइति॥ हे इंद्र तमुक्रग्र घ्रकभिः तेजोभिः नक्षमाणा थां स्तुतिमरुतः स्तोतारः नदतीवाणी स्तुतिपरिभुवतपरि

राम ६१

भवतु।पारिभवतिरत्रपरीग्रहार्थीयः परिगृह्णात्वित्यर्थः॥छ॥अथनवमी॥ऊर्ध्वासस्त्वेति॥हेइंद्रउपद्यविद्युलोकसमी
पेस्थितंदस्मंदर्शनीयंत्वांअनुहितश्य ऊर्ध्वासकुध्र्याइंदवोअस्मदीयाःसोमाःअभुवन्भवंति।कृष्टयःप्रजाःत्वातेनसंनमं
तेभुवीसोमास्त्वदर्थमेवजायंतेप्रजाश्चत्वामेवप्रणमंतीतीइत्स्तुतिः॥छ॥अथदशमी॥प्रवोमहइति॥हेमदीयाःपुरुषाः
वोयूयंमहिवृधेमहतांधनानांवर्द्धयित्रेमहेमहतइंद्रायप्रभरध्वंसोमान्प्रणयत।प्रचेतसेप्रकृष्टमतयेइंद्रायसु
मतिंसुष्टुतिंचप्रकृणुध्वंप्रकुरुत।अथपंचमस्तुतिः।हेइंद्रचर्षणिप्राःकामैःप्रजानांपूरयितस्त्वंपूर्वीर्हि विश्वांपूरयितःत्री
र्विशःप्रजाःप्रवरअभिगच्छ॥छ॥अथैकादशी॥उरुव्यचसइति।उरुव्यचसेप्रभूतव्याप्तयेमहिनेमहतेयस्माइंद्रा
यसुवृक्तिंस्तुतिंब्रह्मअन्नंहविश्चविप्राःआज्ञाःजनयंतजनयंति॥तस्येंद्रस्यव्रतानिरक्षणादीनिकर्माणिधीरा
ःप्राज्ञाःदेवाअपिनमिनंतिनहिंसंति॥छ॥अथद्वादशी॥इंद्रंवाणीरिति॥सम्राजंराजानंसर्वत्रजगतईश्वरंअनुत्त
मन्युंकेनाप्यनुत्तोबाधितोमन्युःक्रोधोयस्यतमेवंइंद्रंवाणीःस्तुतयःसहश्चक्रिस्तोत्रीणांशत्रूणांअभिभवितुंदधिरे।
अतोहेवोहेस्तोतःत्वमपिहर्यश्वायेंद्रायहर्यश्वतमिंद्रंस्तोतुमित्यर्थः।आपीनूबंधून्संबर्हयउप्राह्वय॥छ॥इति
पंचमस्यतृतीयेषोडशोवर्गः॥छ॥मोषुत्वेतिसप्तविंशत्यृचंषोडशंसूक्तं।अत्रेयमनुक्रमणिका।मोषुसप्ताधिका।

प्रगाथंस्तोत्रीयाद्विपदासौदासमेद्यौगश्नियमापाःशक्रंयंप्रगाथमालेभेसोर्द्धर्चेउडक्नोदयतनंपुरोक्तंवसिष्टःसमा
पयतेतिशाट्यायनकंवसिष्ठस्यैवहतपुत्रस्येवार्षमितितांडकंइति।मंडलदृष्टावसिष्टस्यर्षिः।इंद्रक्रतुंनइतिप्रगाथ
स्यार्द्धर्चस्यचवसिष्टपुत्रःशक्तिर्वसिष्टोवा।इंद्रोदेवता।आपुजोदह यत्पुजःसतोबृहत्यःस्तोत्रीयाद्विपदाविराट्।म
हाव्रतेनिष्केवल्येवार्हतस्त्वाशीतावेतसूक्तं।तत्राद्विपदामभिवाघूरेयेतराथंतरंप्रगाथंनकिःसुदासइतिप्रगा
थंचवर्जयेत्।तथैवपंचमारण्यकेसूत्रितं।मोषुमोषुवावाघतश्चनेत्येतस्याद्विपदांचोद्धरतिराथंतरंचप्रगाथमथ
हासनकिःसुद्यसोरथमित्येतंगच्यवदधातीति।चातुर्विंशकेहनिपंचमेहनिचनिष्केवल्येमोषुवावाघतइ
तिप्रगाथःसद्विपदःसूत्रितं।मोषुवावाघतश्चनेतिसद्विपदउपदस्येतिपद्यमिति।चातुर्विंशकेहनिमरुत्वती
येभरुतान्मरुत्वतीयान्समाप्यानंतरंनकिःसुदासइतिप्रगाथंशंसेसूपखष्याभिप्लवषडहयोस्तृतीयेषष्टेहनि
चायंप्रगाथः।तथैवसूत्रितं।नकिःसुदासोरथमितिमरुत्वतीयादूर्ध्वमित्यादिति।एवं[illegible]तान्प्रगान्पृ
ष्ठ्याभिप्लवयोरन्तरहःपुनःपुनरावर्त्तयेयुरिति।अग्निष्टोमेमाध्यंदिनसवनेच्छावाकशस्त्रेउदिन्न्वस्यरिच्यतइ
तिप्रगाथः।तथाचसूत्रितंउदिन्न्वस्यरिच्यतेभूयइदितिअग्निष्टोमेमाध्यंदिनसवनेमैत्रावरुणशस्त्रेच्छावाक।

62

स्तमिंद्रेतिप्रगाथः। सूचितं चाकस्तमिंद्रवावसुं सघोजातइति। चातुर्विंशकेहनि माध्यंदिनसवने मैत्रावरु
णशस्त्रस्यायंप्रगाथः अहर्गणेष्वपिद्वितीयादिष्वहस्सु॥ सूचितं चाकस्तमिंद्रावसुंकंन्नव्यो अतसीनामिति
आरंभणीयां पर्यासान्नकद्रुतोहरयःशस्यानीतिहोत्रकाइति। एष्वेवषडहस्य तृतीयेहनि निष्केवल्ये वैरूपं सामपक्षे
यदिंद्रयावतस्त्वमनुरूपस्तृचः। सूचितं च। यदिंद्रयावतस्त्वमितिप्रगाथो स्तोत्रियानुरूपाविति। अग्निष्टोमे चातु
र्विंशिकेहनि माध्यंदिनसवने छाकशस्त्रे तरणिरित्सिषासतीति वैकल्पिकस्तृचः सूचितं च। तरोभिर्वो विदद्व
सुंतरणिरित्सिषासतीति स्तोत्रियानुरूपाविति॥ अग्निष्टोमे निष्केवल्यशस्त्रे रथंतरसामपक्षे अभित्वाशूरेतिप्रगाथः स्तो
त्रियः। सूचितं च। अभित्वाशूरनोनुमोभित्वापूर्वपीतयइति स्तोत्रियानुरूपाविति। आश्विनशस्त्रेप्ययं प्रगाथः। तथैव
सूचितं च। अभित्वाशूरोबहवः सूरचक्षस इति प्रगाथाइति। महाव्रते निष्केवल्ये दक्षिणपक्षेयं प्रगाथः। तथैव सूचितं पंच
मारण्यके सूचितं च। अभित्वाशूरनोनुमोभित्वापूर्वपीतयइति रथंतरस्य स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथाविति। आश्विन
शस्त्रे इंद्रक्रतुंनइति प्रगाथः। सूचितं च इंद्रक्रतुंन आभरअभित्वाशूरनोनुम इति। चातुर्विंशिकेहनि माध्यंदिनसवने ब्रा
ह्मणाच्छंसिशस्त्रेयं वैकल्पिकः स्तोत्रियः प्रगाथः। सूचितं च। इंद्रक्रतुंन आभरेंद्र ज्येष्ठंन आभरेति॥ छ॥ तत्र प्रथमा॥

वे·भा मोषुत्वेति॥ हे इंद्र त्वाय। वाघतश्चनयजमाना अथैनोस्मदस्मत् आरे मा रिरीरमन्ननितरां रमयंतु। यतः त्वं आरात् त्वाच्चित
६३ दूरेपिवर्त्तमानो स्मदीयं साधमादं यज्ञं मा गहि आगतु। इहवा पुत्वाचापिवा सत्र विधमानूवप। श्रुधि अस्मदीयं स्तोत्रमुपशु
णु॥ छ॥ अथ द्वितीय॥ इमे हेलइति॥ हे इंद्र ते वदथि सुते अभिषुते सोमे ब्रह्मकृतः स्तोत्रकृतो मेध्येन मधुनी नमसोमस्ति
63 काः मघासह आमते उपविशंति। अथ परोक्षः स्तुतिः वसूयवो धनकामा जरितारः स्तोतारः कामम् इष्टम् इंद्रे रथेनूपादंर
ण्यपादमिव आदधुः समर्पयंति॥ छ॥ अथ तृतीया॥ राजस्कामइति॥ रायस्कामो धनकामो हं सुदक्षिणं शोभनदानं वज्र
हस्तं इंद्रं पुत्रोन पुत्र इव पितरं हुवे ह्वयामि॥ छ॥ अथ चतुर्थी॥ इमइंद्रायेति। वज्रिहस्तदध्याशिरो दधिमिश्रणा इमे सोमा
सः सोमाः इंद्राय तुभ्यं सुन्विरे सुतभूः। तान् सोमान् मदाय मदार्थं पीतये पानाय उ को यज्ञमहन्नं आ अभि हरिभ्यामश्वाभ्यां
आयाहि आगच्छ॥ छ॥ अथ पंचमी॥ श्रवच्छुत्कर्णइति। श्रुत्कर्णः या ज्ञाथवणा रूपकर्ण वसूनां वसू निर्ईयते या च्यते
नोस्मदीया गिरो या ग्रावा वाक्यानि अश्ववतश्रणो। उत्त चित्तिनेवमर्द्धिषत हिनस्तु अश्रवणेन या ज्ञावाक्यानि अफविला निनक
रोत्वित्यर्थः। अपिच इंद्र मघश्चित् स घ एव याज्ञानं नरमेवमहस्त्राणि शतानिव ददत् न अयच्छेत् दिसं तं रातुमिच्छंतं नमिं राम
इं न किरामिलतन हिंस्या कश्चिदपि न वारयेदित्यर्थः॥ छ॥ इति पंचमस्य तृतीये सप्तदशो वर्गः॥ छ॥ अथ षष्ठी॥ सवीरः ६३

ति॥हेस्तवहन्तेवर्द्धयःपुमानूगभीराणिसवनानिसोमान्सुनोतिस्त्राध्मवतिचवांस्तुतिभिरूपक्षवतिचासवीरइंद्रइंद्रेण
ऊतुनाअप्रतिष्कुतःकेनाप्यप्रतिगतःअप्रतिशद्दोवाभवेत्।न्दमिपरिचारकैःसूष्णवेउपगम्यतेतत्स्वप्रतिगेतिकर्म्मा॥छ
।अथसप्तमी॥भवावरूथ्यमिति॥हेमघवत्न्धनवन्निंद्रमघोनांहविष्मतांवरूथ्यंउपद्रवाणांवारकंवर्मभवायघस्त्रंश
ईतउस्महनामान्।न्शत्रून्सममजामिसिसंपरेयोः।अपिचशहतस्यत्वयाहतस्यशत्रोःवेदनंधनंविभजेमहिविशेषेणालभेम
हि।किंचदुर्नशोनाशयितुमशक्यस्त्वंगयंगृहंधनंवाआरभस्वमाहर॥छ॥अथाष्टमी॥सुनोतासोमावइति॥हेमदीयाः
पुरुषाःवज्रिणेसोमपाव्नेसोमस्यपात्रेइंद्रायसोमंसुनोतअभिषुतअवसेइंद्रंतर्पयितुंपक्तीःपक्तव्यान्पुरोडाशादीन्पच
तचकृणुध्वमित्इंद्रप्रियकराणिकर्माणिचकुर्तेवइंद्रोहिमयःसुखंपृणन्नित्यजमानायप्रयच्छन्नेवपृणातेहवींषीतिशे
षः॥छ॥अथनवमी॥मास्त्रेधतेइति॥हेमदीयाजनाःसोमिनःसोमवन्तोयागान्मास्त्रेधतमाहिंसिष्टारक्षतयागादिकंकर्तु
मुसहध्वंवामहेमहतेआतुजोतुजिर्हिंसाकर्म्मसुचरितएवयजतिशत्रून्।क्षितिर्गृहेनिवसतिचपुष्यतिराज्ययापशु
भिश्चपुष्टोभवतिकवन्तवेकुत्सितक्रियायैकवोपहृष्टस्यतेअसातगयमनकर्म्मा॥रूपंकचत्नुरितिदेवासोदेवान
भवतीतिशेषः।सुखयाम्नयेभवंतीचर्थः॥छ॥अथदशमी॥नकिःसुदासइति॥सुदासःशोभनदानस्ययजमानस्यरथंनकिःप

वे॰भा॰ पर्यासः कश्चिन्नपर्यस्यति निरीश्मतनरमयति चात्मार्थं न कश्चिद्देनं गृह्णातीत्यर्थः। अपिच यस्येंद्रो विता रक्षिता यस्य च मरुतो वि
६४ तारः सगोमति गोयुक्ते व्रजे गोष्ठे मामतु गच्छेत्॥ छ॥ इति पंचमस्य तृतीये षष्ठादशो वर्गः॥ छ॥ अथैकादशी॥ मामहान मिति॥ हे
64 इंद्र त्वं यस्य मर्त्तस्य अविता रक्षिता भवः भाकः मर्त्यो वाजयन् स्तोत्रेण त्वां बलिनं कुर्वन्नश्वावान्मन्नं गमत् गच्छेत्। अपिच हे शूर अ
स्माकं वाभिष्टानां रथानां अविता रक्षिता बोधि भव। भवतो लौटि रूपं मकारस्य बकारश्छांदसः। अस्माकं चर्षणीनां पुत्रादीनां चा
विता भव॥ छ॥ अथ द्वादशी॥ उदिन्न्वस्येति॥ असेंद्रस्य अंशो यज्ञे सोमस्य भागो रितिच्यते अन्येभ्यो पि देवेभ्यः इंद्रस्य त्रिष्टुपिमव
नेषु सोमानमसि माध्यंदिने हि सर्व मिंद्र मिति॥ जिगुषो जितवनो धनं नं धनमिव पुरोदिन्न्वाति त्रयः पुराणः अपि च यो हरिवां वज्रि
इः सोमे नियजमाने दक्षं बलं दधाति संदधाति तं रिपो रिपावान्द भेति न हिंसंति॥ छ॥ अथ त्रयोदशी॥ मंत्र मखर्व मिति॥ हे ज
नाः अखर्वं अनल्पं सुधितं सुविहितं सुपेशसं शोभनरूपं मंत्रं स्तोत्रं यज्ञियेषु यजनीयेषु देवेषु मध्ये इंद्राय दधात विधत्त।
योजनः कर्म्मणा स्तुत्यादिरूपेण इंद्रं इंद्रस्य वित्ते भुवत् भवेत् तं जनं पूर्वीर्बह्व्यः ग्रसितयः पाशादीनि बंधनानि। चनेति समुदा
योनोत्यर्थे वर्त्तते न नशंति न प्राप्नुवंतीत्यर्थः॥ छ॥ अथ चतुर्दशी॥ कल्मिंद्रेति॥ हे इंद्र त्वत् वचित्ते यो भवेत् त्वां वसुं वंव सुर्व्या राम
पकोयस्येति बहुव्रीहिः तं जनं को मर्त्य आदधर्षति आधर्षेत् हे मघवेन्द्र दर्थयः श्रद्धा श्रद्धया युक्तः सन् वाजि हवि श्मान्भवेत्। ६४

तर्यैर्दिविभो येहनिसवाजमन्नंबलंवाभिषासतिसेवते ॥ छ ॥ अथपंचदशी ॥ मघोनःस्मेति ॥ हेइंद्र मघोनोधनवतस्तेवृद्
र्थमित्यर्थः ॥ शियाशियाणिवसुवसूनिधनानियेजनाःददतिप्रयच्छंतितान्जनान्वृत्रहत्येषुसंग्रामेषुचोदयप्रेरयहेहर्य
श्वतवश्रीणीतीश्रणीत्याश्रणयनेनसूरिभिःस्तोतृभिःपुत्रादिभिःसाईंविश्वाविश्वानिदुरिदुरितानितरेम ॥ छ ॥ इतिपंचम
स्यतृतीयेएकोनविंशोवर्गः ॥ छ ॥ अथषोडशी ॥ तवेदिंद्रेति ॥ हेइंद्र अवमंअधमंउपमीमादिकंवसुधनंयद्वाभोमं
वस्ववमंतवेत्तवैवत्वंत्वमेवमध्यमंवसुरजतहिरण्यादिकंआंतरिक्षंवायव्यमितिविश्वस्यसर्वस्यपरमस्योत्तमस्यापि
रमारादेर्दिव्यस्यवावसुनोराजसिईशिषेसत्रासत्यमेव ॥ अपिचत्वात्वांगोषुनिमित्तेषुनकिःएवतेकेपिनवारयंति ॥ छ
॥ अथसप्तदशी ॥ त्वंविश्वस्येति ॥ हेइंद्रसत्वंविश्वस्यसर्वस्यस्तोतुर्यजमानस्यवादातानदाःधनस्यदातासन्श्रुतःप्रसिद्धो
सियदीयतेआजयोयुद्धानिभवंतितेष्वपिधनदाश्रुतोसिहेपुरुहूतविश्वतःसर्वतःअवोध्ययंपार्थिवोजनःतवत्वत्तइ
त्यर्थः ॥ अवस्फारःहामिच्छन्नामअन्नगृहकंवाबर्हिनोमेत्यादकनामसुपाठात् ॥ भिन्नतेयाचतेत्वामेवेतिशेषः ॥ छ
॥ अथाष्टादशी ॥ यदिंद्रेति ॥ हेइंद्रयावतोयावतोधनस्यईशिषेएतावतस्त्वालुकृण्वानातोधनस्याहमीशियई
श्वरोभवेयं ॥ हेवरदस्तोरददतिददातिवसूनीतिरद्वसुः ॥ ततोहस्तमदीयस्तोतारमिहिधिषेयधनप्रदानेनधारयेयमेवपाप

वे·भा· वायराशियमवधां ।छ। अथैकोनविंशी ॥ शिक्षेयमिद्दिति ॥ कुचहद्दिविदेकुत्रचिद्विद्यमानः कुहचिद्विद्यतस्मै
६५ यत्र क्वापि विद्यमानायेत्यर्थः । महयते पूजयते जनाय दिवेदिवे शक्तिदिनं धरायोधनानि शिक्षेयमित्यद्यदामेव
आकारः पूरणः । एवमिंद्रस्य वाकांश्रुत्वा संतुष्टस्सर्षिर्वदति । हे मघवन् त्वत् त्वत्तोन्यदस्माकं आप्यं ज्ञातेयं न ह्य
स्तित्वस्मः शशस्मः पिता च न पालयिता च त्वदन्यो नास्तीत्यर्थः ॥ छ ॥ अथ विंशी ॥ तरणिरिद्दिति ॥ तरणिः स्तुत्यादे
65 कर्मणि त्वरित एव सुमान् पुरंध्या महत्याधिया युजा सहायभूतया वाजं भक्तं शिक्षामतिसंभजते पुरुहूतं त्वा वयमि
राहूतमिंद्र त्वत्स्वा गिरा स्तुत्या अहं आनमे नेमिं चक्रस्य वलयं सुद्रुं शोभनदारुणं तष्टवयथा नई किः वारुने मिं आनम
येतेतद्धित्यर्थः ॥ छ ॥ इति पंचमस्पष्टतीयो विंशो वर्गः ॥ छ ॥ अथैकविंशी ॥ न दुष्टुतीति ॥ मर्त्यो मनुष्यो दुष्टुती दुष्ट
स्त्या वसु धनं न विंधते इंद्र स्तुवमेव सुलभत इत्यर्थः । स्रेधंतं हिंसंतं इंद्र निषयस्तुत्यादि कर्माणप कुर्वंतमित्यर्थः । रयिर्ध
नं न नशत् न व्याप्नोति । हे मघवन् त्वया पार्य दिविदि । सोत्ये दिव से भाव तेम त्स दृशायदे ज्ञं हातव्यं यद्धनमस्ति तत् भ्यं त्वतः
सुशक्तिरित सुकर्मेव विं स्यादि इति व्यवहितमयत् अनुषज्यते अध्याहारस्यांतिकत्वात् ॥ छ ॥ अथ द्वाविंशी ॥ अभि त्वेति ॥ हे शू राम
रेंद्र अस्यज्जातो जंगमस्येशानमीश्वरं तस्थुषः स्थावरस्य चेशानं ईशानमिति पदस्यावृत्तिरादरार्था स्वर्दृशं सर्वद्रष्टारं वा त्वां ६५

अदुग्धइवधेनवः यथाअदुग्धाधेनवःक्षीरपूर्णोधस्केनवर्त्तंतेतद्वत्सोमपूर्णचमसत्वेनवर्त्तमानावयंअभिनोनुमो-
त्वशामभिष्टमः॥छ॥अथत्रयोविंशीनत्वावानिति।हेमघवन्इंद्रदिव्योदिविभवःत्वावान्त्वत्सदृशोन्योनजायतेपा
र्थिवःपृथिव्यांभवोपित्वावानन्योनजायतेदिव्यःपार्थिवोवात्वावानन्योनजातःनचजनिष्यतेपृथिव्यांदिविचात्रि
ष्वपिलोकेषुत्वत्सदृशःकश्चिन्नास्तीत्यर्थः।अश्वायंतोश्वानिच्छंतोवाजिनोवाजमिच्छंतःइच्छायामितिगत्ययः।ह
विष्मंतोवागव्यंतोगाइच्छंतस्त्वावयंत्वांहवामहेह्वयामः॥छ।अथचतुर्विंशी॥अभिषतइति।हेयाज्योयायमिं
द्रआमंत्रितंपूर्वमविद्यमानवदितिइंद्रस्याविद्यमानवद्भावात्न्यायइत्यस्यसवर्णानुवांतत्वाभावः।नकारस्यरुत्वंच
त्वयाह्नुवारम्यासुरूत्वमसुर्हिनबहुधनोह्यसिभरेभरेसंग्रामेयज्ञेयज्ञेवाहव्यःहविथ्यास्त्वामसि॥छ॥अथपंचविंशी
॥पराणुदस्वेति॥हेमघवन्परापराचीनानामित्रान्छत्रून्नुदस्वप्रेरयस्वनोस्मभ्यंवसुवसूनिसुवेदासुलभानिकृ
धिकुरु।महाधनेसंग्रामेवाजसातौमहाधनइतिसंग्रामनामसुपाठास्मदीनांस्तोत्राणामस्माकंवासिष्ठानामवि
तारक्षिताबोधिभववृधेवर्द्धयितावांचभव॥छ॥अथषड्विंशी॥इंद्रक्रतुमिति।हेइंद्रनोस्मभ्यंक्रतुंकर्मप्रज्ञानं-
वाआभरआहर।अपिचयथापितापुत्रेभ्योधनंप्रयच्छतितथानोस्मभ्यंशिक्षधनंदेहि।हेपुरुहूतबहुभिरा

वे·भा दुच्छुनयाममनियज्ञेजीवास्वयंज्योतिःसूर्यमशीमहिपश्यतिदिनंगाच्छयामः॥छ॥अथसप्तविंशी॥मानोअज्ञातेति।हेइंद्र
अज्ञाताअज्ञायमानाःवृजनाःहिंसकाःदुराध्याःनोस्मान्माचमुःमावचक्रमुःहेशूरत्वयावयंवसिष्ठाःप्रवतःप्रवणाकासंनतः
६६ शश्वतीर्नदीःअपातितरामसिअतितराम॥छ॥इतिपंचमस्यतृतीयेकविंशोवर्गः॥छ॥श्वित्यंचइतिचतुर्दशर्चंषोल
शंसूक्तं॥अत्रेवमनुक्रमणीका।श्वित्यंचःषळूनासंख्यावोवसिष्ठस्यसपुत्रैरिंद्रेणवासंवादइति।आदितोनवानांवसिष्ठ
सखिभिर्वसिष्ठपुत्राणांस्तूयमानत्वात्तएवदेवताविषकतोज्योतिरित्यादिभिःदशंम्यादिभिःसपुत्रैर्वसिष्ठस्तूयतेअतोवसि
ष्ठोदेवतातएवऋषयः।यतेनोच्यतेतित्यायात्अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप्॥तत्रप्रथमा॥श्वित्यंचोमेति।श्वित्यंचःश्वित्यंचःश्वे
तवर्णस्त्रंचंतीति।श्वित्यंचःश्वेतवर्णाइत्यर्थः।धियंजिन्वासःकर्मणांपूरयितारोदक्षिणतस्कपर्दाःदक्षिणतोशिरसोभा
गेकपर्दःचूडायेषांतेदक्षिणतस्कपर्दाः।चूडाकर्मणिदक्षिणतोवसिष्ठानामितिस्मर्यते।मामांअभिप्रमंदुःविद्याबलेनाभि
प्रहर्षयन्न्यतोमामभिमंदुरितोबर्हिषोयज्ञात्परीतिपंचम्यार्थानुवादः।उत्तिष्ठन्अहइंद्रंयज्ञस्यनेइंद्रंवोचेअब्रवी
मिमेमतोदूरान्नवसिष्ठाःवसिष्ठस्यममपुत्राःसुदासंराजानंमयाजयन्तदैवपाशद्युम्नाख्योपिराजासोमान्यस्तुमुषमंच राम
कार।तदातेवसिष्ठपुत्राःपाशद्युम्नंतिरस्कृत्यतदीये।यागेसोमंअपिबंतअभिइंद्रंमंत्रबलेनतस्मात्।छिप्रमुदासोयज्ञेस्थापया ६६
अवितवेगं तुंअर्हंतीतिशेषः।छ।अथद्वितीयाद्दूरादिंद्रमिति।अदावसिष्ठस्यपुत्राः२

66

मासुतः तदेतच्छ्रुत्वा तं कीर्तयन् वसिष्ठः स्वसुताननेन मंत्रेणास्तौति वैशंतं वैशंतः पकलं यत्र वैशांतनु देन सोमाक्षायस्य म
सोऽलस्य तेन स्थं सोमं पातं पिबंतं ऽ अमुं दुर्मिर्मिंद्रं सुतेन सुदासोय ज्ञे अभिषुतेन सोमेन हेतुनागतिरः पाशद्युम्नं तिरस्कृ
त्य दूरादानयन् वसिष्ठा मंत्रबलेनानीलवंतः। इंद्रोपि वायतस्य वयतः पुत्रस्य पाशद्युम्नं हितीयार्थे षष्ठी वा पतंतं पाशद्यु
म्नं तिरस्कृत्य दूरादानयन् वसिष्ठा मंत्रबलेनानीलवंतः। इंद्रोपि वायतस्य वयतः पुत्रस्य पाशद्युम्नं द्वितीयार्थे षष्ठी वा पतं
पाशद्युम्नं अति अतिहाय सुवा सोमयज्ञे अभिषुतात् सोमाद्धेतोः वसिष्ठान् वसिष्ठस्य पुत्रान् अस्य दूरमेतेः। पाशद्युम्नस्य सोम
यागे चमसस्थं सोमं पिबंतं अपीद्रस्तं पाशद्युम्नं तिरस्कृत्य मंत्रसमोर्थ्यबलेन सुदासो यज्ञे आह्वनकाले वसिष्ठानाज
गामेत्यर्थः॥ ६॥ अथ तृतीया॥ एवेन्नुकमिति॥ एवेत् अथया पाशद्युम्नस्य सेवाख्ये सोमयागे समस्थं सोमं पिबंत
मपीन्द्रं वसिष्ठैः सुदासः आशवान् एवमेव सिंधुं नदीं एभिर्वसिष्ठैः कं सुखेन नतारतीर्ण आसीत् तुरतिपूरणः। तथा च
निगमांतरं अर्णांसि चित् पप्रथाना सुदास इति। एवेत् एवमेव भेदं भेदनामकं शत्रूमपि एभिर्वसिष्ठैरेव जघान। अथ
अयं न्वसुनि। एवेत् एवमेव हे वसिष्ठाः वो युष्मदीयेन ब्रह्मणा स्तोत्रेण दाशराज्ञे दशभी राजभिः सह युद्धे प्रवृत्ते सति सु
दासं राजानमिंद्र आवत् प्ररक्षत्। तथा च निगमांतरं दशराजानः समिता अयज्यवः सुदासमिंद्रावरुणा न युयुधुरिति।

दाशराज्ञे परियत्ता पविष्यतइतिच॥ छ॥ अथचतुर्थी॥ जुष्टीनरइति। हेनरो वायुष्मद्वीयेन ब्रह्मणा स्तोत्रेण पितृणां जु
ष्टीं प्रीतिं भवति। पितृणामित्यनेन पाराशर्येण वसिष्ठेव कीर्त्यते॥ अहंप्रीतोभवामीत्यर्थः। अथेदंतीस्वमाश्रमंगंतुमु
द्यतोहं अहं रथस्याक्षं सोव्यथं व्ययामि लङर्थे लङ् चालयामीत्यर्थः। यूयंनकिलरिषाथनवरुणाभवथा हे वसिष्ठाः य
घस्मात्सक्करीष्वसुत्वहता श्रेष्ठेन रवेण सामानाइंद्रेस्तुष्मंबलं अदधात अधारयत॥ छ॥ अथपंचमी॥ उद्यामिवेति॥ उ
द्यज्जोजातन्वष्णादत्तामुक्त्रा सुमित्राजनिर्वृत्तानाथितोर इष्टिं याचमाना वसिष्ठाः द्यामिव आदित्यमिवेंद्रं दाशराज्ञे दशा
नां राज्ञां संग्रामेऽदधीधयनुस्तुवतो वसिष्ठास्य स्तोत्रमिंद्र अशृणोत् अशृणोद्वा उरुं हं विशालं लोकं दस्युभ्यो राजभ्यः अ
रुणोदकरोद्वा। अददाद्वेत्यर्थः॥ छ॥ इतिपंचमस्य स्तोत्रे द्वाविंशोवर्गः॥ छ॥ दंडाइवेति द्विगोअजना सोगवांशेरका
दंडाइव यथा दंडः परिछिन्नपत्रो पाशा स्वाभवंति। तद्वद्भरता ह सूनामेव राशांभरता इति मामांतरेणोपादानां शत्रु
भिः परिछिन्ना एवासन् अर्भका सोर्भका अल्पाश्चासन् आदित्परिछिन्नवा स्वनंतरमेव तेषां वसूनां वसिष्ठः पुरए

तारोहितो भवद्यात त्योरोहित्यं सामर्थ्यात् वसूनां विशः प्रजाः अप्रथंत अवर्धंत॥ छ॥ अथसप्तमी॥ त्रयःकृण्वंत्रीति। भु

वनेषु पृथिव्यंतरिक्षद्युषु त्रयोऽग्निवायुसूर्याः यथाक्रमेण रेतो विष्वस्यधारकमुदकं कृण्वंति कुर्वंति तेषां त्रयाणां ज्योति

रथाआदित्यप्रमुखाआर्याःश्रेष्ठाःतिस्रःप्रजाःसवंतितेचत्रयोऽग्निर्वायुसूर्याघर्मासोढीयमानाउषसंसचंतेसमवयं
विदुर्ज्ञानात्मार्वानित्सर्वानेतान्वसिष्ठाअनुविदुःअभिज्ञानंतितेषांहरस्यविज्ञानादियमपिवसिष्ठानामेवस्तुतिः
तथावशाधायनकंत्रयःरूएवंतिभुवनेषुरेतइत्यग्निःपृथिवीधारेतःरूणोतिवायुरंतरिक्षस्थआदित्यस्तिस्रःप्रजाःआर्या
ज्योतिरग्राइतिवसवोहस्रश्चआदित्यात्सांज्योतिर्यदसावादित्यःत्रयोघर्मासउषसंसचंतइत्यग्निरुषसंसचंतेवायुरु
षसंचसंतेआदित्यउषसंसचतइति॥ छ॥ अथाष्टमी॥ सूर्यस्येवेति॥ हेवसिष्ठाःएषांवोयुष्माकंस्तोमेपिशुंभसमर्थी
वैर्नैवनुमुहूर्तेनवीर्यवंतोतपस्विनो॥ अगस्त्यस्यवसिष्ठस्यतत्रर्षीसंबभूवतुः॥ बहुधापतितेरेतःकलशेचजले
वाहो॥ वसिष्ठाःएषांवोयुष्माकंस्तोमेपिवातस्येवप्रजवःयथावातस्यप्रवेगोन्येनान्वेतुंनशक्यःतद्वदन्येनान्वेतवो
अन्वेतुंनशक्यः॥ छ॥ अथनवमी॥ तइण्ण्येत्निण्यमिति॥ तइत्तएववसिष्ठाःनिण्यंतिरोहितंदुर्ज्ञानंनिण्यंसत्स्वा
प्यंतर्हिनामसत्सुपात्रात्॥ सदस्रवल्शंसहस्रशाखंसंसारंहृदयस्यप्रज्ञानैःप्रज्ञानैरभिसंचरतिएवंस्वाछंघेनाभिसंच
रंतिस्तेवसिष्ठाःयमेनकारणानात्मनोसर्वनियंतातनंविस्तृतंपरिधिंवस्त्रंपरिधिरित्यनेनजन्मादिप्रवाहोवविक्षितः
॥ तंवयंतोप्सरसोजननीवेतोनोपसेदुः॥ अत्रवसिष्ठाइतिबहुवचनंपूजायांवसिष्ठःपूर्वंप्रजापतेरुत्पन्नंदेहमुत्सृज्यासर

स्तुजातेयेइतिबुद्धिमकरोदितिभावः॥छ॥अथदशमी॥विघ्नतोज्योतिरिति॥एतास्त्वतुवसिष्ठस्यैवदेहपरित्यहः॥अ
तिपद्येतेऐताश्चैंद्रस्यवाक्यमित्येकेवर्णयंति॥अपरेवसिष्ठपुत्राणामिति॥हेवसिष्ठयघद्वाविघ्नतोविघ्नतइवस्वीयंज्योतिः
परिमंजिहानंपरिजिवृक्षंतमित्यर्थः॥अस्मिन्पक्षेजहातेर्गत्यर्थत्वादात्मनेपदंछांदसंवभवति॥मित्रावरुणामित्राव
रुणौअश्यतांआवाभ्यामयंजायेतेतिसमकल्पतामित्यर्थः॥तत्तदातेनवैकंजन्मउतापिचयघद्वाअगस्त्योविशोनि
वेशनान्मित्रावरुणावावांजनयिष्यावयिसेतस्मात्पूर्वीवस्थानात्त्वामाजभारअजहाहरा॥छ॥इतिपंचमस्पष्ट
तीयेत्रयोविंशोवर्गः॥छ॥अथैकादशी॥उतासिमैत्रावरुणइति॥उतापिचहेवसिष्ठमैत्रावरुणौमित्रवरुणयोःपु
त्रोसिहेब्रह्मन्वसिष्ठउर्वश्याअप्सरसोमनसोयंपुत्रःस्यादितिईदृशात्संकल्पात्संभूतोसिमित्रावरुणयोरुर्वशीदर्शनात्
स्कन्नमासीत्तस्माज्जातोसि॥तथाचवदसीतोसत्रेजहज्ञानाविन्यचि॥एवंजातंत्वावांदैव्येनरेतसंबंधिनाब्रह्मणावेदृशा
शिनाअहतुवासुक्तंपुष्करेविश्वेदेवाअदृहंतअधारयंत॥तथाचाहितेमित्रावरुणौजज्ञातेइतिशरूतपथले॥तयोरा राम
दित्ययोःसत्रेदृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीं॥रेतश्चस्कंदतत्कुंभेन्यपतद्वासतीवरीतेनैवतुमुहूर्तेनवीर्यवंतौतपस्विनौ॥अगस्त्य ६८
श्चवसिष्ठश्चतत्रर्षीसंबभूवतुः॥बहुधापतितंरेतःकलशेचजले॥स्थलेवसिष्ठस्तुमुनिःसंभूतऋषिसत्तमः॥कुंभेत्वग

68

स्त्यः संभूतो जले मत्स्यो महाद्युतिः। उदियाय ततो गस्त्यः शम्यामात्रो महातपाः। मानेन संमितो यस्मात्तस्मान्मान्य
होच्यते। यद्वा कुंभाद् ऋषिर्जातः कुंभेनापि हि मीयते कुंभ इत्यभिधानं च परिमाणस्य लक्ष्यते। ततो ऽप्सु गृह्यमाणा वसिष्ठः पु
ष्करे स्थितः। सर्वतः पुष्करे तं हि विश्वे देवा अधारयन्निति॥ छ॥ अथ द्वादशी॥ स प्रकेत इति। वसिष्ठः प्रकेतः प्रकृष्टज्ञानः
उभयस्य उभयं दिवं च पृथिवीं च अविद्वान् गकर्षेण जनन् सहस्रदानो अभवत्। किमनेन सहस्र इति विशेषेण उत वा
अपि चासद्दानः सर्वदानसहित एवाभवत्। किं च वसिष्ठो यमेन कारणात्मना सर्वनियंत्रा ततं विस्तृतं परिधिं वस्त्रं प
रिधिरित्येनेन संसारप्रवाहो विवक्षितः॥ तं वयिष्यन् अप्सरस उर्वश्याः परीति पंचम्यर्थानुवादः जज्ञे जातः॥ छ॥ अ
थ त्रयोदशी॥ सत्रे ह जाताविति॥ सत्रे बहुकर्तृके योगे हे निपूरणाः जातौ दीक्षितौ मित्रावरुणौ इषिता अभ्योषितौ स्वयम
न्यैर्जनैर्नमोभिः स्तुतिभिः कुंभे वासतीवरे कलशे समानमेकदेवरेतः सिषिचतुः अभिषिंचतां ततो वासतीवरात् कुंभात् म
ध्यादगस्त्यो मानः शम्याप्रमाण उदियाय आदुः बभूव तत एव कुंभाद् वसिष्ठमृषिं जातमाहुः॥ छ॥ अथ चतुर्दशी॥ उक्थभृ
तमिति हि प्रतृदः प्रतृदः इति स्वस एवाभिधीयते नामांतरेण। वो युष्मान् वसिष्ठ आगच्छति आगच्छति॥ एवं वसिष्ठं सु
मनस्यमाना सुमनसः संतः उपाध्वं उपतिष्ठत आगतश्चासौ वसिष्ठो यज्ञे अग्रे पुरोहितो ब्रह्मा सन् उक्थभृत्तं शस्त्राणां संभ

वे॰भा॰ ६९

क्कारं बिभर्त्ति साम भरतं उद्गातारं बिभर्त्ति यावाणं मभिषवणं बिभ्रत्विभ्रंतं अध्वर्युं च बिभर्त्ति प्रवदाति यज्ञेयत्स्य वदि
तद्यं भ्रेषादिनिमित्तं कर्त्तव्यमस्ति तदपि वदति तिरश्चीनमृषतीङ्गेऽब्रवीति ॥ छ ॥ इति पंचमस्य तृतीये चतुर्विंशो वर्गः ॥
छ ॥ इति सप्तमे मंडले द्वितीयोऽनुवाकः ॥ तृतीयेऽनुवाके द्वाविंशतिसूक्तानि तत्र प्रथमसूक्ते तिपंचविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं ॥ १
अत्रेयमनुक्रमणिका ॥ प्रथमसूक्तं पंचाधिका वैश्वदेवं द्वाधा एकविंशतिर्द्विपदा ॥ अग्न आमहे रईचर्डर्त्तरोः हिर्बुध्न्यायेति
॥ वसिष्ठ ऋषिः आद्या एकविंशतिर्द्विपदा विंशत्यक्षरा विराजः द्वाविंशाद्या स्वतस्त्रिष्टुभः ॥ विश्वेदेवा देवता ॥ सू
क्तेद्दशरात्रे चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे इदं सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानं सूचितं चा प्रथमसूक्ते विति वैश्वदेवमिति षोडशिनि अ
धूर्षस्माइति द्विपदे इति महाव्रते चैषा द्विपदा तथैव पंचमारण्यके सूचितं ॥ आ धूर्षस्मा इत्येका सूददोहा इति ॥ छ ॥
तत्र प्रथमा ॥ प्रथमसूक्ते इति ॥ शुक्रा एषी न्नादेवी सर्वेषां कामां प्रदात्री मनीषा स्तुतिरस्मदस्मत्तो सिनत्सूक्तो स्तोऽयम
णान्देवान्वाजी वेगवान्प्रसुतष्टः सुसंस्कृतो रथो न रथ इव गंतु गच्छतु ॥ छ ॥ अथ द्वितीया ॥ विदुः पृथिव्या इति
अस्या मम्याप मृयंते ॥ हरंतीः हरंत आपो दिवः पृथिव्याश्च उभयोरपि लोकयोरित्यर्थः ॥ जनित्रमुत्पत्तिं विदु
र्जानंति ॥ अध्वापि च पृथ्व्यं एपंति स्तोत्राणी विशेषः ॥ छ ॥ अथ तृतीया ॥ आपश्चिदिति ॥ इंद्रे स्मिन्न हूचेमृयंते पृथ्वी

राम ६९

69

दृश्यःदृश्यमानाश्चापश्चिदापोयस्मादिंद्रशयपिन्नंतथापातेदृतुः शूपइवेषुसमसुड्याउद्भूर्मिस्तेजखितोवा शूरायोह्व
योपिनसतेइमभवेइंस्तुतिवंति॥ छ॥ अथचतुर्थी॥ आधृष्टेति॥ असंमेषष्थ्यर्थेचतुर्थी॥ असेइंद्रस्य आगमाना
याध्वान्धूर्षुरथस्यादधातइंद्रेननेविवार्थेइंद्रः वज्रीवज्रेवानहिरण्यबाहुः हिरण्यहस्तश्चभवति। षोडशिनि
शस्यमानत्वादस्याऐंद्रत्वंगम्यते आधृष्टस्मादुत्तरास्मादित्यस्यपदस्यानुदात्तत्वंपूर्वस्यामिषत्कत्वादतएवपूर्वा
ध्येंद्रीतिविज्ञायति। पूर्वस्यामथ्यचि अस्मादित्यनुदात्तत्वंअल्पीयोर्थतरमनुदात्तमितितथाचयास्कः। असे
तिचोचोदात्तंप्रथमादेशोनुदात्तमन्वादेशेतीयार्थतरमुदात्तमल्पीयोर्थतरमनुदात्तमिति अल्पीय इंद्वेवेदेशइ
प्रवृत्तिनिमित्तस्यसंनिधानस्यहृस्वत्वेनेत्यगंतव्यं॥ छ॥ अथपंचमी॥ अभिशस्तेति॥ यज्ञस्तुतिभिरियं
हेजनाःयज्ञमभिशस्तात अभिक्रमतअहेवेतिपूरणो। अपिचपत्मन्पत्मनियययमार्गेत्मनास्वयमेवयातेव
गतेवाहिनोवगच्छत अपिचकेतुंप्रज्ञापकंवीरंपापानांवारयितारंनाशकमित्यर्थः। अस्ययज्ञस्यसुभाह
तोहितगतावितिधातुः॥ छ॥ अथषष्ठी॥ त्मनासमत्स्विति॥ उक्तास्यैवविवरणमत्र। हेमदीयजन्मानाः मम
सुसंग्रामेषुत्मनास्वयमेवहिनोतमच्छत अपिचकेतुंप्रज्ञापकंवीरंपापानांवारयितारंनाशकमित्यर्थः। अ

वे॰भा स्पयज्ञस्यसुष्माहुलाद्वानुःसूर्यउद्गातन्तुदुहृच्छतिभूमभूतानिपृथिवीवभास्लोकस्यायंयज्ञोबिभर्त्तिच॥छ॥
७० अथाष्टमी॥हूयामिदेवानीति॥अस्मिंस्त्वचेदेवाःसूयंते।हेअग्मेअयातुरहिंसादीनियमयुक्तेनसतेनयज्ञेनसाध
न्कामान्साधयन्देवान्हूयामि॥अपिचधियंदेवानांपरिचरणात्मकंकर्म्मधामिकरामीत्यर्थः॥छ॥अथनव
मी॥अभिवइति॥हेयज्ञावोयूयंअभिवोनुदिशयदेवीर्दीप्तांधियंकर्म्मदधिध्वंविधत्तअपिचवोयूयंदेववाग्देवेषु
70 वाचंस्तुतिरूपांकृणुध्वंप्रकर्षेणकुरुध्वं॥छ॥अथदशमी॥आवइति॥महस्त्वचक्षाःबहुचक्षुःवरुणः
आसांनदीनांपाथोजलमाचष्टेभिपश्यतिकीदृशोवरुणःउग्रःउहूर्मुस्वतीवा॥छ॥इतिपंचमस्यद्वा
सप्तपंचविंशोवर्गः॥छ॥अथैकादशी॥राजाराष्ट्रानामिति॥राष्ट्रानांराष्ट्रांणांनद्याभावस्थांदसः॥ईश्वराणा
मपिवरुणोराजाईश्वरोभवति॥नदीनांपेशोरूपंरूपकृदपिभवतीत्यर्थः॥अस्मैमपयथेतुथी॥अस्यवरुणस्यहत्वं
बलं।अनुद्यत्तंअन्यैरपिबाधितेविश्वायुसर्वतोगंदमभवतीति॥छ॥अथद्वादशी॥अविष्टोइति॥अयंधर्योदेवः राम
।हेदेवानोस्मान्विश्वासुर्वासुविविक्षुप्रजासुअविष्टइतिसमुदितमविष्टोइति॥अविष्टरस्तत्शंसंनितिसोऽभिदि ७०
तुमिच्छतःशत्रोःअघंअरातीर्तिकृणोत्तकुरु॥तच॥छ॥अथत्रयोदशी॥येतुद्विषदिति॥द्विषांशत्रूणांद्विषदायु

घमशेवाश्चसुखकरीविष्ककसर्वतोद्येतुअपगाछतुतनूनांमंगानांरक्षःपापंदेवाःसुयेतअस्मान्ःथ्यक्षकरुन॥छ॥अथ
चतुर्दशी॥अवीन्नइति॥हव्यातहव्यानामन्नाग्निःनमोमिरस्मदीयैर्नमस्कारैःश्रेष्ठःप्रियतमःसन्नोस्मदीनवीतन्हन्तुअस्मा
अग्नयेस्तोत्रमधायिअस्माभिर्ध्याधाग्नि॥छ॥अथचतुर्दशी॥सनूर्देवेभिरिति॥हेस्तोतःअपामुदकानांनपातंपुत्रमग्नि
सूनुंनपादित्यपत्यनामसुपाठातदेवेभिर्देवैःसनूःसहस्रस्वाथंमित्रंस्तुमिमिन्हस्वंकुरुष्वंसचापान्नपानोस्मभ्यंशिवः
सुखकरोस्तुभवतु॥छ॥अथषोडशी॥अब्जामुक्थैरिति।अहिमेघानामाहंतारंनदीनामुदकानांबुध्नेस्थानेबुध्नमन्तरिक्षं
बद्धाअस्मिन्स्थिताआपइत्तीति॥छ॥अथसप्तदशी॥मानोहिर्बुध्नइति॥अहिर्बुध्नाःबुध्नेन्तरिक्षेभवोबुध्न्यःअहिश्चा
सौबुध्न्यश्चेत्यहिर्बुध्न्योस्त्रिःनोस्मान्रिषेहिंसकायमाधान्मादद्यातु॥अस्यसतायोर्यज्ञकामस्ययज्ञमानस्याद्यो
यज्ञोमाचास्त्रिधन्नदीयेत॥यद्वाअस्याहिर्बुध्न्यःस्यश्रमहिर्बुध्न्यमुद्दिश्यसततयोयज्ञकामस्यायोयज्ञःसनस्त्रीय
तेत्यर्थः॥छ॥अथाष्टमी॥उतनइति॥अयंस्तचोदेवोमारुतोवाउत्तापिचनोस्मदर्थेषुपूषुपुरुषेषुअवीत्तंधुर्देवाम
रुतोवाधारयंतु॥रायेधनार्थंशर्द्दीतउत्सहमानाप्रियमाणावाअर्योस्वर्यःअयंतुअगछंतुप्रियंतामित्यर्थः॥छ
॥अथैकोनविंशी॥तपंतिशत्रुमिति॥महासेनासोमहासेनाराजानःएषांमारुतांदेवानांवाअमेभिर्बलैःशत्रून्बाधे

वे॰भा तेनाग्निबलाग्निदेवानामेवेत्यर्थः॥ छ॥ अथ विंशी॥ आयंन्नइति॥ अस्यांदेवपत्न्यः त्वष्टा च देवता। यद्घदापत्नीर्देवानांप
७१ श्मोनोस्मान् छायागमंतिआगच्छंतिनाहसुपाणिःशोभनहस्तः त्वष्टादेवोवीरान्पुत्रान्दधत्वस्मभ्यंददातु॥ छ॥ इति
पंचमस्यतृतीयेषड्विंशोवर्गः॥ अथैकविंशी॥ नोस्माकंस्तोमंस्तोत्रंत्वष्टाअतितुषेतअतिसेवेतअपिचारमतिःपर्या
प्तबुद्धिःसर्वविषयव्यापिबुद्धिर्वाअनुपरतिर्वात्वष्टाअस्मेअस्मदर्थंवसूयुःधनकामस्यात्भूयात्॥ छ॥ अथद्वाविंशी॥ तानो
रासन्निति॥ तायांन्यस्माकमतीष्टानितानिवसूनिधनानिरातिषाचोदानाःसमवेतादेवपत्न्योनोस्मभ्यंरासनप्रयच्छंतु॥ अ
पिचवरुणानीवरुणस्यपत्नीआशृणोतुअस्मदीयंस्तोत्रमभिशृणोतुरोदसीद्यावापृथिव्यौताभिःशृणुतांसुहवःकल्या
71 णाह्वानःत्वष्टाचवरूत्रीभिरुपइवाणांवारयित्रीभिर्देवपत्नीभिःसहनोस्मभ्यंसुशरणःसुशरणगृहोस्तुरायोधनानि
चविदधातु॥ छ॥ अथत्रयोविंशी॥ तन्नोरायइति॥ नोस्माकंतद्दिव्यद्रयःतारायोधनानिपर्वताःपरिपांतुनोस्मा
कंतन्नारायःआपश्चपरिपांतु तद्रातिषाचोदानसहितादेवपत्न्यश्चपरिपांतुओषधीरोषधयश्चतत्परिपांतुउता
पिचद्यौस्तत्परिपातुवनस्पतिभिःसजोषाःसहितोपृथिव्यंतरिक्षंचतत्परिपातुआपःपृथिवीवांतरिक्षंनाम॰ राम
सुपाठात्नोस्माकंतदुभेरोदसीद्यावापृथिव्यावपिपरिपासतःपरिरक्षतां॥ छ॥ अथचतुर्विंशी॥ अनुत ७१

उर्वी इति॥ तद्दृश्यमानमुर्वी विस्तीर्णे रोदसी द्यावापृथिव्यावनुहिहातां अनुमन्येतामित्यर्थः॥ क्षोणीर्दीनेर्निवासभूतं इं
द्रसखा इंद्रसखः सखायस्येति बृहद्भी हि वरुणश्च तदनुजिहातां द्विवचनांतात्सैकवचनांतस्तथा विपरिणामः ये
महामहः शत्रूणामभिभवितारः तेमरुतोपि तदनुजिहवां अत्र बहुवचनांतया विपरीणामः॥ यदनुमंतव्यं तदाह धि
यध्ये भरणीयाधारयितां॥ रावो धनस्य धरुणं धमस्तनं तवयं स्याम भवेमेति॥ छ॥ अथ पंचविंशी॥ तन्न इंद्र इति॥ नो
स्मभ्यं तद्दिदं लोकमिंद्रो वरुण अग्निः त्वष्टाग्निश्चापश्चौषधीरोषधयश्च वनिनाद्वनस्पत्यश्च जुषंत अनुषतां सेवंतां वयं च मरुता
मुपस्थे उपस्थाने वर्त्तमानाः शर्मन् शर्मणि गृहे वा स्याम भवेम॥ भिद्रमत्यन्॥ छ॥ इति पंचमस्य तृतीये सप्तविंशो वर्गः
॥ छ॥ शंन इंद्राग्नी इति पंचदशर्चं द्वितीयं सूक्तं॥ अत्रेयमनुक्रमणिका॥ शंनः पंचोना शांतिरिति वासिष्ठस्त्रिभिः त्रिष्टु
छं दः वैश्वदेवं हेत्यनुवादिद्दिमपि वैश्वदेवां महानाम्नीजते एतत्सूक्तं जायं तथा च सूत्रितं भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः शं
न इंद्राग्नी भवतामवोभिरिति एव --- सु॥ छ॥ तत्र प्रथमा॥ शंन इंद्राग्नी इति॥ नोस्माकमस्मभ्यं वा इंद्राग्नी अवोभि
रवनैः शं शांत्यै भवतां॥ रातहव्या रातहव्यो यजमानैर्दत्तो हविष्का विंद्रावरुणा इंद्रावरुणाववपि नोस्मभ्यं शं शांत्यै भवतां
इंद्रासोमा इंद्रासोमावपि नः शं शांत्यै सुविताय कल्याणाय च भवतां शं शांत्यै॥ सखाय च पुनरुक्तिरादरार्था॥ अथवा शं

वे॰भा शमनाहतुकं सुखं योः विषययोगनिमित्तं सुखं योमिश्रयतुनरुक्तिः॥ इंद्रापूषणा॥ इंद्रपूषणावपि वाजसातौ सुहवे अन्नला
७२ भेवानिमित्ते वा नः शं शांत्यै भवतामित्यर्थः॥ छ॥ अथ द्वितीया॥ शंनो भगइति॥ नोस्माकं शं शांत्यै भगो देवोतास्तु ति
भवतु नोस्माकं शमु शांत्यै एव शंसो नराशंसोस्तु भवतु नोस्माकं सुकं शं शांत्यै पुरंधिर्बहुधिरथ सुरायो धनान्यपि
72 रायुशांत्यै एव संतु नोस्माकं सुयमस्य शोभनयमयुक्तस्य सत्यस्य शंसो वचनमपि शमस्तु नोस्माकं शं शांत्यै सु
रुजातो बहुमाईभावोर्यमा देवोतायास्तु॥ छ॥ अथ तृतीया॥ शंनो धातेति॥ नोस्माकं शं शांत्यै धाता देवोस्तु नो
स्माकं शमु शांत्यै एवविधर्तापि एषपापानां विधारयिता वरुणो देवोप्यस्तु नोस्माकं शमु शांत्यै उरूची विवर्तगमना
पृथिव्यपि स्वधाभिरन्नैः महास्तु॥ बृहती महद्भ्यो रोदसी द्यावापृथिव्यावपि शं भवतां अद्रिः पर्वतो नोस्माकं शं शांत्यै भव
तु शं शांत्यै भवनोस्माकं देवानां सुहवानि सुष्टुतयो संतु भवंतु॥ छ॥ अथ चतुर्थी॥ शंनो अग्निरिति॥ ज्योतिरनीको
ज्योतिर्मुखो अग्निः नोस्माकं शं शांत्यै अस्तु भवतु मित्रावरुणा मित्रावरुणावपि नोस्माकं शं शांत्यै भवतां अश्विना
वपि शं भवतां सुकृतां पुण्यकर्मिणां पुरुषाणां सुकृतिः॥ निपुणपकर्माणा अपि नोस्माकं शं शांत्यै संतु भवंतु॥ छ॥ एम
अथ पंचमी॥ शंनो द्यावापृथिवी इति॥ नोस्माकं शं शांत्यै द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ पूर्वहूतौ भवतां अंतरिक्ष ७२

मन्तुपिनोस्माकंदर्शयेद्दर्शनायमर्त्रामस्तुनोस्माकंशंशांत्यैर्तुषधयोभवंतुअवनिनोरक्षास्वशंभवंतुनिस्तुःजयश्री
लोरजसोलोकस्यापतिरिंद्रोपिनोस्माकंशंशांत्यैअस्तु॥छ॥इतिपंचमस्यचतुर्थेष्टाविंशोवर्गः॥अथषष्ठीशं
नइंद्रइति॥देवोद्योतमानादित्युणाद्युक्तोइंद्रोवसुभिर्देवैःसाकंनोस्माकंशंशांत्यैअस्तुभवतु॥जलाषःसुशं
सःशोभनस्तुतिर्वरुणस्यगणोदेवःआदित्येभिःआदित्यैर्देवैःसाकंशंशांत्यैअस्तुभवतु।जलाषः----रुद्रो
रुद्रःस्वद्रावकोदेवःरुद्रेभिःरुद्रैःसाकंशंशांत्यैनोस्माकंभवतुइहप्रयज्ञेत्वष्टादेवःग्नाभिर्देवपत्नीभिःसाकंनःशां
त्यैभवतु।इहश्रोतुनःस्तोत्रंश्रृणोतुच॥छ॥अथसप्तमी॥शंनःसोमइति।नोस्माकंशंशांत्यैसोमोभवतुब्रह्म
स्तोत्रमपिनोस्माकंशंशांत्यैभवतुग्रावाणोभिषवसाधनभूताःपाषाणाअपिनोस्माकंशंशांत्यैभवंतु
॥यज्ञाश्चनःशमुशांत्यैएवसंतु।स्वरूपाणांयूपानांमितयःउन्मानान्यपिनोस्माकंशंशांत्यैभवंतु।
तुषधयोपिनोस्माकंशंशांत्यैभवंतु।वेदिरपिनःशमुशांत्यैएवास्तु॥छ॥अष्टमी॥शंनःसूर्यइति।
नोस्माकंशंशांत्यैसूर्यरूरुचक्षाःविस्तीर्णतेजाःउदेतुउदयंप्राप्नोतु।चतस्रःप्रदिशोमहाऊनमह

वे·भा·
७३
73

कुतमहाद्विशोपिनोस्माकंशंशांत्येभवंतु।नोस्माकंशंशांत्येपर्वताध्रुवयोध्रुवाभवंतु।नोस्माकंशंशांत्येसिंधवोनद्यो
पिभवंतु।आपश्चनःशमुशांत्येएवभवंतु॥छ॥अथनवमी॥शंनोअदितिरिति।अदितिर्देवीजनेभिर्जतेःकर्मभिः
माईनोस्माकंशंशांत्येभवतु।त्वष्टाःशोभनस्तुतयोमरुतोपिनोस्माकंशंशांत्येसतुविष्णुःव्यापकःनोस्माकंशंशां
त्येअस्तु।पूषादेवोपिनोस्माकंशमुशांत्येएवास्तु।भवित्रंभुवनमंतरिक्षंऽदकंवानोस्माकंशंशांत्येअस्तुवायुरपि
नःशमुशांत्येएवास्तु॥छ॥अथदशमी॥शंनोदेवइति।देवःक्रीडनादिगुणयुक्तःसविताआयमानोरक्षन्
नोस्माकंशंशांत्येभवतु।विभातीर्व्युछंत्यःउषसोपिनोस्मकंशंशांत्येभवतु।नोस्माकंप्रजाभ्यःपर्जन्योपिभ
वतु।शंभुःसुखस्यभावयिताक्षेत्रस्यपतिर्नोस्माकंशंशांत्येअस्तु॥छ॥इतिपंचमस्यतृतीयेएकोनत्रिंशोवर्गः
॥छ॥अथैकादशी॥शंनोदेवाइति।विश्वेदेवाबहुस्तोत्रकादेवानोस्माकंशंशांअस्तु॥अभिषाचोयज्ञमभि
तःसेवमानाश्चनःशंशांत्येभवंतु।रातिषाचोदानंसेवमानाअपिशमुशांत्येएवभवंतु।दिव्यादिविभवाश्चनो राम
स्माकंशंशांत्येभवंतु।पार्थिवाःपृथिव्यांसंभूताश्चनःशंभवंतु।अप्याःअप्स्वंतरिक्षेभवाश्चआकाशंआपइत्युं ७३

अंतरिक्षनामसुपाठात्॥नोस्माकंशमुशं॥येभवंतु॥छ॥अथद्वादशी॥शंनःसत्यस्येति॥सत्यस्यपतयःपालकाःस
त्यशीलादेवानोस्माकंशंशं॥येभवंतु॥अर्वंतोश्वाअश्वानोस्माकंशंशं॥येभवंतु॥गावोपिनःशंशं॥येभवंतुसुकृतःसु
कर्माणःसुहस्ताःशोभनहस्ताःऋभवोपिनोस्माकंशंशं॥येसंतु॥हवेषुस्तोत्रेषुभूमसुपितरोपिनोस्माकंशंशं॥ये
भवंतु॥अथत्रयोदशी॥शंनोअजइति॥अजएकपात्‌अजएकपान्नामधेयोदेवोनोस्माकंशंशं॥अस्तु॥अहि
र्बुध्न्यःनोस्माकंशंशं॥येअस्तुसमुद्रोपिनःशंशं॥येअस्तु॥येऽप्रःउपद्रवेभ्यःपारयिताअपांनपात्‌अपांनपान्नाम
धेयोपिदेवानोस्माकंशंशं॥येअस्तु॥देवगोपादेवगोपयितारोयस्याःसापृश्निर्मरुतांमातानोस्माकंशंशं॥येभवं
तु॥छ॥अथचतुर्दशी॥आदित्यारुद्रइति॥नवीयोनवतरमस्माभिःक्रियमाणमिदंब्रह्मस्तोत्रंआदित्याःदित्याःअ
दितिघोरितिश्रुतेःरुद्राश्चांतरिक्ष्याःवसवःपार्थिवाश्चजुषंतजुषंतांसेवंतां॥अन्येचदिव्याःदिविभवाःपार्थिवा
सःपार्थिवाःगोजाताःगोपृश्न्यांजाताःमरुतोरितिसाधारणनामसुपाठात्॥उतापिचयेयज्ञियायज्ञार्हाःते
सर्वेपिनोस्माकंहवंश्रुण्वंतु॥छ॥अथपंचदशी॥येदेवानामिति॥यज्ञियायाजनीयानांदेवानामपियज्ञियाय
जनीयामनोःप्रजापतेश्चयजत्रायजनीयाअमृतामरणरहिताऋतज्ञाःसत्यज्ञायेदेवाःसंतितेसर्वेउरुगायंबहुकी

वे.भा र्तिपुत्रमघनोस्माभ्यंरासंतांश्रयछंतु॥सिद्धंएवोत्तमःपादः॥छ॥इतिपंचमस्यतृतीयेत्रिंशोवर्गः॥छ॥वेदार्थस्यप्रकाशेन
७४ तमोहार्दंनिवारयन्॥पुमार्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥छ॥इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रव
र्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणार्येणविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेसंहिताभाष्येपंचमाष्टके
तृतीयोध्यायः॥छ॥यस्यनिश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत्।निर्ममेतमहंवंदेविद्यातीर्थमहेश्वरं।अथपंचमाष्टा
74 कचतुर्थोध्यायआरभ्यते॥तत्रषडनुवाकात्मकस्यवामित्यस्यप्रथमस्यमंडलस्यतृतीयेनुवाकेद्वाविंशतिसूक्ता
नितत्रश्रश्नस्नेतिनर्चंतृतीयंसूक्तंवामित्यस्यार्षंत्रैष्टुभंपूर्ववद्वैश्वदेवं।अनुक्रांतंच।श्रश्नस्नवेति।विनियोगोलैंगिकः
॥छ॥तत्रप्रथमा॥श्रश्नस्नेति॥सततस्ययज्ञस्यसदनात्स्थानात्देवयजनदेशात्ब्रह्मस्तोत्रंसुयात्सूर्यादीन्प्रत्येनुप्रव
र्तंगच्छतु।किंवृह्मेति।तदाह।सूर्यःसर्वस्यप्रेरकःशोभनवीर्यावादेवःरश्मिभिरात्मीयैःकिरणैः।गाअपोवृष्टिहका
निविसृष्ट्रेसृजतिविमुंचतिप्रवर्षति।श्रूयतेहि।याभिरादित्यस्तपतिरश्मिभिस्ताभिःपर्जन्योवर्षति।मरुतिश्चभ
वति।आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्रजाइति॥अतईदृशंमहात्म्यंसूर्यस्येवविधतेनान्यस्यचिदित्यनेनप राम
देनसूर्यस्तूयते।अपिचपृथिवीपृथिताभूमिःमातुनासमुच्छ्रितेनपर्वतादिनाउर्वीविस्तीर्णासतीविसृष्टेविस ७४

तेरतिव्याज्ञोतितथाअग्निःपृथिव्याअवयवंदेवयजनलक्षणंस्थानमधिअधिपरिअनर्थकाविति अधेःकर्मप्रवचनी
यसंज्ञायांकर्मप्रवचनीययुक्तइतिसप्तम्यर्थेद्वितीया॥ईदृशेस्थानेआइधेआहीयते॥छ॥द्वितीयां॥इमांवामिति
॥हेअसुराअसुरौबलवंतौहेमित्रावरुणौमित्रावरुणौवांयुवाभ्यांइषंनहवीरूपमन्नमिवनवीयोनवीयसिंइ
मामस्मदीयांसुरोवक्तिंनीस्तुवृक्तिंस्तुतिंरूएवअहंस्तोताकरोमिवांयुवयोरन्यःअन्यतरःइतःप्रभुःअरत्नुःशत्रु
भिरहिंसितोवरुणःपद्वीःपदस्यस्थानस्यप्रजनयितावरुणोहिधर्मीधर्मयोर्धारयितेतिपद्वीरित्युच्यते।ब्रु
वाणःअस्माभिःस्तूयमानोमित्रश्चजनंसर्वंजगज्जातंयततियातयतिप्रवर्त्तयति।तथाचश्रूयते।मित्रोजना
न्यातयतिब्रुवाणइति॥छ॥अथतृतीया॥आवातस्येति।ध्रजतोगच्छतोवातस्यवायोःइयाशतमःआरंतेअभि
तोरमंते।तथासृहाःसृहस्रेणइतिश्रुतेः।ग्रीरस्यगिरयियुग्यःधेनवोननेतिवार्थेगावश्चअपीपयंतप्यायंतेएधंतो
अपिचमहोमहतःदिवोद्योतमानस्यापित्र्यसप्तदनेस्थानेंतरिक्षेजायमानःउत्पद्यमानःवृषभोवर्षणशीलःप
र्जन्यःसस्मिन्ऊधन्नूतस्मिन्नूतारिक्षेअचिरत्॥छ॥अथचतुर्थी॥गिरायएतेति।अस्याःपूर्वार्द्धेर्चेइंद्रस्तुतिः।अ
परार्धेमरुत्स्तुतिः।हेशूरविक्रांतेंद्रतेनवयसियाप्रियोसुरथासुदुर्हणाधनपृथुरक्तोपदाणेनोहरीवरीयावस्थो

वे·भा योजनःगिरास्तुति॥ रूपयावाचवसुनअंतरस्थेषुजानूहेइंद्रत्वंयस्यआगमायाहीतिशेषः॥ योऽर्यमारिरिसतःहिंसितु
७५ मिच्छतःशत्रोःसंबंधिनंमन्युंकोपंअमिनातिग्मकर्षपाहिनात्सिसुकातुंशोभनंकर्माणंस्वर्यमणंआवहयांस्त्रवद्रे
यामि॥ छ॥ अथपंचमी॥ यजंतेअस्येति॥ अनयारुद्रस्तूयते॥ नमस्विनःहविलक्षणान्नवंतःस्वेस्वकीयेसततस्यथ
ज्ञस्यधामनूधमनिस्थानेस्वकीयेयज्ञगृहेस्थिताइत्यर्थः॥ वयस्त्वगंतारःकर्माणिकुर्वाणाःयजमानाःअस्यम
द्रस्यमरुत्वंमतिस्मुह्दिश्ययजंतेपूजयंतु॥ नमोभिर्नमस्कारैःस्तवानःस्तूयमानोरुद्रःयत्सोत्रंस्तोत्रेषुक्षिवाबधेविब
ध्नातिददातीत्यर्थः॥ श्रेष्ठंरुद्रस्यप्रियतमंइदंनमः॥ स्मेरुद्रायमयाक्रियते॥ छ॥ इतिपंचमस्यचतुर्थस्यप्रथमोवर्गः॥ छ
॥ अथषष्ठी॥ आयत्साकमिति॥ यतयासांगंगादीनांनदीनांमध्येसिंधुमाताअपांमाताभूतासरस्वतीएतदाख्यान
दीसप्तमीसप्तमीभवति॥ सुदुघाःकामान्दोग्धुंसुशकाःसुधाराःशोभनधारोपेताःस्वनयासुष्ठुघंतसुष्ठुवयंतेगांति
कामैःततस्यवहंतिस्वेनस्वकीयेनपयसाउदकेनअभिपीप्यानाःप्याप्ताभिर्वर्द्धयंत्यःयशसोऽन्नवंत्यःवावशानाःकाम
यमानाःअन्यःसाकंयुगपदेवआगच्छंतु॥ आङ्उपसर्गस्ययोग्यक्रियाध्याहारः॥ छ॥ अथसप्तमी॥ उतत्येनइति राम
॥ उतअपिचमंदसानाःमोदमानाःवाजिनोवेगवंतःत्यातेमरुतोनोस्मदीयंधियंयज्ञाख्यंकर्मतोकंचअस्मदीयंपुत्रंच ७५

75

अवंतु रक्षंतु ॥ अस्तराव्याप्ता चरंती वाग्देवता च नोस्मान् परिख्यक्ता अस्मा व्यतिरिक्तानान्यान् माख्यत् गाम्नासीत् तातेपूर्वो
क्ता मरुतो वा अक्षयुज्यं युक्तमपि नोस्मदीयं रयिं धनं अवीरथ न्नवर्द्धयंतु ॥ छ ॥ अथाष्टमी ॥ उवो महि हिमिति ॥ हे स्तोरो वो
यूयं अरमतिं उपरतिरहितां महीं महतीं भूमिं अकृणुध्वं तथा अस्माधियन्नो स्मदीयस्यास्य कर्मणः अविताररंरक्षितारं
भगं देवं च आह्वयत अपि च सानो अस्मदीयेय ज्ञेषु देवावानं सम्भूतां मन्यत ममं देवं आह्वयत कीदृशं वाजं रातिषा
चंवानसेवकं पुरंधिं पुराणं धारयितारं ॥ छ ॥ यज्ञ पृच्छे अच्छायं व इति चमसमभिः स्वं स्वं चमसमभिमृशेयुः सूक्तितं
च ॥ अच्छायं वो मरुतः श्लोक एत्विति एतया हि मृशंतीति ॥ छ ॥ तत्रैषा नवमी ॥ अच्छायं व इति हे मरुतो वो युष्मा
न् अयं श्लोकः अस्मदीयमिदं स्तोत्रं अच्छैतु अभिगच्छतु ॥ निषिक्तपा निषिक्ता स्पगानेस्पारक्षितारं यद्धाच ममे निषि
क्तानां सोमानां पातारं अवो भिरस्माहि एषरसणैः युक्तं विष्णुं च अस्मदीयं स्तोत्रमच्छैतु उतापि च मरुतो विष्णुरगण
ते सुवमघं अगजायै पुत्ररूपां प्रजां वयोन्नं च धुः अधुः दधन्तु ॥ हे मरुतः हविलोयूयं स्वस्तिभिनाशैनों स्मान् सदा सपातर
क्षत ॥ छ ॥ इति पंचमस्य चतुर्थे द्वितीयो वर्गः ॥ छ आवो वाहिष्ट इत्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदे
वं अनुक्रम्यते चा आवो हिष्टा विति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥ छ तत्र प्रथमा ॥ आवो वाहिष्ट इति ॥ अनेन दृचेन सम

वे·भा· वसूयंतोऽस्मभुक्षणो विस्तीर्णस्य तेजसो निवासभूताः देवाजनाः सम्भवः वाहिष्ठो वोढृतमः स्तवध्यै स्तोतुमर्हः अमृक्तः केना
७६ प्यहिंसितः युष्मदीयो रथः वो युष्मान् आवहतु आसमंतादस्मदीयं यज्ञं प्रापयतु। हे सुशिप्राः शोभनहनवः यूयं तेन रथे
नागत्य सवने स्वदीययज्ञेषु मदे मदनिमित्ते त्रिपृष्ठैः क्षीरदधिसक्तुमिश्रैः महद्भिर्मंहद्भिः सोमैः अभिपूर्णास्त्वं युष्मदीयं
जठरमभिपूरयत। सरथः युष्मानावहत्विति पूर्वेणान्वयः॥ छ॥ अथ द्वितीया॥ यूयं रत्नमिति। हे ऋभुक्षणः हे सम्भ
वः स्वर्दृशः स्वर्गपश्यंतो यूयं ह यूयमेव मघवत्सु हविर्लक्षणान्नवत्सु अस्मासु निमित्तेषु अमृक्तं अहिंसितं चोराद्यभि
भिरपहृतमित्यर्थः॥ रत्नं रमणीयं धनं धत्थ धारयथ यच्च दत्तं तांरस्वधा। वंतो बलवंतः स्ते यूयं यज्ञेषु अस्मदीययज्ञेषु पिबत अस
न्यक्षसोमं पिबत। अपि च यूयं मतिभिर्धनहेतुभिः स्तोमैरस्मभ्यं राधः सिधनानि विदध्य विशेषेण रदत्॥ छ॥ अथ तृतीया
॥ उवोचिथ हीति। उवोचिथेत्यस्याः पंचर्च ऋह देवताकाः हे मघवन् धनवन्निन्द्र त्वं महो महतः अर्भस्याल्पस्य च वसुनो धन
स्य विभागे परिचरणानुकूले दाननिमित्ते देष्णं धनं उवोचिथ हि सेवसे खलु उचतिः सेवाकर्मा। तथा ते त्वदीयौ उभा उभौ
गभस्ती बाहू वसुना धनेन पूर्णौ संपूर्णौ भवतः। ते त्वदीया सूनृता वाक् वसव्या वसुनिधना नि न नियमते न नियच्छति। य राम
द्वा वसव्या वसुषु धनेषु साधुः सूनृता वाक् धनेन संपूर्णौ त्वदीयौ बाहू न नियच्छति नात्मसंहारयतीत्यर्थः॥ छ॥ अथ चतु ७६

76

थी॥ त्वमिंद्र स्वयशा इति॥ हे इंद्र स्वयशाः असाधारणकीर्तिः ऋभुक्षाः ऋभुनिवासकः सत्पुण्णामीश्वरो वा
त्वं साधुः साधकः वाजो न अन्नमिव सर्वकारस्करणः स्तोतृणः मम अस्तं गृहं एषि प्राप्नुहि अघवसिष्ठः एनसं सका
सयथो वयं हे हरिवः स्वकीयाश्वोपेतेंद्र न वयं थैढाश्वांसः हविष्मंत्सणाः सोदत्तवंतः अल्पस्तोत्रं रूपेणानः कुर्वतः
संतः स्याम भवेम॥ छ॥ अथ पंचमी॥ सनिता सीति॥ हे हर्यश्व हरिनामकाश्वेंद्र त्वया भिहिभिः असमदीयाभिः स्तुति
तिभिः विवेषयाशाषिसत्त्वं राशुषे निनहविर्दत्तवते यजमानो याप्यवतः सएव साधनस्य सनिता सिद्दाता भव
सि॥ अपि च हे इंद्र त्वं नोस्मभ्यं कदा कस्मिन्काले रायो धनानि आरदशस्तेः प्रयच्छेः नु अथ तेन वसुज्याभिः योग्याभिः
कुतीऊती भी रक्षाभिर्वयं वन्मवांसं भजेम॥ छ॥ इति पंचमस्य च षष्ठुर्थै रतीयो वर्गः॥ छ॥ अथ षष्ठी॥ वासयसी
वेति॥ हे इंद्र त्वं कदा कस्मिन्कालेनोस्मदीयं चसः वचो रूपं स्तोत्रं बोधः अववगाच्छेः तथा सत्वं वधस्तस्तोवृहत् अस्मान्
वासयथ सीवइवे दीर्नी मर्थे ऋहानी स्वकीये स्थाने अवस्थापयासि॥ किंच वाजि बलवान् अर्वा गोगवान् चद्दीयोस्व
तान्यातमोतेरिदं रूपं संतत याधिया धिया अस्मत्येरितया सुत्याहेतुभूतया सूविरं शोभन पुत्रोपेतं रयिध्वद्दीयं धा
नं दृशेनं च नोस्मदीयं अस्तं गृहं सू हीत न्यवहेत॥ छ॥ अथ सप्तमी॥ अमियं देवी घोतमानानि र्शेति श्वितभूमि

रपिईशकृच्यार्थो कनृशत्यर्थः ईशितव्यास्त्वभूतासतीयमिंदं अभिनक्षते थाञ्चोति सुदृक्षाः शोभनाञ्चे रूपेनाः श
स्वः संवत्सराश्चयमिंदं नक्षंते धामुवंति ॥ मर्ताः मरणधर्माणः स्तोतारो वयं यमिंदं अस्त्ववेशं स्वकीयेस्थाने अनुप्र
विशंतं कृणवंतं कुर्वंति ॥ त्रिबंधुः त्रयाणां लोकानां बंधकोविधारकः सइंद्रः नरदाष्टिजरसीसेमपिरशनेयस्य ब
लस्य हेतुभूतं तद्बलं उपैति उपगच्छति ॥ छ ॥ अथाष्टमी ॥ आनोराधांसीति ॥ हे सवितः सर्वस्यप्रेरक देवत्वसकाशा
त्सत्यवस्यपोतो उयोग्या निराधांसि धनानि नो स्मान् आयंतु आगच्छंतु पर्वतस्य पर्वतइति कश्चिदिंद्रस्य सखा एतत्स
कस्य देवस्य रातौ दाने सति राधांसि धनानि अस्मान् आयंतु ॥ पायुः सर्वस्य पालको दिव्यो दिवि भवः सइंद्रः सदा सर्वदा नो स्मा
न् सिसक्तु रक्षकत्वेन सेवतां ॥ अस्मिन्सूक्ते येश्रुतिपादका देवाः ते सर्वे यूयं नो स्मान् स्वस्तिभिः कल्याणैः सदा पालनतया
लयत ॥ छ इति पंचमस्य चतुर्थे चतुर्थो वर्गः ॥ छ ॥ उदुष्ये देव इत्यष्टर्चं पंचमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं सवितृदेवताकं
सप्तम्या द्याम्यो वाग्निदेवताके ॥ भग मुख्यो वसइच्चईचो भगवद्देवच्य सावित्रो वातथा वानुक्रमणिका उदुष्य सावि
त्रमंत्ये वाग्नेयो भगमिति भाग्योवाईचे इति गतः सूक्तविनियोगः ॥ छ ॥ तत्र प्रथमा ॥ उदुष्ये देव इति ॥ सविता सर्व राम
स्य प्रेरकः स्यः सदेवः हिरण्मयीं सुवर्णमयीं यां अमतिं रूपनामैतत् रूपं प्रभामिच्यर्द्धः ॥ अशिश्रेत् श्रा अयतिता ७७

सेममतिंउद्ययामउद्यच्छतिउक्रमयतिउइतिपदपूरणः॥ नूनमघभगोमजीनीथोयःसवितामानुषेभिःमानुषैःस्तो
तृभिःहव्योहवनीयःस्तोतव्योभवति।पुरुवसुःबहुधनोयोमेतिदेवःस्तोतृभ्योरभारत्नानिरमणीयानिवना
निविदधातिकरोतिससवितादेवःनाममतिंउद्ययामतिपूर्वेणसंबंधः॥ छ॥ अथद्वितीया॥ उस्तुतिस्त्वेति॥ हेस
वितःसर्वस्यचेरयिर्देवंचंउत्तिष्ठऊर्ध्वंगच्छततःहेहिरण्यपाणेहेसुवर्णहस्तत्वंअस्मदभीप्सितप्रदानायस्तत
स्ययज्ञस्यउभ्रतौप्रणयनेअस्यअस्मदीयमिदंस्तोत्रंश्रुधिशृणु।उइतिपूरणः।कीदृशंस्त्वंउर्वीविस्तीर्णांपृ
थ्वींपृथिवींतांअमतिंरूपंप्रभांविसृजानोविसृजन्नृभ्योनेतृभ्यःमर्त्यभोजनंमनुष्याणांभोगयोग्यंधनं
आसुवानःप्रेरयन्एवंभूतस्त्वंइदंस्तोत्रंशृणुइतिसंबंधः॥ छ॥ अथतृतीया॥ अपिष्टुतइति॥ अपिचसवि
तादेवःअस्माभिःस्तुतोस्तुअस्मदीयाःस्तुतीःशृणोतुविचर्षणिः।विश्वेवसवाश्वेतसर्वेवाआपियंसवितारं
आगृणंतिअभिष्टुवंतिनमस्यःसर्वैर्नमस्करणीयःसदेवःस्तोमान्नोअस्मदीयानिस्तोत्राणिवनःअन्नंधा
तदधातुअन्नफलानिकरोतु।विश्वेभिर्विश्वैःसर्वैःपायुभिःपालनैःसूरीन्स्तोतॄन्अस्मान्निपातुनितरां
पालयतु॥ छ॥ अथपंचमी॥ अभियंदेवीति।देवीद्योतमानाअदितिरदीनादेवमातायंसवितारंअभि

वे॰भा गृणाति ॥ अभिश्रीतेति ॥ कीदृशी ॥ सवितुर्देवस्य वसवः सवमनु अंशुपाणामेवमानाः सम्राजः सम्यग्राजमा
७८ मानाः वरुणः उपलक्षणमेतत् वरुणादयो देवाः यं सवितारमभिगृणंति ॥ अभिष्टुवंति मित्रासो मित्राः दयच्छ
सजोषाः समानप्रीतिः अर्यमा एतत्संज्ञकौ देवश्च यमभिगृणंति सनः स्तोमा प्रनोधा ॥ इति पूर्वयर्चा संबंधः ॥
छ ॥ अथ पंचमी ॥ अभि ये मिथ इति ॥ रातिषाचो दनमेविता रत्नानुषः संभक्ताः रयेजयमानाः मिथः परस्परं संहता
भूत्वा सवितारं अभिलक्ष्य सपंते परिचरंति ॥ कीदृशं ॥ दिवो द्युलोकस्य दृष्टिं याभूमेश्च रातिं मित्रभूतं ऽना
पित्र अहिर्बुध्न्यः अंतरिक्षे भावाबुध्नः एतीत्यहिः एतद्दयाभिधो मध्यमस्थानो ऽग्निः अहिर्बुध्न्य इत्युच्यते ॥ स
वितुर्मित्रभूतः सो ऽपि तेषां नो ऽस्माकं सविचिरविषयं स्तोत्रं शृणोतु ॥ तथा वरूत्री वाग्देवी च सविता सविज्ञा सहिता स
ती एकधेनुभिः मुख्याभिर्गोभिः निपातु नितरामस्मान् पालयतु ॥ छ ॥ अथ षष्ठी ॥ अनुतन्न इति ॥ इयानः अस्माभि
र्याच्यमावाः ज्ञास्पतिः प्रजानां पालकः सविता देवः सवितुर्देवस्य संबंधि रत्नं रमणीयं तत् अस्मि हुं धनं यातिया चति ॥ राम
वेश्वदेवे षर्वाणि वाजन स्पह विक्षः सनो भवंत्वित्यादिके हे याज्यानुवाक्ये सूचिते तं च ॥ शंनो भवन्तु वाजिनो हवेषु वाजे ७८
वत वाजिनो न इत्यूर्ह्वं शुरनवाम गंयाज्यामिति ॥ तत्रैषा सप्तमी ॥ शंनो भवंत्विति ॥ देवताता तारे देवतातौ यज्ञे हवे सस्म

78

दीयेषु स्तोत्रेषु मितद्रवः मितद्रवाणः मितमार्गास्त्वर्काः शोभनांनाः वाजिनः एतदधिष्ठपकाः देवा नोस्माकं
शं सुखाय भवंतु। अपि च अहिं आगत्य हंतारं वृकं वसूनामादातारं चोरमिति शेषः। रक्षांसि च जंभयंतो हिंसं
तो वाजिनो देवाः सर्वे मिथुराणनामेतत् पुरातनाः अमीवाः रोगान् अस्मदस्मत्तः यथयुवन् पृथक्कुर्वंति॥ ७॥ अ
थाष्टमी॥ वाजेवाज इति। हे वाजिनः एतन्नाम काः देवाः मेधाविनः अमृता अमरणधर्माणः ऋतज्ञाः सत्यं जानं
तः एवंभूताः संतो यूयं वाजेवाजे सर्वेषु युद्धेषु नोस्मान् धनेषु धननिमित्तेषु अवलपालयत तावतो यूयं अस्य म
ध्वः मधुरोपेतमिदं सोमं पिबत। सोमपानानंतरमादयध्वं यूयं तृप्ता भवत। ततस्तृप्ताः यूयं देवयानैः देवगमनसा
धनैः पाथिभिर्मार्गैर्यात गच्छत॥ ८॥ इति पंचमस्य चतुर्थे पंचमो वर्गः॥ ७॥ ऊर्ध्वो अग्निरिति सप्तर्चं सप्तमं सू
क्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवं। ऊर्ध्वः सप्त वैश्वदेवं त्वित्यनुक्रमणिका सूक्तविनियोगो लैंगिकः। द्वितीयेछं
दोमे षडहशस्त्रे ऊर्ध्वो अग्निरिति वैश्वदेवस्तृचः सूत्रितं च। ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्वो अश्रेदितस्तानः सरस्वतीत्र
याणो निषडह इति॥ ७॥ तत्र प्रथमा॥ ऊर्ध्वो अग्निरिति। अग्निरंगनादिगुणविशिष्टः ऊर्ध्वमुद्गमनः सन्। वस्वो
वासकस्य जोनुः सुमतिं अस्मदीयां शोभनां स्तुतिं अश्रेत् अश्रयत् असेवत। प्रतीची अभिमुखी नूर्धिः सर्वा सांसज्ञा।

वे·भा·
७९

नोजरयित्रीदुषोदेवतादेवतातिंयज्ञमेतिगच्छति। आ। ई। आइयंनो अध्वरावंतोपभी यजमानौ पंथांपंथानं यज्ञ
मार्गैरथ्यैवरथिना विवभजाते सेवेतेन आइषितःसंप्रेषितो नो मादीयो होतास्सतंयज्ञंयथा अतियजत्तु मकरो
त्वित्यर्थः॥ छ॥ अथ द्वितीया॥ अवावृज इति। एषां यजमानानां संबंधिषु सुप्रयाः शोभनेनान्नेन युक्तं बर्हिः कु
शमयं अववृजे अग्रन्यात आसाद्यतइत्यर्थः। विश्पती वइवेतीदानीमर्थेइदानीं अस्मदीयानां प्रजानां पालकौ नि
युत्वान्नियुच्छ्रेनवडवाउच्यंतेतद्वान् वायुः पूषा च विशां प्रजानां स्वस्तये क्षेमाय अक्तोः रात्रेः संबंधिन्याउषसः
सकाशात्पूर्वैष्णोपूर्वस्मिन्ह्नाने सतिविरिटेंतरिक्षे आगच्छतां तदत्र अस्मिन्यज्ञेविशामित्यभयच संबध्य
ते॥ छ॥ अथ तृतीया॥ ज्मया अत्रेति॥ वसवो वसुसंज्ञकादेवाः अत्रास्मिन्यज्ञे ज्मयाः पृथिव्यामांतरमयंतं
दुरोविस्तीर्णेंतरिक्षेस्थिताः सुभ्राः दीप्यमानाः मरुतः अश्वमर्जयंतः परिचर्यंतेहे उरुज्रयःप्रभूतगमनाः तसं
यो मरुतः अर्वाचं पथः युष्मदीयान्मार्गान् अर्वाग् अस्मदभिमुखं यथा भवति तथा कृणुध्वं कुरुत। अपि च पूर्वं
जग्मुः रथयुष्मान्प्रतिगंतवतो नो अस्मदीयस्य अस्य इतस्यायेशः ज्ञानं श्रोत शृणुत। अग्निर्हियजमानानां दूतः स राम
न्देवानाह्वयतीत्यर्थः॥ छ॥ अथ चतुर्थी॥ तेहियज्ञेषिति। यज्ञेषु यागेषु तेहिते खलु प्रसिद्धाः यज्ञिया सोम ७९

79

शार्हाः ऊमाः रक्षकाः विश्वे सर्वे देवाः सधस्थं सह स्थानं अभिसंति अभिभवंति आक्रमंति ॥ हे अग्ने अध्वरे
अस्मदीये यज्ञे उशतः कामयमानान् तान् देवान् यक्षि यजसि तथा स्पष्टी त्रिसनामैतत् त्रिदेवभगं एतत् अंश
के देवं नासत्यानासत्यौ अश्विनौ च पुरंधिं पुरूणां धातारं इमं इंद्रं च यज ॥ छ ॥ अथ पंचमी ॥ आग्ने गिर इति ॥ हे अ
ग्ने त्वं दिवः द्युलोकात् सकाशात् गिरः गिरीयां स्तुत्यां देवान् अस्मदीयं यज्ञं प्रति आवह आह्वानं कुरु ॥ पृथिव्या
अंतरिक्षाद्वा आवह ॥ कान् देवान् इति तद्व्याख्याति ॥ मित्रं एतत्संज्ञकं वरुणं च इंद्रं च देवेषु देवतास्वरूपेणावस्थितं वा
ग्निं अर्यमणं एतत्संज्ञकं अदितिं दितिं मरुतां पृथ्वीं च विष्णुं च एवंभूतान् देवान् एषां अस्माकं यजमानानां मध्योय
आवह सरस्वतीं वाग्देवतां च मरुतः भूमा स्वयं तां अस्मदीयैः स्तोत्रैः हर्विभिः अस्वमाघंतु ॥ छ ॥ अथ षष्टी ॥ ररे हव्यमि
ति ॥ यज्ञियानां चतुर्थ्यर्थे षष्ठी यज्ञार्हेभ्यो देवेभ्यः मतिभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः सह हव्यं हविः ररे अस्माभिर्दीयते
मर्त्यानां मनुष्याणां अस्माकं कामं अभिलाषं आसिन्वन् अपगतिबंधनः अग्निः न सन् अस्मदीयं भूतेः इह यज्ञे स
मागतैः देवैः सचीमहि ॥ यद्वानु इत्थमार्थे युज्यो भिन्नं बंधु निवदेवैः सचीमहि ॥ छ ॥ अथ सप्तमी ॥ नूरोदसी इ
ति ॥ नू अघरोदसी द्यावापृथिव्यौ वसिष्ठैः अस्माभिः पूजार्थं बहुवचनं अभिष्टुते अभितः सर्वतः स्तुते अभूतां तथा अ

तै·भा· तावानः अस्माभिः क्रियमाणेयज्ञेरूपेतावरुणोमित्रः अग्निः अप एवंभूतादेवाः अस्माभिरभिष्टुता आसन्तुइदंचअ
८० ङ्गारकाः सर्वेदेवान्नोस्मभ्यं उपमं उपमानभूतं उरुष्टं अर्कमन्त्रंयच्छंतु ददतु अग्निवन्मूर्धेत्यतिपादितायोदेवास्तेस
र्वेयूयंनोस्मान्स्वस्तिभिः अभिनाशैः सदासर्वदापातपालयत॥ इतिपंचमस्यचतुर्थेषष्ठोवर्गः॥ छ॥ उरुक्षि
तिरितिसप्तर्चमष्टमंसूक्तंवसि[illegible]ष्ठस्यार्षंत्रैष्टुभंवैश्वदेवंतुअस्टिरित्यनुक्रांतं। विनियोगोलैंगिकः॥ छ॥ त
त्रप्रथमा॥ उरुक्षितिरिति। हेदेवाः विदथ्याविदथेयज्ञेक्रियमाणा अस्मदीयास्तुतिर्युष्मदीयानागच्छतु॥ वयंतु
राणांवेगवतांदेवानांस्तोमैःस्तोत्रंशंतिदधीमहिकुर्वीमहि। अघेदानींसवितादेवःयदुत्तनंयुवातिअस्मभ्यंप्रेर
रयेतरश्मिनोरमणीयधनवतः अस्यसवितुःस्तस्यधनस्यविभागेदानेस्यामवयंभवेम॥ छ॥ अथद्वितीया॥ मि
त्रस्तन्नइति। मित्रोदेवास्नोस्मभ्यंतत्असिईधनंददातु। तथाअदितिर्देवीरेक्णधनंदेदिष्टुतत्इनमस्मभ्यंसमदिशंउ
वायुश्चभगाश्चउभोदेवोयदुत्तनंनिसुवैतेअस्मान्नितरांयोजयेतांतदुत्तनमितिपूर्वेणसंबंधः॥ छ॥ अथतृतीया॥ राम
सेतुयोअस्त्वितिहेपृषदश्वाःपृषदश्वारेनकेचिन्मृगविशेषाउच्यंते। तएवअश्वावाहायेषांतेएवंभूताहेमरुतोरुद्रपु ८०
त्रादेवाःयूयंमर्त्यंमरणधर्माणंयंयजमानं। अवाप्यपालयतसेतृसएवयजमानःउग्रोस्तोतुनस्वीभवतुतथासत्तु

80

श्रीबलवान्भवतुतथाऽन्नापिच अग्निरंगनाहिगुणाधुक्षो देवः सरस्वती वाग्देवताचेयाधाः सर्वे देवाः इमंनं
यजमानंनुनंति प्रवर्त्तयंतितस्ययजमानस्य संबंधिनोरायोधनस्य कस्मिंदपि पर्येतापरिगंताना नास्तिनाश
कोनभवतीत्यर्थः छ अथचतुर्थी॥ अयंवेनेति॥ सतसायत्रसवानेता घ्रापयिताअयंहि अयंखलुवरु
णश्चमित्रश्च अयंमान्यएतेराजानः समर्थाः देवाः अपः असमदीयं यज्ञादिलक्षणं कर्म धुः अधुः दधति॥ अन
र्वेवेनापाप्रतिमातदेवीवोलमाना अदितिरदीनां देवमाता सुहवाशोभनाह्वाना भवति नेवरुणाहयेदेवाः अरि
ष्टनेवाधिताऽनुमतोनोऽस्मान्अंहेदुरितंअतिपरिपन्अतिपारयंतु॥ छ॥ अथपंचमी॥ असादेवसातिः अभ
येह विप्रिदहरी हृपेरान्निरभसंभपेत्नीयस्य मीदुलषः कामानां सेक्तुः विष्णोः सर्वदेवात्मकस्य असादेवसाविि
सुः सर्वदेवताऽभिरक्षितो अन्येदेवाः चयाः शाखाः भवति रुद्रो देवः रुद्रियं रुद्रसंबंधि सुखं मरुद्भिर्वेचवेरहि
अस्मान्आपयति खलु। अपिचहेअश्विनौदेवौ युवांद्यावतहविलक्षणाम् इमुकं वर्त्तिरस्मदीयं गृहं यामि
ष्टं अयासिष्टं आगच्छतं॥ छ॥ अथषष्ठी॥ मंत्रेपूर्वनिति॥ हे आहृणे आघ्नदीप्तेएवंभूतहे पूषन्देव अत्रास्मि
न्द्दोनेमाऽस्यः विघातं माऽकृथाः वरूत्री सर्वैः सर्वैर्वरणीया सरस्वती रातिषाः स्वरातिर्दानं तस्य संभक्त्री दे

हृषीयां

त

वे·भा वपस्यस्त्रयइन्द्रंरासंतून्‌अस्मभ्यंप्रयच्छेसुः अत्रमा कथाइतिपूर्वेणासंबंधः। कीदृशामयोभुवःसुखस्यभावका
८१ ःअर्वतोगच्छंतोऽस्मान्‌न्निपांतुनितरांपालयंतु। परिज्मापरितोगंतावातोवायुः वृष्टिंवृष्टिलक्षणमुदकंद
दातुप्रयच्छतुअस्मभ्यं॥ छ॥ अथसप्तमी॥ नूरोदसीइतिपूर्वंव्याख्यायंतोअस्मद्रार्थसु। द्यावापृथिव्यौवरुणा
दयोदेवाश्चवसिष्ठैरस्माभिरभिष्टुताभवंतिएवंभूतास्त्राज्ञादकादेवाः सर्वोरुष्टंमनंअस्मभ्यंददतु॥ अग्नि
81 नुष्टकैगणिपादिताःसर्वदेवाघ्नूयंकल्याणैरस्मान्‌सर्वदापालयत॥ छ॥ इतिपंचमस्यचतुर्थेसप्तमोव
र्गः॥ छ॥ प्रातरग्निमितिसप्तर्चंनवमंसूक्तंअत्रानुक्रमणिका। प्रातर्भगंजगत्याद्यालिंगोक्तदेवतंत्र्योष
सेति। वसिष्ठस्यार्षः। जगतीशिष्टात्रिष्टुभः आद्याआग्नेयीद्वादिदेवत्याइतीयाद्याःपंचभगदेवत्याःसप्तम्य
षोदेवत्या। अवकेचिदाह्वःनिवेष्टुकामोरोगार्तोभगसूक्तंजपेत्सदा। निवेशंविशतिदशिष्यंरोगेभ्यःपरिमु
च्यतइति॥ छ॥ तत्रप्रथमा॥ प्रातरग्निमिति। प्रातःरुषःकालेअग्निंदेवंहवामहेवयंस्तोतारआह्वयामा राम
मः। अथाप्रातःकालेइंद्रंहवामहे। तथामित्रावरुणामित्रावरुणौअहोरात्राभिमानिनोदेवौप्रातर्वयं ८१
हवामहेतथाअश्विनौदेवानांभिषजौप्रातर्वयंहवामहेतथाप्रातर्भगंदेवंपूषणंदेवंब्रह्मणस्पतिंम

त्रामिमानिनमेतत्संज्ञकंच आह्वयामः तथा प्रातःसोमोतसंज्ञकं देवं उतापि च रुद्रं देवं हुवेम आह्वयामः
॥ छ ॥ अथ द्वितीया ॥ प्रातर्जितमिति ॥ यो भगो देवः विधर्ता विश्वस्य जगतो धारकः जिनं जयशीलं उग्रं उद्गूर्णं अ
दितेः पुत्रं भगं देवं प्रातःकाल एव वयं हुवेम आह्वयामः आध्रश्चित् दरिद्रोपि स्तोता भगं देवं मन्यमानाः स्तुव
न् भगं भजनीयं धनं भक्षि भज विभजस्व यां राजा चिद्याहवमीति तुरश्चित् तुरतिर्गतिकर्मा आप्तधनोपि राज
चित् समर्थोपि जनः यं भगं देवं भजनीयं धनं मह्यं भक्षि देहीत्याह तं भगं प्रातारवयं हुवेमेति संबंधः ॥ छ
॥ अथ तृतीया ॥ भग प्रणेतरिति ॥ हे भग देव त्वं प्रणेतः प्रकर्षेण नेतः आमितः दश प्रणेतर्हे भग त्वं सत्यराधः
सत्यधनोस्मिन् आदश महचराधः हे भग त्वं नोस्मद्यं ददत् कामान् प्रयच्छन् इमाम स्मदीयां धियं स्तुतिं उदव ह
सफलस्तुत्तां कुरु ॥ हे भग त्वं गोभिरश्वैश्च नोस्मभ्यं प्रजनय प्रो इत्तान् कुरु ॥ हे भग त्वत्प्रसादात् वयं नृभि
र्नृभिः पुत्राद्यैर्नृभिः नृवंतः मनुष्यवंतः प्रस्याम भवेम ॥ छ ॥ अथ चतुर्थी ॥ उतेदानीमिति ॥ उतापि च इदा
नीं वयं भगवंतः स्याम हे भग भगेन त्वया स्वामिना युक्ता भवेम अथवा भगवंतो धनवंतः स्याम ॥ उतापि च प्रपि
त्वे अह्नां प्राह्णे पूर्वाह्णे भगवंतः स्याम ॥ उतापि च अह्नां दिवसानां मध्ये मध्याह्ने भगवंतः स्याम ॥ उतापि च हे म

वे·भा· ध्वन्नूधनवंन्नूभगादेवसूर्यस्यसर्वस्येरकस्यदेवस्यऽहिताऽस्तिो पुरस्योसमतिवयंवहनुग्रहात्तदेवानामिंद्रादीन्
८२ सुमतौअनुग्रहबुध्येस्यामभवेम॥ छ॥ अथपंचमी॥ भगएवेति। हेदेवाः भगोदेवएवभगवान्नूधनवानसुते
नभगेनदेवेनधनेनवयंभगवंतःस्यामधनवंतोभवेमहेभगतंभसिद्धुवावांसर्वइत्नसर्वएवजनःजोहवीतिम्भ
शंपुनःपुनर्वाआह्वयति।हेभगदेवसत्वंइहास्मिन्यज्ञेनोस्माकंपुरएतापुरोगंताभव॥ छ। अथषष्ठी॥ सम
ध्वरायेति। उषसः अध्वरायअहायगमनयोग्यायपदायस्थानायदधिक्रवेवयथाअश्वोतथाउषोउषोदेवाःअध्वर
यज्ञस्मदीयायययागायसंनमंतसंगछंतु॥ वाजिनोवेगवंतोश्वाःरथमिवरथंयथातथाउषसेनीयाःउषसः
षोदेवताःअश्वावतीरश्वत्यःअश्वसहिताःसत्यःगोमतीर्गोमत्यश्चवीरवतीवीरवत्यःपुत्रादिजनोपेताश्च
भवंयःलोस्मभ्यंसदंसर्वदाऽछंतुघ्राछंतुनेशंतंमोविवासयंतु॥ कीदृश्यःघृतमुदकंदुहा८ सर्वावीनेश्रस्म
रमिमुखंसुविदंघनस्यापकंभगंदेवंनोस्मान्प्रतिआवहंतुआनयंतु॥ छ। अथसप्तमी॥ अश्वावतीरि राम
ति॥ महाजनाः ध्८ नाःसिंचंन्यःविश्वतःसर्वगुणोःअपीताःअवृधाःएवंभूताउषसःनमउछंतु॥ अस्मिन्सूक्ते ८२
प्रतिपादिताःहेसर्वेदेवाःयूयंनोस्मान्सदासर्वदास्वस्तिभिःकल्याणैःपातपालयत॥ छ॥ इतिपंचमस्यचतुर्थ

82

ष्टमोवर्गः॥छ॥प्रब्रह्माणइतिषल्तृचंदशमंसूक्तंवसिष्ठस्यार्षंत्रैष्टुभंवैश्वदेवंअत्रानुक्रांतंप्रब्रह्माणःष
ड्वैश्वदेवंत्विति।सूक्तविनियोगोलैंगिकः॥तृतीयेछंदोमेप्रउगशस्त्रेप्रब्रह्माणइतिवैश्वदेवस्तृचः सूत्रितंच।
प्रब्रह्माणोअंगिरसोनक्षंतप्रसरस्वतीदेवयंतोहवंतइति॥छ॥तत्रप्रथमा॥प्रब्रह्माणइति।ब्रह्माणःअंगिर
सःएतन्नामकऋषयःप्रनक्षंतसर्वत्रव्याप्नुवंतु।क्रंदनुःपर्जन्यःनभन्यस्यस्तोत्रस्यअस्मदीयंस्तोत्रंप्रवेतुप्रकर्षेण
छतुधेनवःप्रीणयित्र्योनद्यःउदप्रुतःउदकानिसिंचंत्यःप्रनवंतसर्पंतुअद्रीअद्रियंतौपभीयज्ञमानोअध्वरस्य
यज्ञस्यपेशःरूपंयुज्यातांयोजयेतां॥छ॥अथद्वितीया॥सुगस्तेअग्नइति॥हेअग्नेसनवित्तःसनात्चिरकाला
दारभ्यलभ्यत्वात्तेत्वदीयोध्वमार्गःसुगःसुष्ठुगंतव्योभवतु।किंचहरितःश्यामवर्णाःरोहितःस्वलोहितवर्णाःअ
रुणभयविधाःयेवायेचातेत्वदीयाअश्वाःसद्मनसदनेनियंत्रेवीरवाहःवीरंशूरंत्वांवहंतःअरुषाःअरोचमानाभवं
तितान्स्ववेंपुत्वदीयेरथेसुष्ठुसंयोजयानिसत्रंस्थसदनेहेनिषद्यहोतामनुर्देवानामिंद्रीनांजनिमाजन्मा
संज्ञान्ब्रूहिवेआह्वयामि॥छ॥अथतृतीया॥समुवोयज्ञमिति॥हेदेवाःवोयुष्माकंनमोभिःनमस्कारयुक्ताइमेस्तो
तारोवासमहयन्सम्यक्पूजयंति।उइतिपूरकः।मिंद्रःमुनिशीलःउपाकेअस्माकंसमीपेस्थितोस्मदीयोहोता

वे·भा·
८३

83

गरिश्चिश्वत्रेयंस्योहोतृष्कः अतिरिच्यते। हे यजमान त्वं देवान् सुदुयजस्वा। हे पुर्वणीक बहुतेजस्विन्नग्ने त्वं यशि
यांयज्ञार्हीं अरमतिं भूमिं आवह॥ ग्नाः आवर्तयेया तथा चनिगमांतरो आ नो मही मरमतिं सजोषा इति॥ छ॥ अथ
चतुर्थी॥ यदा वीरस्येति। अतिथिः मर्त्येषामतिथिभूतोग्निः यदा नीरस्य वीरकस्य सतो त्राणां मेरयितुः रेवतः हविर्भ
तो यजमानस्य दुरोणे स्योगृहे स्योनशीः सुखेन शयनीयः आचिकेतत्तस्य ज्ञायते। अग्निरस्मेय ज्ञगृहे सुधितः आका
रस्थार्थं सुनिहितस्य सुष्ठु निहितमन्नं यदा सुप्रीतो भवति तदा सोग्निः इयाचेदुपाच्छ येविशोपजायेवा यवरणीयं
धनं दाति ददाति प्रयच्छति॥ छ॥ अथ पंचमी॥ इमं नइति। हे अग्ने त्वं नोस्मदीयं मि मम ध्वरं यज्ञं जुषस्व सेवस्व। किं च
मरुत्सु इंद्रस्य मास्ति भूतेषु देवेषु इंद्रे च यशसं यशस्या शोषु कं हविलक्षणान्नवंतं नोस्मदीयं यज्ञं हे अग्ने त्वं कृधि कुरु छ
पये च्यर्थः। तथा नक्ता रात्रिश्च उषसा दिवसश्च अहर्निशे च्यर्थः। बर्हिर्बर्हिषि षि कुशमये आसदतां उपविशतां
अपि च हे अग्ने उशंवा उशंतो यज्ञमिच्छंतौ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ इहास्मिन्यज्ञे यज पूजय॥ छ॥ अथ ष राम
ष्ठी॥ एवाग्निमिति। वसिष्ठः एतदा रायस्पोषिः रायस्काम पश्चादि धनानीच्छन् एव एवमुक्तप्रकारेण सहसं सहोब ८३
लेन स्यपुत्रेन हूतामिति धा अग्निं देवं विश्वरूपस्य रूपस्य धनस्य लाभाय स्तौ तएवं भूतोग्निः अस्मे अस्मभ्यं इषमन्नं रयि

धनंवाजंबलंचप्रपथ्यन्प्रथयत्पुविस्तारयततुद्दतानित्यर्थः॥अस्मिन्सूक्तेप्रतिपादितासर्वेदेवायूयंअस्मान्कल्या
णैःसर्वदापालयत॥छ॥इतिपंचमस्यतृतीयेनवमोवर्गः॥प्रवोयज्ञेष्वितिषंचर्चमेकादशमूक्तंवसिष्ठस्यार्षंत्रै
ष्टुभंवैश्वदेवं।गतःसूक्तिनिंच।प्रवोयज्ञेषुदेवयंतोअर्चनप्रद्योदसाधायसासस्त्रएवेतिप्रउगमिति॥छ॥तत्र
प्रथमा॥प्रवोयज्ञेष्विति॥देवयंतोदेवान्कामयमानाःविप्राःयज्ञेषुनमोभिःस्तुतिभिर्हेविभिर्वावोयुष्माकंइष
ध्यैअभिप्रार्चन्आर्चयंतिप्रकर्षेणस्तुवंतिद्यावापृथिवीचपृथिवीभूमिंचप्रस्तुवंतियेषांविप्राणांमेधाविनांब्रह्मा
णिस्तोत्राणितनोनशाखाःवृक्षस्यशाखाइवविश्वक्नविष्वतःवियंतिविशेषेणगच्छंतितेविप्राःआर्चन्नितिपूर्वेण
संबंधः॥छ॥अथद्वितीया॥अयस्ममदीयोयज्ञःदेवान्अतिगच्छतु।तंत्वंदृष्टोतःहेत्वोनसन्निःशीघ्रगामीअ
श्वोयथातद्वतहेसवित्रिजःसर्वेयूयंसमनसःसदृशमनस्काःसंतःघृताचीःस्रुचःउर्ध्वकंस्वहस्तेऊर्ध्वमध्वरयत॥
तथाअध्वराययागंकर्तुंसाधुसाधुकंबर्हिःकुशमयंस्तृणीतमेधाच्छादयतहेअग्नेदेवयून्निदेवान्कामयमा
नानिवहियानिशोचींध्यचीपिऊर्ध्वाऊर्ध्वमुखानिअस्थुःइष्टंतु॥छ॥अथतृतीया॥आपुत्रासइति॥मातरंजन
नीयंविभ्रत्याःविशेषणभर्त्रायाःपुत्रासोपुत्राइववतद्वदस्मान्नरणीयामोदेवाःबर्हिषःकुशमयस्यवेद्यामास्ती

वे·भा र्णस्यसानौउन्नातदेशेआसदंतुउपविशंतुहेअग्नेत्वांयज्ञयोग्यांत्वदीयांज्वालांविश्वाचीविश्वंसर्वंहवि
८४ चतिगच्छतीतिविश्वाचीजुहुआअनक्तुअसमंतात्सिंचतुदेवतातादेवतातौयुद्धेनोस्माकंमधःसिंदकान्
84 हेअग्नेत्वंकामःकामाशीःयज्ञवाचकोदेवतातिशब्दःअत्रसंग्रामेवर्त्तते॥छ॥अथचतुर्थी॥नसीषपंतति
॥यज्ञत्राजननीयास्तेइंद्राद्योदेवाःस्तस्योदकस्यतुदुग्धाःसुखेनदोग्धुंशक्याःधाराःदुहानाःवर्षंतःजोषं
यथाप्रियंयथाभवतितथाआसीषपंतसपातिःपरिचरणात्सुर्थःसुतीभिरासमंतात्पर्यचीचरन्अस्मात्परिचरणं
कुर्वंतुसेवीकुर्वीतिद्वितियावत्॥अथास्मिन्दिनेदेवाःवसूनांधनानांमध्येज्येष्ठंश्रेष्ठंवोयुष्माकंदीयंमहोमहनी
यंधनंआगच्छतुयूयमपिसमनसस्तुच्यमतयःसंतःआगच्छंतनआगच्छतहेदेवायूयंआगंतनेतिसंबंधः॥छ॥
अथपंचमी॥एवानोअग्नइति॥हेअग्नेएवएवंस्तुतस्त्वंविक्षुप्रजासुमध्येनोस्मभ्यंआदशस्यधनंअभिप्रयच्छ॥
हेसहसावन्बलवंत्वग्नेत्वयाआस्त्काःअस्कंन्नाःवयंसुजानित्यमुक्तेनरायाधनेनसधमाःदःसहमाद्यंतःअरिष्टा राम
अहिंसिताभवेम॥अस्मिन्सूक्तेयतिपादितःसर्वेदेवायूयंनोस्मान्कल्याणेसर्वदापालयत॥छ॥इतिपंचमस्य ८४
चतुर्थेदशमोवर्गः॥छ॥दधिक्रांवइतिपंचर्चंद्वादशंसूक्तंचविष्टस्यार्षंदधिक्राख्यदेवताकंआद्याजगतीसा

उद्दधिक्रादिलिंगोक्तदेवताकाशिष्टास्वतस्त्रिष्टुभः अनुक्रम्यते हि॥दधिक्रांदाधिक्रांजगत्याद्यास्त्रिगोक्त
देवतेति॥गतोविनियोगः॥तत्रप्रथमा॥दधिक्रांवइति॥हेस्तोतारोवायुष्माकंऊतयेरक्षणायप्रथमंदधिक्रां
अश्वाभिमानिनींदेवतांहुवेआह्वयामि॥ततःअश्विनाअश्विनौदेवौउषसमुषोदेवतांचसमिद्धंसम्यग्दीप्त
मग्निंचभगंएवदारयंदेवंचआह्वयामि॥इंद्रंविष्णुंचपूषणंचबृहस्पतिंआदित्यान्द्यावापृथिवीअपःउदकं
देवताःस्वःसूर्यइत्येतान्देवानाह्वयामि॥१॥अथद्वितीया॥दधिक्रांमुनमसेति॥दधिक्रांएतन्नामकंअ
श्वविशेषंदेवंनमसास्तोत्रेणबोधयंतःप्रज्ञापयंतःउदीरणाःप्रेरयंतःयज्ञंयागंउपप्रयंतःउपक्रममाणावयं
बर्हिषिइलांहविरूपांदेवींसादयंतःआस्तपयंतःसुहवाशोभनाह्वानौविप्राविविधंमेधाविनौअश्विनाअश्वि
नौदेवौहुवेमआह्वयामइतिप्रेरणाः॥२॥अथतृतीया॥दधिक्रावाणंअश्वविशेषंबुबुधानःस्तोत्रेणबोध
यन्नहंअग्निंदेवंउपब्रुवेउपस्तौमि॥तथाचउषसमुषोदेवतांसूर्यंसर्वस्यप्रेरकंदेवंगांभूमिंवाग्देवतांवाएवं
भूतान्अहमुपस्तौमि॥मंश्चतोःमन्यमानान्स्तुवतोजनान्चेतयतेजानातीतियद्वाअभिमन्यमानाश्चात
यतेनाशयतीतिमंश्चतुःतस्यवरुणस्यबभ्रुंमहांतंबभ्रुंपिंगलवर्णमश्वंतस्यानयनार्थमहमुपब्रुवे॥तेदेवाअ

वे·भा
८५

85

स्मादस्मद्दत्तः विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि पापानि यवयंतु पृथक्कुर्वंतु ॥ छ ॥ अथ चतुर्थी ॥ दधि
क्रावेति । प्रथमः सर्वेषामश्वानां मुख्यः वाजी शीघ्रगामी अर्वा गमनशीलः दधिक्रावा अश्वरूपो देवः अज्ञान
न् रथसंयोजनीयां त्वा त्वां स्थानः स्थानैरधिष्ठाय ज्ञानव्याप्तिः सम्यक् ज्ञानं रथानामग्रे अग्रमुखो भवति । कीदृशो ऽश्वः
उषसा उषो देवतया सूर्येण सर्वस्य प्रेरकेण देवेन आदित्येभिरादित्यैः वसुभिश्च अंगिरोभिर्देवैः सह संगतश्चे
तोभिश्च संविदानः सम्यक् ज्ञानं एकमत्यं प्राप्तः इत्यर्थः ॥ छ ॥ अथ पंचमी ॥ आ नो दधिक्रा इति । दधिक्राः अ
श्वरूपो देवः अत्र सत्यस्य पथ्यां पथ्यानं मार्गं अन्वेतवै अनुगंतुं प्रवर्तनानां नोऽस्माकं पथ्यां पदवीमानः कृणु उदके
नाग्निं चतु उइति स्मरणः । देव्यं शर्द्धः देवसंबंधि बलं ईदृग्रूपो अग्निः नोऽस्मदीयं हवं शृणोतु । अमूरा अमूढाः महि
षा महांतः विश्वे सर्वे देवाः अस्मदीयं हवं शृण्वंतु ॥ छ ॥ इति पंचमस्य चतुर्थे एकादशो वर्गः ॥ छ ॥ आ देवो यातिव
ति । चतुर्दशर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं सवितृदेवताकं त्रैष्टुभं । आ देवस्य त्र्युचं सावित्रमित्यनुक्रांतं । सू
क्तेदस्य शरावे चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवं शस्त्रे इदं सावित्रं निविद्धानं सूक्तं तेहि । चतुर्थेऽहन्या देवो याति येषां तु वपा राम
नुवाक्या सूक्तं तं वा आ देवो यातः तु सविता सुरत्नः सधानो देवः सविता सहावेति । अश्वमेधे अनुसवनं त्रिषु सा ८५

विघ्नम् इत्यर्थः ॥ तत्रैव द्वितीयामिष्टौ याज्येयं सूत्रितं च ॥ य इमा विश्वा जातान्या देवो यातीति ॥ तत्र प्रथमा ॥ आ देवो यातीति ॥ सुर
त्नः शोभनरत्नोपेतः अंतरिक्षस्थाः स्वकीयेन तेजसा अंतरिक्षस्य पूरयिता अश्वैः स्वकीयैर्वोढृभिः वहमानः उह्यमानः सविता सर्व
स्य प्रेरको देवः आयातु आगच्छतु ॥ कीदृशः नर्याः नर्याणि मनुष्यहितानि रत्नानि बहूनि धनानि हस्ते पाणौ दधानः दातुं धार
यन् भुवना भूतानि निवेशयन् वशी च विश्वस्मिन् स्थाने पश्यंश्च प्रसुवन् च प्रेरयन् सुपेशस्यश्च एवंभूतः सविता देव आयातु ॥ छ ॥ अथ
द्वितीया ॥ उदस्य बाहू इति ॥ शिथिरा शिथिलौ दानार्थं प्रसारितौ बृहंता बृहंतौ हिरण्यया हिरण्ययौ सुवर्णमयौ अस्य स
वितुः संबंधिनौ बाहू हस्तौ दिवोंतरिक्षस्य अंतान् पर्यंतान् उदस्थात् ऊर्ध्वौ संतौ व्याप्नुवतां ॥ नूनमस्य अस्य इदं नूनं तस्य सवि
तुः सतो महिमा महत्त्वं पनिष्ट अस्माभिः स्तूयात ॥ सूरश्चिद् वसूर्योपि अस्मै सवित्रे अपस्यां कर्मेच्छां अनुदात् अनुददा
तु ॥ छ ॥ सावित्रे पशौ पुरोडाशस्य हविषः सघानः इति द्वे अनुवाक्ये सूत्रं पूर्वमुदाहृतं ॥ आश्वमेधिकीषु सावित्रेष्टिषु तृ
तीयस्यामिष्टौ इमे एव याज्यानुवाक्ये ॥ सूत्रितं च ॥ सघा नो देवः सविता सहावेति द्वे इति ॥ सैषा सूक्ते तृतीया ॥ सघा नो देव
इति ॥ महावाते ज्योतिराणमिष्टौ इमे एव याज्यानुवाक्ये ॥ सूत्रितं च ॥ सघा नो देवः सविता सहावेति द्वे इति सैषा सूक्ते तृती
या ॥ सघा नो देव इति ॥ महावाते ज्योतिराणमि मावुकं तेजो यस्य सः वसुपतिर्धनानां पालकः सः सविता देवः नोस्मभ्यं वसुध

नानिश्वासाविषत् आसमंतात् प्रेरयति । घेति पूरणः । मनू अध अद्य नोऽस्मभ्यं मर्तभोजनं मनुष्याणां भोगयोग्यं धनं रास्व
तद्दातु ॥ ७ ॥ अथ चतुर्थी । इमा गिर इति । इमा ईं इह सूनृता गिरः ग्रणंति स्तुवंति । तिगिरः स्तोतॄणां यह्वा इमाः स्तुतिरूपाः
वाचः सुजिह्वं शोभनजिह्वं शोभनवाचमित्यर्थः ॥ पूर्णगभस्तिं संपूर्णधनहस्तं सवितारं देवं ईळते स्तुवंति मम च सविता वि
चैत्रायनीयं बृहन्महत् वयो अन्नं अस्मे अस्मासु दधातु यद्वा अस्मे अस्मभ्यं प्रयच्छतु ॥ हे सवितृप्रमुखा देवाः यूयं नोऽस्मभ्यं नू स्व
स्तिभिः कल्याणैः सदा सर्वदा पात पालयत ॥ ८ ॥ इति पंचमस्य चतुर्थे द्वादशो वर्गः ॥ ७ ॥ इमा रुद्रायेति चतुर्ऋचं चतुर्दशं
सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं रुद्रदेवताकं । अंत्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः तथा चानुक्रमणिका ॥ इमा रौद्रं त्रिष्टुबंतमिति । शूलगवा
दिषु रौद्रयज्ञेषु अनेन सूक्तेन उदीचीं दिकुपस्थेया । सूत्र्यते हि । इमा रुद्राय स्थिरधन्वन इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुप
स्थानमिति ॥ तत्र प्रथमा ॥ इमा रुद्रायेति । हे अस्मदीयाः स्तोतारो यूयं इमा गिरः स्तुतीः रुद्राय एतन्नामकाय रुद्राय भरत
धारयत । कीदृशाय । स्थिरधन्वने दृढधनुष्काय क्षिप्रेषवे शीघ्रगामिबाणाय स्वधान्ने अन्नवते अषाह्लाय केनाप्यनभि
भूताय सहमानाय शत्रूणामभिभवित्रे वेधसे धात्रे तिग्मायुधाय तीक्ष्णास्त्राय एवंभूताय रुद्राय स्तुतीर्भरत स च रुद्रो नो
ऽस्मदीयाः स्तुतीः शृणोतु ॥ १ ॥ अथ द्वितीया ॥ स हि क्षयेणेति । स हि खलु रुद्रो देवः क्षम्यस्य क्षमायां पृथिव्यां भवस्य

जन्मनोजनस्यसहयेणौर्येणाचेतविग्रज्ञायते।द्विघस्यजनस्यवसां ग्राज्येनैाश्वर्येणप्रज्ञायते।शेषःप्रचयस्तरूतः।हे
रुद्रत्वंचअवीः त्वांस्तोत्रैस्तर्पयंतीः नोस्मदीयाःप्रजाः अवन्पालयन्नुदुरोदुर्याणिअस्मदीयानिगृहाणिउपच
रउपगच्छ।किंचत्वंनोस्मदीयासुप्रजासुअनमीवःअमीवारोगःलामकुर्वन्भव॥छ॥अथतृतीया॥यातेदिद्युदि
ति।हेरुद्रतेघृतात्मनस्तवसंबंधिनीदिवस्परिअंतरिक्षात्सकाशाद्ववसृष्टाविसृक्तायादिद्युत्।अशनिरूपा
हेतुः।सयाक्ष्मियाक्षितौवाचरतिवर्त्तते।सादिद्युत्नोस्मान्परिदृणक्तुपरित्यजतु।अपिचहेस्वपिवातत्तेतवसहस्रं
बहूनिभेषजानिभेषजानियात्यौषधानिसंसितान्यस्मभ्यंप्रयच्छेतिशेषः।नोस्माकंतोकेषुचेपुत्रतनयेषुचमारि
षःहिंसांमाकृथाः॥छ॥अथचतुर्थी॥मानोवधीरिति।हेरुद्रत्वंनोस्मान्मावधीःमाहिंसीः।तथामापरा
रःमाचयासीः अपिचहिलितस्यक्रुद्धस्यतेतवशमितोप्रकर्षेणप्रबंधनेवयंनमाभूम।किंचजीवशंसेजीवे
रीयोशंसनीयेबर्हिषियज्ञेनोस्मान्आभजआभागिरःकुरुहेरुद्रप्रमुखादेवाःयूयंनोस्मान्कल्याणैःसर्वदा
पालयत॥छ॥इतिपंचमस्यचतुर्थेचयोदशोवर्गः।आपोयंवइति।चतुर्स्रचंपंचदशसूक्तंवसिष्ठस्यार्षंत्रैष्टुभं
दैवताकंआपोयमापामित्यनुक्रांतं।तप्रातोविनियोगः।तत्रप्रथमा।आपोयंवइति।देवयंतोदेवान्इच्छं

वे॰भा॰ तौध्वर्यवः हे आपः हे शरैवताः वो युष्माकं कार्यभूतं इदं पानं इंद्रेण पातव्यं इलः इलायाः भूम्याः संभूतं य
८७ मूर्मिं सोमाख्यं यं रसं गथमं पुरा अक्रू शतत्र अभिषवणपचनादिभिः समस्कुर्वत अथेदावयमपि वो युष्म
दीयं तमूर्मिं वनेम संभजेम हि कीदृशं शुद्धं अरिशं पापरहितं घृतप्रुषं घृतदृष्टिलक्षणमधुरकं सिंचंतं मधुमंतं मु
87 धुररसोपेतं एवंभूतं तं वो मे मतिं संबंधः ॥ छ ॥ अथ द्वितीया ॥ तमूर्मिमापइति ॥ हे आपः एतसंज्ञका हे वा अो
युष्मदीयं मधुमत्तमं रसवद्रूपं तमूर्मिं शसिद्धं सोमाख्यं रसं आसु इह माशी घगालिः अपान्नपात एतदाख्यो दे
वः अवतु पालयतु इदं अस्मिन्नूर्मी वसुभिर्वा समेर्दैः सह मादयाते माद्येत अघाम्निन्नूरिते देवयंतो देवकामा यं वयु
ष्मदीयं तमूर्मिं अश्याम अश्नुयाम ॥ छ ॥ अथ तृतीया ॥ शतपवित्राइति ॥ शतपवित्राः शतं बहूनि पवित्राणि पा
वनानि रूपाणि यासां ताः स्वधया स्वकार्यभूतेनान्नेन मदंतीः जनान्मादयंत्यः देवीः देव्यः द्योतमाना आपः देवाना
मिंद्रादीनां पथः स्थानमपियंति प्रविशंति ता आस्तादृश्य आपः इंद्रस्य प्रीणनानि व्रतानि यज्ञादीनि कर्माणि नामि राम
नंति न हिंसंति ॥ ता आस्यं तीचयर्थः ॥ हे अध्वर्यवो यूयं सिंधुभ्यः ताभ्यो अद्भ्यः घृतवत् उपस्तरणाभिघारणलक्षणा ८७
ज्यप्रयुक्तं हव्यं पुरोडाशादिकं हविर्जुहुत ॥ छ ॥ अथ चतुर्थी ॥ याः सूर्य इति ॥ सूर्यो देवः या आपः रश्मिभिः स्वकी

येः किरणैः आततानविस्तारयति सूर्यो हि रश्मिभिरुदकमारमादायवर्षतीत्यर्थः ॥ याभ्यो ऽस्मऊर्मिं अंतरि
दं रूपं मनयोगपंगातुं मेघेभ्यो निर्गमनसाधनं मार्गं इंद्रोपि अर्द्दनवर्जैपामेवानूनोऽदयानृयच्छति हे सिंधव
आपः ते यूयं नो समभ्यं वरिवोधनं धनं धत्तन धत्तप्रयच्छत ॥ तइति सिंधुशब्देन समानाधिकरणत्वात्पुल्लिंगत्वा हे
शब्देभंसमुदेवताकं अंच्यायाविकल्पेन विश्वेदेवादेवता ॥ तथाचानुक्रांतं । समुक्षण आभवमं त्यावैश्वदेवी
वेति । दशमेहनि वैश्वदेवशस्त्रमार्भवनिविद्धानं । सूत्रितं हि । ऋभुक्षणमित्याभवमिति ॥ छ ॥ तत्रप्रथमा ॥ स
मुक्षणइति ॥ समुक्षाइति समूणां ज्येष्ठस्याख्या वाजइति चकनिष्ठस्य अत्र ऋभुक्षणो वाजा इति बहुवचनेन स
र्भवस्त्रयोगृह्यंते ऋभुक्षणो वाजाः नरो नेतारः मघवानो धनवंतः एवंभूता हे ऋभवः यूयं अस्मे अस्माकं सुस्थिते वसु
तस्याभिष्टुतेन सोमेन मादयध्वं रत्नाभवतनेति संप्रत्यर्थौ ॥ इदानीं यागानां गछतां वोयष्मदीयाः कानवः कमेणां
कर्तारः विप्रोनिभवः समर्थ्या अर्वाचीनं चः अस्माभिमुखाः संतो नयंमनुष्यरथं युष्मदीयं आवर्त्तयंतु ॥ छ ॥ अ
थ द्वितीया ॥ समुसरभुभिरिति ॥ हे ऋभवः ऋभुभिर्युष्माभिः वयं ऋभुरूभवंतः भवः विभुभिर्युष्माभिः वि
भ्वोविभवः अमंतः शवांसि शत्रूणां बलानि शवसा युष्मदीयेन बलेन अभिस्याम अभिभवेम ततथा वाजसातोसं

वे॰भा॰ ग्रामेवाजः एतत्संन्यकसमुश्चस्मानवतुपालयतु अपिचयज्ञासहायभूतेनेंद्रेणदंशंशत्रुंवयंतरुषेमहननामसघायेण
८८ सभवोपींद्रेणसहस्तूयतेइंद्रि॥छ॥अथतृतीया॥तेचेद्धीपूर्वीरिति॥ततादशाद्वंद्वसभवस्वपूर्वीर्वद्धीःअस्म
छत्रुसेनाःशासाशासनेनस्वकीययाआज्ञयायद्याविशस्यतेहिंस्यन्तेवेतिशामशब्दआयुधवाचीतेनअभि
संतिअभिभवंति।चिद्धितीमोपूरणे।किंचउपरतानिसन्नम्यालुकुडपरेरुपलैःपाषाणसदृशैराअधैस्नायतेवि
स्नार्यतइत्यपरतानितिवृहंतस्मिन्ज्ञानूताडयन्तअयच्छन्ति।हेसिंधवआपःतेयूयंनोस्मभ्यंवरिवोधनंधनतवविश्वान्तस
गस्तान्अर्यअरीन्शत्रून्वनुवंत्वहिंसंति।विश्वासमुहाभावाचःएवसंजकाःसभवाश्चेंद्रश्चअर्यःशत्रूणामभिगंता
ःसंतःशत्रोःसंबंधिन्मन्नवलंभिवस्तामिथ्यातेरिद्धंरूपंमियातिहिंसितयाविसणावस्वविकुर्वेतुविनाशयंत्वित्यर्थः
॥छ॥अथचतुर्थी॥नूदेवासइति।हेदेवासोदेवाःघोलमानाःसभवोयूयंतुअघनोस्मभ्यंवरिवोधनंकर्त्तनकुरुतअयच्छ
ता।मयाविश्वेसर्वेसभवोयूयंसजोषाःसहजीयमाणाःसंतःनोस्माकंअवसेरक्षमाणायभूतभवतअपिचवसवःप्रश राम
स्मासभवःइषमन्नंअस्मेअस्मभ्यंसंदत्तारन्संगयच्छेयुःहेसभवोयूयंअस्मान्सर्वदाकल्याणैरक्षत॥छ॥इतिपंचम ८८
स्यचतुर्थेपंचदशोवर्गः॥छ॥समुद्रज्येष्ठाइतिचतुर्ऋचंसप्तदशंसूक्तंवसिष्ठस्यार्षंत्रैष्टुभमप्देवताकं।तथाचानु

88

न्तां। समुद्रज्येष्ठा आप इति। गतो विनियोगः॥ तत्र प्रथमा॥ समुद्रज्येष्ठा इति। समुद्रज्येष्ठाः समुद्रो ऽर्णः ज्येष्ठः प्र
शस्यतमो यासां ता अपां तः सलिलस्य अन्तरिक्षनाम्नो तत अन्तरिक्षमध्यात् माध्यमिका स्थानात् यन्ति गच्छन्ति। की
दृश्यः पुनानाः विश्वं शोधयन्त्यः अनिविशमानाः सर्वदा गच्छन्त्यः वज्री वज्रभृत् वृषभः कामानां वर्षिता इन्द्रः याः नि
रुद्धा आपः रराद लिलेख खनति देवी देव्य ता आपः इहास्मिन् प्रदेशे स्थितं मां अवन्तु रक्षन्तु अभिगच्छन्तु वा॥ छ
। अथ द्वितीया॥ या आपो दिव्या इति। या आपः अन्तरिक्षभवाः सन्ति। उत वा अपि च या आ। आपः नद्यादिगताः सं
न्त्यः स्रवन्ति गच्छन्ति। याश्च वै खनित्रिमाः खननेन निर्वृत्ताः उत वा अपि च याः स्वयंजाः शोधस्वयमेव गर्त्तं उद्भवं च यन्त्यः समु
द्र एवार्थो गन्तव्यो यासां ताः समुद्रार्थाः शुचयो दीप्तिमूर्त्ताः पावकाः शोधयित्र्यश्च भवन्ति। ता आपो मामवन्त्विति
॥ छ॥ अथ तृतीया॥ यासां राजेति। वरुणः यासामपां राजा स्वामी मध्ये मध्यमलोको याति गच्छति किं कुर्वन् जना
नां प्रजानां सत्यानृते सत्यं चानृतं च अवपश्यन् जानन् निश्चयार्थः। या आपः मधुश्चुतः रसं क्षरं च यः शुचयो दीप्ति
मुक्ताः पावकाः शोधयित्र्यस्ता आपो देव्यो मां रक्षन्त्विति॥ छ॥ अथ चतुर्थी॥ यासु राजेति। अपां राजा वरुणः यासु स्वरू
वन्नीतसाकं सोमः यासु स्वसुवर्णे यासु सुस्थिताः विश्वे सर्वे देवाः ऊर्जं मदन्ति वैश्वानरो अग्निः यासु प्रविष्टः

वे·भा· वाश्चापोदेव्यो इहस्छितं मामस्त्ववंड ॥ छ ॥ इति पंचमस्य चतुर्थे षोडशो वर्गः ॥ छ ॥ आ मां मित्रेति ॥ चतुस्त्वमष्टाद
८९ शं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं चतुर्थ्यातिजगती बृहेनशक्करीवा आदितस्तिस्रोऽनुष्टुभः प्रथमा मामेश वरुणी द्वितीयाग्नेयी तृतीया
वैश्वानरी चतुर्थी गंगादिनदीदेवताका ॥ तथा चानुक्रमणिका ॥ आ मां मैत्रावरुण्याग्नेयी वैश्वदेवी नदीस्तुतिर्जगतमं
त्यातिजगती शक्करी वेति ॥ अस्य सूक्तस्य ऽयूचं विषादिहरणे विनियोगो लिंगादवगंतव्यः ॥ तत्र प्रथमा ॥ आ मां मित्रा
वरुणेति ॥ हे मित्रावरुणौ हे मित्रावरुणौ युवौ इहास्मिन् लोके मां आरक्षतं आभिमुख्येन पालयतं कुलायय त्कुलायं
स्थानं नकुर्वत् विश्वमतः विशेषेण वर्द्धमाना विषं नोस्मान् आ आ अभिमुख्येन मागात् मागमत् मागच्छतु ॥ तथा अजका
वं अजका मा नाम रोगविशेषः तद्वत् दुर्दशीकं दुर्दर्शनं विषं निरोदधीनिरोधत्वं नश्यत्विनिर्यर्थः ॥ तथा सरुः छ आगमी जि
ह्मगः सर्पः इत्यर्थः ॥ मां पदेन पादमवेनरपसारपिः शब्दकर्माशब्देन माविदत् न जानातु ॥ अथ द्वितीया ॥ यद्विजामन्निति
॥ वंदनं एतस्मं सकं यद्विषं विजामान् विविधजन्मानि परुषि षब्दारादीनां पर्वणि मुवता डवेत्य हविषं अष्ठीवंतौ जानुनी
गुल्फौ गुल्फौ च परिदेहत् दिहउपचये उपचितं कुर्यात् अग्निदेवः शोचन् द्दीप्यमानः सन् इतोस्मात् तानानात् तद्विषं अपबा राम
धतां अपहंत्र ॥ शिष्टं व्याख्यातं ॥ छ ॥ अथ तृतीया ॥ यच्छल्मलाविति ॥ यद्विषं शाल्मलौ एतत् संज्ञा कच्छे भवति यद्वि ८९

89

षंनदीषुतत्रस्थास्थास्नुशाद्दुर्भवति।परीतिपंचम्यार्थेऽनुवादीनुषधीभ्यःसकाशाद्यद्विषंजायतेऽस्यपघ्नतेविश्वेसर्वेदे
वाःतद्विषंइतोस्माज्जनान्निर्दशाहानिः।सुवंतुनिःशेषेणाभेरयंतुमामामिति।शिष्टंव्याख्यातं॥छ॥अथचतुर्थी॥याःप्र
वतइति।यानद्यःप्रवतःप्रवणदेशंगच्छंत्यःयाश्चनिवतीरुद्वतःउदकयुक्ताःअनुदकाश्चउदकरहिताःयानद्यःयांति
पयसोदकेनपिन्वमानाःविश्वामायायायंत्यःदेवीर्देव्योद्योतमानाःतानद्यःअस्मभ्यंअशिपदाःशिपदंना
मरोगविशेषःतदकुर्वत्यःसत्यःशिवाःकल्याणोभवंतु।अपिचसर्वानद्यःअशिमिदाःशिमिर्वधनकर्माअहिं
साप्रदाभवंतु॥छ॥इतिपंचमस्यचतुर्थेसप्तदशोवर्गः॥छ॥आदित्यानामितित्र्यृचमेकोनविंशंसूक्तंवसिष्ठस्या
र्षंत्रैष्टुभंआदित्यदेवताकं॥अनुक्रम्यतेच॥आदित्यानांत्र्यृचमादित्यंह्विति॥गतःसूक्तविनियोगः॥आदित्यग्रह
सेवानुवाक्या॥सूत्रितंच॥आदित्यानामवसानूतनेनहोतायक्षदादित्यानामिति॥तत्रप्रथमा॥आदित्यानामि
ति॥आदित्यानांअदितेःपुत्राणांएतत्संज्ञकानांदेवानांअवसारक्षणेननूतनेनहेतुभूतेनेत्यर्थः॥नूतनेनाद्यतनेनशंत
मेनशंसुखंअतिशयेनतत्करणेनशर्मणाशर्मेतिगृहनामैतत्गृहेणसक्षीमहिवयंसंगच्छेमहितुरासःतुराःतु
रिताःआदित्याःश्रोषमाणाःअस्मदीयानिस्तोत्राणिशृण्वंतःयज्ञस्ययष्टारमिमंजनंअनागास्त्वेअनपराधत्वेआ

वे·भा· दितिवे अदीनचेनरथतुस्थापयंतु॥ छ॥ अदित्यासो अदितिरित्यादियहस्पयाज्या॥ सूचितं वा॥ आदित्यासो अदितिर्मादयंता
९० मितिनैतं ग्रहमीलेनहूयमानमिति॥ सैषा सूक्ते द्वितीया॥ आदित्यासइति॥ आदित्यास आदित्यो देवाः अदितिस्तेषां मा
ताचयद्वा अदितिरिति देवविशेषणं॥ अदितिः अदितिः अदितयः अदीनाः रजिष्ठाः अतिशयेन सजवः मित्रः अर्यमा ए
वमेतत्संज्ञकाः मादयंतां हृष्टाः संतु भुवनस्य सर्वस्य जगतः गोपा रक्षका एवंभूता देवाः अस्माकं संतु अस्माकमेव रक्ष
का भवंत्वित्यर्थः॥ अद्यास्मिन् दिने अस्माकमध्वरे रक्षमाणाय सोमममस्माभिरभिषुतं पिबंतु॥ छ॥ अथ तृतीया॥ आ
दित्या विश्वइति॥ आदित्या अदितेः विश्वे सर्वे द्वादशसंख्याकाः अर्काः विश्वे मरुतः सर्वे एकोनपंचाशत्संख्योपेता
विश्वेदेवाः विश्वेदेवा विश्वे सभव इंद्रो अग्निः अश्विना अश्विनौ एतत्संज्ञका एवंभूता ये देवाः तुष्टुवानाः अ
स्माभिः स्तुताः भवंतु सर्वे ते देवाः यूयं सदा सर्वदा नो अस्मान् स्वस्तिभिः कल्याणैः पात रक्षत॥ छ॥ इति पंचमस्य चतुर्थे अष्टा
दशो वर्गः॥ आदित्यासो अदितय इति ऋचात्मकं विंशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं आदित्यदेवताकं आदित्यासइत्य राम
नुक्रमणिका॥ गतो विनियोगः॥ छ॥ तत्र प्रथमा॥ आदित्यासइतिहे आदित्यासः आदित्या देवाः व्यचयेनाघकरान्नवा ९०
भावः॥ यद्वा आचयामि मे आदित्याः तस्येदमित्यर्थे सामान्येवी व्याती सो एप अच्ययः आदित्या नो अशेषभूता वयं अदितयः अख

डनीयाः स्याम भवेम हे देवत्वा हे देवेषु वसवो वामका देवा युष्मदीयं यूः पालनं मर्त्यत्रा मनुष्येषु अस्मासु भवतु हे मि
त्रावरुणौ मित्रावरुणौ सनंतः सुवां संभजंतो क्यं सनेम युवाभ्यां दत्तं धनं संभजे महि हे द्यावापृथिवी द्यावापृथि
व्यौ युवयोः प्रसादात् वयं भवंतो भवेम भूतिमंतः स्याम ॥ छ ॥ अथ द्वितीया ॥ मित्रस्तन्न इति ॥ मित्रो वरुणः अहर्निशा
भिमानिनौ देवौ एतद्द्यावा सर्वे आदित्याः नो अस्मभ्यं वरूथ सिद्धं शर्म सुखं महत् अंहतिर्दीनकर्मा दस्तु गणाः विश्वसार
सकाल देवाः तोकाय अस्मदीयाय पुत्राय तनयाय तत्सुताय च शर्म यच्छंतु ॥ छ ॥ अथ प्रत्यहस्तुति ॥ हे देवा वो युष्म
दीया वयं अन्यजातं अन्येनोत्पादितं एनः पापं मा भुजेम मा भुक्तवंतः स्याम । हे वसवो वामका देवा यद्येन युष्माकं प्रियेण
कर्मणा वयं यष्टे यूयं अस्मान्नाशयत तन्नादृशं कर्म वयं माकं मम मा कार्ष्म लुङि करोते रूपं अमस्य बहुवचनं मंत्रे घसः ह्वरेत्या
दिना च्लेर्लोपः ॥ छ ॥ अथ तृतीया ॥ तुरण्यव इति ॥ तुरण्यवः यज्ञादिकर्मसु त्वरिताः अंगिरसः एतन्नामकाः ऋ
षयः ऽयानाः सवितारं याचमानाः संतः सवितुः देरकस्य देवस्य संबधि रत्नं रमणीयं यद्धनं नक्षंत आश्नुवत । उन्न
राई गतस्तच्छर्दापेत्सयाय छर्दीश ह्रियते यजत्रः यजनशीलः महान् प्रभूतः पिता च वसिष्ठस्य पितृभूतो
वरुणः अयं ह्यसर्वेषां पिता प्रजापतिः विश्वे सर्वे देवाः समनसः समानमनस्काः तन्नादृशं रत्नं नो अस्मान् जुषं

वे॰भा॰ ९१

91

तमेववयंतयद्वानोस्मभ्यंददातु॥छ॥इतिपंचमस्यचतुर्थेएकोनत्रिंशोवर्गः॥छ॥महीद्यावयज्ञेमितिरचात्मकमे
षाविंशंसूक्तंवामदेवस्यार्षंत्रैष्टुभंद्यावापृथिवीयं अनुक्रम्यतेच।मही द्यावाद्यावापृथिवीयमितिचतुर्थेहनिवैश्वदेवशस्त्रे
इदंद्यावाःपृथिव्यमितिविहितंसूत्रितंच।आदेवोयातुमहीद्यावेतितिस्रामित्यमिति।द्यावापृथिव्येपशौवपापुरोडाशयोः
महीद्यावेतिहेसचोयाज्येति।सूत्रितंच।महीद्यावायज्ञैःपृथिवीनमोभिरितिद्वेइति॥छ॥तत्रप्रथमा महीद्यावायज्ञैरिति
।यजत्रेयजत्रीयेवृहतीवृहच्चेमहरचोद्यावापृथिवीद्यावापृथिव्यौद्योतज्ञेयागेःनमोभिःस्तोत्रैश्चअहंस्तोतासबा
धेसबाधश्महितःस्तेत्रिजांसबाधपसुशासंद्यथः।अईतेसकर्षेणस्तोमिमहीमहद्योदेवसुचेदेवाःसुजायद्योस्तेतेवि
हिताद्दश्योस्वत्वपिद्यावापृथिव्यौपूर्वेपुरातनाःकवयःगृणंतस्तुवंतःपुरोदधिरेपुरस्तात्स्थापयामासुः॥छ॥अ
ग्रयेणद्यावाद्यौ।ककपालक्ष्यपूर्वजेइत्याज्या।सूत्रितंच।महीद्यौःपृथिवीचनःप्रपूर्वजेपितरानव्यसीभिरि
ति।सेषासूक्तेद्वितीया।प्रपूर्वजेइति।हेअस्मदीयाःस्तोतारोयूयंनव्यसीभिर्नवतराभिःगीर्भिःस्तुतिरूपाभिर्वाग्भि
स्तस्ययज्ञस्यसदनेस्थानभूतेपूर्वजेपूर्वजाम्नेपितरापितरौविश्वस्यमातापितृभूतेद्यावापृथिव्यौअग्रेरूपेणध्वंपु
रस्कुरुत।अथयस्यप्रस्तरुतिःहेद्यावापृथिवीद्यावापृथिव्यौयुवांदैव्येनदेवसंबंधिनाजनेनसहनोमान्त्रभिस्त्रायथा

राम ९१

तमागच्छतं किमर्थमायातमिति उच्यते वां युवयोः वरूथं अस्माभिर्वरणीयं महि महत्तत्यद्धनमस्तीति शे
षः तद्धनमस्मभ्यं दीयतामित्यर्थः ॥ २ ॥ अथ तृतीया ॥ उतो हि वामिति ॥ उतो हि अपि च खलु हे द्यावापृथिवी द्यावापृथि
व्यौ वां युवयोः सुदासे शोभनदानाय यजमानाय देयानि पूरूणि बहूनि रभधेयानि रमणीयानि यानि धनानि सं
ति भवंति तेषां मध्ये यद्रत्नं असत् अस्कृधोयु रूधुकोहस्कः अस्कृतमनल्पं असत् तद्रत्नमस्मे अस्मभ्यं धत्तं प्रयच्छतं हे द्यावापृ
थिव्यौ यूयं युवां नोस्मान्सर्वदा कल्याणैः पात पालयतं ॥ ३ ॥ इति पंचमस्य चतुर्थे विंशो वर्गः ॥ वास्तोष्पत इति त्र्य
चात्मकमेकविंशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वास्तोष्पत्यं ॥ तथा चानुक्रम्यते ॥ वास्तोष्पते वास्तोष्पत्यमिति ॥ स्मार्ते गृ
हनिर्माणे वास्तोष्पत इति चतसृभिः ऋग्भिः जुहुयात् । सूत्रितं च ॥ वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मानिति चतसृभिः प्रत्यृचं जुहो
ति ॥ तत्र प्रथमा ॥ वास्तोष्पत इति ॥ हे वास्तोष्पते गृहस्य पालयितर्देव त्वं अस्मान् त्वदीयान् स्तोतॄन् प्रतिजानीहि प्रबु
ध्यस्व त्वं नो अस्माकं स्वावेशः शोभननिवेशः अनमीवः अरोगकृच्च भव किं च वयं त्वा त्वां यद्धनं ईमहे याचामहे त्वम
पि तद्धनं अस्मभ्यं प्रतिजुषस्व प्रयच्छ ॥ अपि च नो अस्माकं द्विपदे पुत्रपौत्रादिजनाय शं सुखं करो भव चतुष्पदे अस्म
दीयाय गवाश्वादिवर्गाय च शं सुखकरो भव ॥ १ ॥ अथ द्वितीया ॥ वास्तोष्पत इति ॥ हे वास्तोष्पते गृहस्य पालयित

वे॰भा ईदृशंत्वंनोस्माकंप्रतरणःप्रवर्द्धकः गयस्फानःगयस्यास्मदीयस्यधनस्यस्फाययिताप्रवर्द्धकःएधिभव।हेइंदोसोमवदाह्ला
९२ द्कारकतेत्वयासहसख्येसतिवयंगोभिःअश्वेभिरश्वैश्चसहिताअजरासोजरारहिताःप्रवर्द्धकःएधिभव।हेइंदोसोमव
दाह्लादकतेत्वयासहसख्येसतिवयंगोभिःअश्वेभिरश्वैश्चसहिताअजरासोजरारहिताःस्यामभवेमविनाशरहिताइत्य
र्थः।पितेवपुत्रान्यथापितापुत्रान्रक्षकत्वेनसेवतेतथात्वमपिनोस्मान्प्रतिजुषस्वसेवस्व॥३॥अथतृतीया॥वा
स्तोष्पतइति।हेवास्तोष्पतेदेवशग्मयासुखकर्यारण्वयारमणीययागातुमत्याधनवत्यातेत्वयादेययासंसदास्थाने
नसक्षीमहिवयंसंगच्छेमहित्वमपिक्षेमेप्राप्तस्यरक्षणेउतापिचयोगेअप्राप्तस्यप्रापणेवरंवरणीयंनोस्मदीयंधनंपाहि
रक्षहेवास्तोष्पतेयूयंत्वंनोस्मान्सर्वदाकल्याणैःपातपाहि॥३॥इतिपंचमस्यचतुर्थेएकविंशोवर्गः॥३॥अमीवहे
त्यष्टर्चंद्वाविंशंसूक्तंआद्यागायत्रीद्वितीयाद्यास्तिस्रोनुष्टुभःपंचम्याद्यास्तिस्रउपरिष्टाद्बृहत्यःअष्टकाचतुर्थीद्वाद
शकीबृहतीतिउक्तलक्षणोयोगः।आद्यायावास्तोष्पतिर्देवताकाशिष्टावैन्द्यःतथाचानुक्रांतं।अमीवहाष्टौवास्तोष्पत्याद्या
गायत्रीशेषास्त्र्यःपरिष्टाद्बृहत्यास्तिस्रोनुष्टुभइतिप्रस्वापिन्यउपनिषदितिगतोविनियोगः।बृहद्देवतायांतुतदिहलि राम
ख्यते।वरुणस्यगृहान्रात्रौवसिष्ठःस्वप्नमाचरन्।प्रविवेशाथतंतत्रश्वानदन्नभ्यवर्त्ततताकंदंतसारमेयंसध्वंसंतेहृष्ट ९२

92

मुषतां यदर्जुनेति चद्वाभ्यां सांतयि त्वंघ सुषुपत्॥ एवं प्रस्वापया मासजनमन्यं च वारुणमिति। अत्र केचि
त्पुनरेवमाहुः आसां प्रस्वापिन त्वंतु कथा सुपरिकल्प्यते। वसिष्ठस्तु ऋषितो न्नाथ्यी त्रिरात्रालब्धभोजनः। चतुर्थेन
त्रो चौर्यार्थं वारुणं गृहमेयतु। कोष्टागारे प्रवेशाय पालकव्याप्रिसुप्तये यदर्जुनेति सप्तर्चं ददर्श च जजाप चे
ति॥ छ॥ तत्र प्रथमा॥ अमीवहेति हे वास्तोष्पते गृहस्य पालक एतत्संज्ञक देव अमीवहा। अमीवानां रोगाणां
नाशकस्त्वं विश्वा विश्वानि बहूनि रूपाणि आविशन् प्रविशंस्त्वया यद्रूपं कामयते तत्तद्देवाविशतीति यावत्। नः
ऽस्माकं सखा मित्रं भूतः सुशेवः सुष्ठु सुखकरः एधि भव॥ छ अथ द्वितीया॥ यदर्जुनेति। हे अर्जुन श्वेत
हे सारमेय सरमानाम देवशुनी तस्याः कुलोद्भव हे पिशंग केषु चित्ति देगेषु पिंगलवर्ण एवंभूत हे शुनक त्वं द
तो दंतान् यद्यच्छसे विस्तृणोषि बिभ्रसमानं तु उष्टिमिस्पर्थः। तदानीं। वीव भ्राजंत ऋष्टयः यथा आयुधानि वि
शेषेण भासंते तथा उपास्य समीपे वसतः भक्षयतस्तव दंताः स्रक्वेषु स्रक्कासु भासते स्रक्काशब्दस्तु ओष्ठप्रदेश
विशेषवाचीत्यर्थः। तथाभूतस्त्वं दुष्टरां गीसुष्ठु निःस्वप नितरां निद्रां कुरु॥ छ॥ अथ तृतीया॥ स्तेनं रायेति। हे श्व
न्सरयत मेव देशं पुनरस्तीति पुनः सस्नात् सृत हे सारमेय त्वं स्तेनं प्रच्छन्नधनापहारिणं तस्करं अन्य यदंध

वे·भा नापहारीतस्करःतंवारायसगच्छइहसालाःस्तेनस्मान्किंशयसिगच्छसिअस्मानुदुच्छुनायसेकिंबाधयसे
९३ सुखपयन्यंतनिद्रांकुरु॥४॥ अथचतुर्थी॥ त्वंसूकरस्येति। हेसारमेयत्वंसूकरस्यवराहस्यहितीयार्थेच
तुर्थी॥र्थेषष्ठी॥ दर्द्दहिविदारयसूकरोपित्वदर्द्दर्तुविदारयतुयुवयोर्नित्यवैरत्वात्। अस्मान्मादशेत्यर्थः।स्तो
तॄनित्यर्द्धर्चःपूर्ववत्सामुचित्याख्यातः॥छ॥ अथपंचमी॥ ससुमातेति। हेसारमेयमातात्वदीयाजननीससुस्त
93
पतुपिताचससुश्वासारमेयोभवान्ससुविश्पतिर्ज्येष्ठमातायद्वाविशांजनानांपालकोगृहीससुस्वपतु॥छ॥अ
थषष्ठी॥यआस्तइति।योजनआस्तेअस्मिन्प्रदेशोतिष्ठतियश्चचरतिगच्छतियश्चजनःनोस्मान्पश्यतिएवंभूता
नांतेषांजनानांआक्षाणिइन्द्रियाणिसंहन्मःसंहनामसंहत्यनिर्निमीलतंनिमीलयामइत्यर्थः।इदंप्रत्यक्षेणोपलभ्यमा
नंहर्म्यंप्रासादादिरक्षावरात्मकंवस्तुजातंयथानिश्चलंभवतितथासर्वेइमेजनाः निश्चलाभवंत्वित्यर्थः॥छ॥अ
थसप्तमी॥सहस्रशृंगइति।सहस्रशृंगःसहस्रकिरणःवृषभःकामानांवर्षितायःसूर्यःसमुद्रात्उदधेःसकाशात्उ राम
दाचरत्उदगच्छति।सहस्येनअभिभवित्रातेनसूर्येणवयंस्तोतारःजनान्सर्वान्निष्वापयामसिनितरांस्वापयामः ९३
यामः॥छ॥अथाष्टमी॥प्रोष्ठेशयाइति॥याःयाःतल्पशयाःनारीर्नार्यःस्त्रियःप्रोष्ठेशयानाःयावह्येशयाःसंवाहनंतासां

नूशयानीः यास्तल्पशीवरीः तल्पशायाः याः स्त्रियः पुण्यगंधाः ताः स्तादृशीः सर्वाः स्त्रिः स्वापयामसि वयं निद्रां कार
यामः ॥ छ ॥ इति पंचमस्य चतुर्थे द्वाविंशो वर्गः ॥ छ ॥ इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दाशतय्याः
सप्तमे मंडले तृतीयोनुवाकः ॥ छ ॥ अथ चतुर्थेनुवाके पंचदश सूक्तानि तत्र कईव्यक्ता इति पंचविंशत्यृचं प्रथमं
सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं मरुद्देवताकं आद्याएकादश द्विपदाविराजः विंशी चतुर्दश त्रिष्टुभः तथा चा
नुक्रांतं ॥ कईं पंचाधिका मारुतं ह आद्याएकादश द्विपदा इति ॥ दशरात्रे चतुर्थेहनि आग्निमारुत शस्त्रे इदं मा
रुतं निविद्धानं सूत्रितं हि ॥ वैश्वानरस्य सुमतौ कईंव्यक्ता नरइति ॥ छ ॥ तत्र प्रथमा ॥ कईंव्यक्ता इति ॥ व्यक्ताः कां
तियुक्ताः नरो नेतारः सनीलाः समानीलाः रुद्रस्य महादेवस्य पुत्राः मर्याः मर्त्येभ्यो हिताः अध अपि च स्वश्वाः
शोभनवाहाः ईइमे एवंभूतान् के भवंतीति निरूपातिशयाइषिराश्चर्येणाह ॥ छ ॥ अथ द्वितीया ॥ नकिर्ह्येषामिति
॥ एषां मारुतां जनूंषि जन्मानि न किः हि वेद कश्चिदपि न खलु जानातीति तादृशाः मरुतः मिथः परस्परं ज
नित्रं रुद्रस्य पृश्निश्च सकाशात् प्रादुर्भूतं स्वकीयं जन्म अंग विद्रे स्वयमेव विदंति ॥ छ ॥ अथ तृतीया ॥ अभि स्वपू
भिरिति ॥ मरुतः स्वपूभिः स्वकीयैः पवनैः संचरणैः स्वयमेव संचरंतः मिथः परस्परं अभिपंत संगच्छंते अपि च

व

वे·भा· वातस्वनसःवायुवत्स्वनंतःशाश्वायमानाःश्येनाःश्येनाइवगताविविधानोरूपंगमनशीलाःयद्वाश्येनइति
९४ लुप्तोपममेतत्।श्येनाःपक्षिणःनहिगच्छंत्यःअस्पृधन्परस्परंरूपसौंदर्यादिभिःस्पाईता॥छ॥अथचतुर्थी
॥एतानीधीरइति॥धीरोधीमानुशास्त्रज्ञोजनःनिण्यानिश्वेतवर्णानिएतानिमारुतात्मकानिभूतानिचि
केतजानीयात्किंतुनसर्वेजनाजानंतीत्यर्थः॥महीमहतीपृश्निर्मरुतांजननीयत्यानिमरुदात्मकानिभू
तानिऊधःऊधस्यंतरित्स्वकीयेजठरेवाजभारःबभारएतानिचिकेतेतिपूर्वेणसंबंधः॥छ॥अथपंचमी॥
साविड्गुवीरेति॥साविट्साप्रजामरुतःपरिचरतिसाप्रजामरुद्भिर्हेतुभिःसनात्चिरात्सहंतीशत्रूनभिभव
तितुक्षुधनंबलंवापुष्यंतीलभतीसुवीराशोभनपुत्रयुक्तासुभवतु॥छ॥अथषष्ठी॥यामंयेष्ठाइति॥
मरुतःयामयातव्यंगंतव्यंप्रदेशंयेष्ठाःयातृतमाःअतिशयेनगंतारःसुभाःअलंकारेणशोभिष्ठाःअतिश
येनशोभासुक्ताःश्रियाकांत्यासंमिश्लाःसंगच्छमानातुजोभिर्बलैःउग्राउद्गूर्णाएवंभूताभवंतीतिशेषः॥छ॥अ राम
थसप्तमी॥उग्रंवइति॥हेमरुतःवोयुष्माकंतुग्रंतेजःउग्रमुद्गूर्णंभवतुशवांसियुष्मदीयानिबलानिस्थिराणिस्थि ९४
राणिकेचिदनपहर्त्तव्यानिभवंतु।अधअपिचनरुद्भिर्गणःमरुतांसंघःतुविष्मान्वृद्धिमान्भवतु॥छ॥अ

थाष्टमी॥ सुभ्रोवइति॥ हेमरुतः वो युष्माकं सुष्मोबलं सुभ्रः सर्वतः शोभमानं। किंचवो मनांसि क्रुध्मी सं
ग्रामेषु शत्रुहननार्थं क्रोधशीलानि धृष्णोर्धर्षणशीलस्य शर्द्धस्य बलवतो युष्मदीयस्य गणस्य धुनिः वृ
क्षादीनां कंपयितुर्वेगः मुनिरिव मननस्य मुनिः स्तोता मस यथा बहुविधं शब्दमुत्पादयति एवं बहुशब्दस्योत्पाद
कइत्यर्थः॥ छ॥ अथनवमी॥ सनेम्यस्मदिति
॥छ॥ अथैकादशी॥ स्वायुधासइति॥ स्वायुधासः स्वायुधाः शोभनायुधाः इष्मिणो गंतारः सुनिष्काः शोभनालं
काराः उतापिच तन्वः स्वकीयानि शरीराणि शुंभमानाः स्वयमेव शोभयंतो मरुतः एवंभूता भवंतीत्यर्थः॥ मारु
तेपर्णौ शुचिवोहव्याइतिवर्गा याश्रनुवाकः॥ सूक्तिनं च। शुचिवोहव्यामरुतः शुचीनां नू ष्टिरं मरुतः इति॥ छ॥ तत्रै
काद्वादशी॥ शुचीवइति हेमरुतः शुचीनि हव्यानि हवींषि भवंतु शुचिभ्यः प्रकाशमानेभ्यो युष्मभ्यं शुचिं शुद्धं अ
ध्वरं यागं हिनोमि अहं प्रेषयामि सत्यसापः ऋतमुदकं स्पृशंतो मरुतः सतेन सत्येनैव सत्यमायन् गच्छंति कीदृशाः शु
चिजन्मानः शोभनजननाः शुचयो दीप्यमानाः पावकाः शोधकाः एवंभूता गच्छंतीत्यर्थः॥ छ॥ अथत्रयोदशी॥ अंसे

वे भा ॥ त्ति। हे मरुतः अस्मेषु दीयुष्मंकं यथा हे युष्माकं स्वाद्यो लंकार विशेषाः आमुक्ता भवंतीति शेषः। सुरुक्माः सुसुष्ठु रोचमा
९५ नाः हाशः वो युष्मदीयं वक्षःस्थलेषु देशं उपशि श्रियाण्णः आश्रिता भवंति। किंच हे मरुतः रष्टिभिः वर्षैः साईं वि
घ्नौनवादितो यथा रुचानाः रोचमानाः। ताहश्च्रूतायूयं आयुधेर्मेर्मुवताडनैः स्वधामुदकं अनुयच्छमानाः प्रयच्छंतो
95
विरथेति शेषः॥ छ॥ गृहमेधीयेसूक्तबुध्नावइति॥ गधमनस्यया ज्यासूक्ति विततं च॥ प्रबुध्नावईरते महांसीति पुष्टिमं
तो विराजेसंयाज्ये इति॥ मेषा सूक्ते चतुर्दशी॥ प्रबुध्नावइति। हे मरुतः वो युष्मदीयानि बुध्ना बुध्नान्यंतरिक्षेम
वानि महांसि तेजांसि प्ररते प्रकर्षेणगच्छंति। किंच हे प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्या मरुतो यूयं नामानि पांसून्नमयं
तीनिनामान्यूदकानि तिरश्चं वर्द्धयत॥ हमरुतो यूयं सहस्रियं संख्याकं दम्यं दमे गृहे भवं गृह मेधीयं गृहमेधीयगु
णेभ्यो युष्मभ्यं देयं एतं एतादृशं भागं जुषध्वं सेवध्वं एकं भागं सहस्रियमिति कथमाह॥ तथा च श्रूयते। याव
देकादेवता कामयते यावदेकाना वादाहत्ति अथ तेन हितदृष्टियशावदेवस्यात् यावज्जुहोतीति। छ॥ अथपं राम
चदशी॥ यद्विसुतस्येति॥ वाजिनो हविर्लक्षणान्नवतः विप्रस्य मेधाविजो मम संबंधि निहवी मनूहविर्मन्निहवि ९५

षासुक्तेस्तोत्रेक्रियमाणेसतिहेमरुतोयूयंयदियस्मात्कारणात्स्तुतस्यस्तुतंमदीयंस्तोत्रंशृणुतइत्थमनेनप्रका
रेणाधीथअवगच्छथतस्मात्कारणात्हेमरुतोयूयंसुवीर्यस्यशोभनपुत्रोपेतस्यरायःरायधनानांद्वितीयार्थेषष्ठी
मन्तुशीञ्चंदातदत्तअरावाअरातिःशत्रुभूतःअन्योजनःयंरायंनविदाहभनंनेवाभिहन्यात्तद्धनमस्मभ्यंदत्तेतिसं
बंधः॥छ॥इतिपंचमस्यचतुर्थेचतुर्विंशोवर्गः॥मरुत्वक्रीळिन्यःमत्तकपालमित्यस्याअयासमिमिन्नियाज्या॥सू
त्रितंच॥अयासोनयेमरुतःस्वंचोनुष्टोदमूर्वाइति।मेषासूक्तेषोडशी॥अयासोनयइति।अयासोनअयासःसंतत
गामिनोश्वाइवस्वंचःसुष्टुगाःछौवायेमरुतःयक्षदृशोनमर्याःयक्षःस्पोसर्वस्पृष्टस्वराःमनुष्याइवशुभयंतःशोभंतेहे
र्म्येष्ठाःहर्म्येस्थिताःशिशवोनकुमाराइवशुभ्राःशोभमानावत्सासोनवत्साइवप्रकालिनःप्रकर्षेणक्रीडमानाम
वेमहृतःपयोधाःपयसउदकस्यधारयितारोदातारोवाभवंति॥छ॥अथसप्तदशी॥दशस्यंतइति॥मरुतःनोस्मभ्यं
दशस्यंतःधनानिप्रयच्छंतःसुमेकेसुरूपेरोदसीद्यावापृथिव्यौवरिवस्यंतःस्वमहिम्नापूरयंतःमलंतुमलंतुअस्मा
न्सुखन्तुसुखकरान्स्तुकानूकुर्वंतु॥अपिचहेवसवोवासकामरुतःगोहागवांमेघस्थानांमुदकानांभेदकाकन्न्ह
हान्दणांशत्रूणांहंतावोयुष्मदीयंवधःआयुधंआरेअस्मत्सुअस्मत्तोराद्दूरेभवतु॥यूयंमापिसुम्नेभिःसुखैःमह

96

अस्मे अस्मासु नमस्वं स्वयमेवाभिमुखा भवत ॥ छ ॥ मारुते पशो आ वो होतेत्यनुक्ता स्विष्टकृतं च । आ वो होता
जोहवीति सत्तः अपि चित्रकर्मं गृणते तुरायेति ॥ सैषाष्टादशी ॥ आ वो होतेति ॥ हे मरुतः सत्तः होता निष-
ण्णोस्मदीयो होता सत्राचीं सर्वतो गमनशीलां रातिं त्वदीयं दानं गृणानः स्तुवन् वो युष्मान् आ जोहवीति भृश-
माह्वयति हे वृषणः कामानां वर्षितारो मरुतः यो होता ईवतो गच्छतो व्यापारवतो यजमानस्य गोपा अस्ति यु-
ष्मदाह्वाननिमित्तेन रक्षको भवति स होता अद्वयावी मायारहितः सन् युष्मान् । वः उक्थैः स्तोत्रैर्हवते स्तौति ॥ छ
॥ अथैकोनविंशी ॥ इमे तुरमिति ॥ इमे तुरमिति । ईदृशो मरुतस्तुरं कर्मसु त्वरितं यजमानं रमयन्ति क्रीडयन्ति । इमे
मरुतः सहः सहसा बलेन सहस्वो बलवतो जनान् आनमन्ति । इमे मरुतः स्वनुष्यतो हिंसकात् पुरुषात् शंसं शंसकं स्तो-
तारं निपान्ति नितरां पालयन्ति । अररुषे हविरप्रयच्छते जनाय गुरुं महान्तं द्वेषः अप्रियं दधति कुर्वन्ति ॥ छ ॥ अ-
थ विंशी ॥ इमे रध्रमिति ॥ इमे मरुतः रध्रं चित् समृद्धमपि जनं जुनन्ति प्रेरयन्ति भृमिं चित् भ्रमणशीलमपि दरि- राम
द्रं जुनन्ति प्रेरयन्ति वसवो वासकाः देवाः युष्मान् यथा जुषन्त कामयेरन् हे वृषणः कामानां वर्षितारः ते यूयं तमां- ९६
सि अपबाधध्वं विनाशयत । अपि च अस्मे अस्मभ्यं विश्वं बहुलं तोकं पुत्रं तनयं पौत्रं च धत्त प्रयच्छत ॥ छ ॥ इति पंच

तमस्य चतुर्थे पंचविंशोवर्गः॥छ॥अथैकविंशी॥मावोदात्रादिति॥हेमरुतः वोयुष्माकंदात्राद्दानात्मानि
रराम वयंमानिर्गमाम यूयंमस्मान्परित्यक्तान्येभ्योधनंमादत्तेत्यर्थः॥हेरथ्याः रथवंतोमरुतः विभागेयु
ष्मदीयधनस्यदानेपश्चान्मादघ्मदघ्मनिर्गतिकर्मा वयंपश्चाद्भागिनोमाभूम॥यूयंअथममस्मभ्यंमेव
दत्तेतियावत्स्पार्हेस्पृहणीयेवसव्येधनसमूहेयूयंनोस्मान्आभजतनभागिनःकुरुतेतिसंबंधःई
मितिपूरणः॥छ॥अथद्वाविंशी॥संयद्घनंतेति॥यद्यदाशूराविक्रांताजनाःसोजनाःयह्वीषुमहतीषु
उषधीषुविक्षुप्रजासुतनजेतथासुप्रजामन्युभिःकोपैःअभिमानैर्वासंहनंतसंगच्छंते॥अधतदानींहेरु
द्रियासोरुद्रपुत्राहेमरुतःयूयंपृतनासुयुद्धेषुअर्यःअरेःशत्रोःसकाशात्नोस्माकंत्रातारोभूतरक्षका
भवत॥छ॥अथत्रयोविंशी॥भूरिचक्रेति॥हेमरुतोयूयंभूरिभूरीणिबहूनिपत्र्याणिअस्मत्पितृसं
बंधीनिधनदानादीनिकर्माणिचक्रकृतवंतोभवतपुराचित्पूर्वकालेपिवोयुष्माकंउक्थानिशस्त्रा
णियानिकर्माणिप्रशस्यंतेशस्यंतेतानिचक्रेतिसंबंधः॥उग्रतुजस्वीएतान्नामसुयुद्धेमरुद्भिर्युष्माभि
र्हेतुभिःसाल्हाशत्रूणामभिभविताभवतिमरुद्भिरितमरुद्भिर्युष्माभिरेवहेतुभिःस्वर्वान्नोत्रैरभिगंता

वे·भा
९७
97

त्रा जनमन्नं सनितारं भरन्ता मतिः। यद्वा अर्वा अश्वः वाजं युद्धं सनिता भवति॥ छ॥ अथ चतुर्विंशी॥ अस्मे वी
र इति॥ हे मरुतः अस्मे अस्माकं वीरः पुत्रः शुष्मी अस्तु बलवान् भवतु असुरः प्रज्ञावान् यो जनानां शत्रूणां
विधर्ता विधारकः येन पुत्रेण वयं सुक्षितये सुष्ठु निवासाय अपः आप्नुवन्तः शत्रून् तरेम हिंसेम। सपुत्रो
कलत्रान् इति पूर्वेणान्वयः॥ अध अपि च वो युष्मदीयं वयं स्वम् ओकः आत्मीयं स्थानं अभि स्याम अति
थेम॥ छ॥ अथ पंचविंशी॥ तन्न इंद्र इति॥ पूर्वं व्याख्यातेयं। अत्र सरार्थस्तु इंद्र इत्यादयो देवाः अस्मदीयं स्तोत्रं सेवंता
मरुतां सुप्रस्थाने वर्तमाना वयं सुखे स्याम हे मरुतो यूयं सर्वदा अस्मान् विनाशेः पालत॥ छ॥ इति पंचम
स्य चतुर्थे षड्विंशो वर्गः॥ छ॥ मध्वो व इति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं मरुद्देवताकं। मधः स-
प्ते च अनुक्रान्तं दशरात्रे षष्ठेहनि आग्निमारुत इदं मारुतं निविद्धानं। सूत्रितं च। मध्वो वो नाम सप्तथेते वा
माग्निमारुतमिति॥ तत्र प्रथमा॥ मध्वो व इति॥ हे यजत्रा यजनीया मरुतः वो युष्मदीयं मारुतं मरुत्संबंधि राम
नाम नामधेयं मध्वः मधवो मादयितारः स्तोतारः यज्ञेषु यागेषु शशमाः बलेन गमयंति प्रकर्षेण स्तुवं ९७
ति उद्वै स्तुवंतीत्यर्थः॥ ये मरुतः उर्वी विस्तीर्णौ रोदसी द्यावापृथिव्यात गिरेजयंति निकंपयंति। किं च उग्रं मेघं

पिन्वंतिवर्षयंतिउर्योऽद्रूर्म्यावतयेमरुतः अयासुःयांतिसर्वत्रगच्छंति।तेषांमरुतांयुष्माकंनामअमदं
तीतिपूर्वेणान्वयः॥छ॥ अथद्वितीया॥निचेतारइति।येमरुतःमरणंतंस्तुवंतंजनंनिचेतारोहिंसगय
माणामंति।अपरोभृइ चः सत्यसंस्कृताः हेमरुतोयूयंपिशियाणाः शीयमाणाःसंतःअघास्मी॥नूदिवसे
अस्माकंविदथेषुयज्ञेषुवीतयेसोमस्यभक्षणायबर्हिषिकुशमयेआसदनआसीदतउविशत॥
छ।अथतृतीया॥नैतावदन्यइति।इमेईदृशामरुतोयथायत्परिमाणंधनादिकंददाति॥अन्येमरुद्भ्यो
तिरिक्तादेवाःएतावद्धनादिकंनाददाति इत्यर्थः॥तेचंरुकौरोचमानैरायुधैराभरणैःस्वकीयाःस्वैःतनूभि
रात्मीयैःकेवलैरंगैःस्वभ्राजंते।सर्वदाभासंते।कश्चिदेकवाक्यतामाह।येमेमरुतोरुक्मादिभिःभाजंतेनैवाव
देतद्यतिरिक्तम्भ्राजंतइति।अपिचरोदसीद्यावापृथिव्यौविशानाःप्रकाशयंतःविश्वपिशःआपूरीत्यःएवं
भूतामरुतःशुभेशोभायैसमानंसदृशरूपंअञ्जिआभरणंआअंज्यतेस्वकीयावयवेषुअभिव्यक्तीकुर्वं
तिकमितिपूरणः॥छ॥अथचतुर्थी॥सधकुस्मावइति।हेमरुतःअपराधंपुरुषतापुरुषतयामनुष्यत्वेन
करामकरवाममनुष्याणांहिशमदस्तुलभस्यर्थः।हेयजत्राःयजनीयाःमरुतःवोयुष्मदीयांयातस्यांदि

98

घ्नतिश्चपिद्रुषद्दपिमाभूमचनिराश्रन्नवन्नमाश्चतिशयेनान्नप्रेत्यर्थः।नोस्मदीयासुमतिस्तुबुद्धिः
अस्मेअस्मासुस्तु॥छ॥अथपंचमी॥ऋतेचिदिति॥अत्रास्मिन्नस्मेतेचित अस्मदीयेयज्ञकर्मण्येवमरु
तोरण्णेंतरमंतांकीदृशामरुतः अनवद्यासः अनिंदितास्तुचयोदीप्तियुक्ताः पावकाः शोधकाः एवंभूताइति
॥किंचहेमरुतान्यजत्रायजनीयायूयंनोस्मान्सुमतिभिस्तुग्रहबुद्धिभिः सुष्टुतिभिर्हेतुभिर्वायावतमक
र्षेणपालयततथानोस्मान्वाजेभिर्वाजैरन्नैः पुष्यसेषार्यप्रतिरातप्रवहुयत॥छ॥अथषष्ठी॥उतस्तुता
सइति॥उतापिचस्तुतासः एवमस्माभिस्तुताः मरुतः हवींषिव्यंतुभक्षयंतुकीदृशाः विश्वेभिर्विश्वैः नाम
भिरुद्रकैः सहितानरोलेतारः शेषः अथयन्नस्तुनः हे मरुतः नोस्मदीयायेप्रजायेसंततयेअमवस्यअमृतमुद
कंदत्तात्तत्तातथाहविषादातुर्यजमानस्यसूनृतासूनृतानिसुष्टुरच्यंतिशोभनयोग्यानिमघानिधना
निजिगृतउद्गिरतप्रयच्छतेत्यर्थः॥छ॥अथसप्तमी॥आस्तुतासइति॥हेमरुतः स्तुतासः एवमस्माभिः स्तु
ताः विश्वेसर्वेयूयंऊतीऊत्यारक्षयासहिताः सूरीन्स्तोतृन् अच्छाभिः लक्ष्यअमर्वतानामर्वतानोययले राम
आजिगतआगच्छतायेमरुतः त्मनाआत्मनैवनोस्मान्शतिनः शतसंख्याकान्वहयंतियथावयंपुत्रपौ ९८

त्रादिभिः शक्तिभोऽभवे मतद्यावद्भूयंतीत्यर्थः। ते यूयं समानि गातेति पूर्वेण संबंधः एवंभूता मरुतो यूयं सर्वदा
स्मान्पालयत॥ ७॥ इति पंचमस्य चतुर्थे सप्तविंशो वर्गः॥ प्रसाकमुक्षे इति षल्चं तृतीयं सूक्तं वसिष्टस्यार्षं
त्रैष्टुभं मरुद्देवताकं। अनुक्रांतं च। प्रसाकमुक्ष ललिति गतो विनियोगः॥ तत्र प्रथमा। प्रसाकमुक्षे इति हे
स्तोतः शोर्यूयं साकमुक्षे संततं वर्षित्रे गणाय मरुतः समुहाय प्रार्चत। स्तोत्रं प्रोच्यद्ध्यो मरुद्गणः देवस्य देवदेव
संबंधे धामन् स्वर्गाख्यस्य स्थानस्य तु विष्मान्वृद्धिमान्भवति सर्वेभ्यो देवेभ्यः प्रवृद्ध इत्यर्थः। तस्मै गणायेति
पूर्वेण संबंधः उताऽपि च मरुतः महित्वा स्वकीयेन महत्त्वेन सहिताः रोदसी द्यावापृथिव्यौ सो दंति भजंति तथा
निर्ऋतेर्भूमेः अवंशात् अंतरिक्षात् अनाकं स्वर्गेन संनेघानुवंति॥ ७॥ अथ द्वितीया। जनूश्चिद्व इति। हे भीमा
सोभीमाः तु विमन्यवः प्रवृद्धमन्यवः अयासो गंतारः इनिब्जी णिसंबंधि नानि। एवंभूता हे मरुतः वो युष्माकं
जनूः जन्म त्वेष्येण दीप्तेन रुद्रेण बभूवेति शेषः उतापि च ये मरुतः मरुतः महोभिः तेजोभिः ज्ञसा बले
न प्रतिप्रभवंति। ते यो वो युष्माकं यामन् यामनिगमने विश्वः स्वर्दृक् सूर्यस्य द्रष्टा सर्वो जिवे समूहाः। यद्वा स्व
र्दृशि स्वं तत्प्रश्यतीति स्वर्दृक् सर्वद्रष्टा निष्टणि सर्थः। भयते बिभेतेति॥ ७॥ अथ तृतीया॥ बृहद्वयति

वे॰भा हे मरुतो यूयं मघवद्भ्यो हविर्लक्षणान्नवद्भ्यो ऽस्मभ्यं बृहन्महत्सुवीरं रक्षन्तः प्रयच्छत नोऽस्मदीयां सुष्टु॰तिं शो
९९ भनं स्तोत्रं जुजोषन्नित्सेवतामेव गतो मरुद्भिः प्राज्ञः अध्वमार्गः जंतुं प्राणिनं न विहिनाहंति ऽद्रकेनाथायय
त्येव यद्वाविनिरनिर्वर्ईनार्थः नेति चार्थे नेति चार्थे मरुद्भिर्मनो मार्गः स्वजं लुं वईयति। तथा नोऽस्मान् स्पार्हाभिः
स्पृहणीयाभिः ऊतीभिः रक्षाभिः प्रतिरेत प्रवर्द्धयत॥ छ॥ अथ चतुर्थी॥ युष्मोतो विप्र इति। हे मरुतः युष्मो
तः युष्माभिः रक्षितः विप्रः स्तोता शतसंख्योपेतधनवान्भवति। युष्मोतः युष्माभी रक्षितः अर्वा अभिगंता सह
99 रिः शत्रूणामभिभविता स्तोता सहस्री सहस्रधनवान्भवति। युष्मोतः युष्माभी रक्षितः संम्राट् साम्राज्ययुक्तो
भवति। उतापि च वृत्रं शत्रूं हंति युष्मद्दत्तः कोऽस्तिहे धूतयः कंपितारो मरुतः वो युष्माभिर्दत्तं तत्प्रसिद्दे स्वं
धनं प्रास्तु प्रभूतं भवतु॥ छ॥ अथ पंचमी॥ ता ॐ आ रुद्रस्येति। मीळ्हुषः कामानां वर्षितुः रुद्रस्य स्वरस्य तु
चान्तान्मरुतः आ विवासे अहं होता परिचरामि ते मरुतः नोऽस्मभ्यं कुवित् बहुवारं पुनः भूयः नंसंते नबं राम
तां अभीमुखी भवंतु। कुवित् इत्येव पुनः शब्दार्थस्य लब्धत्वात् पुनः शब्दग्रहणं किमर्थं आदरार्थं। यस्त्व ९९
र्तं अंतर्हितेन अप्रकाशेन यत् येन एनसा जिहीळिरे मरुतः क्रुद्धाः आविः प्रकाशेन यत् येन एनसा च

जिल्हीहीरेजुराणां मरुतां संबंधितदिमयमेनोपराधं अवईमहे स्तोत्रेणावयमपनयामः॥ छ॥ अथ षष्ठी॥ प्र सा
वाचीति। मघोनां धनवतां मरुतां संबंधिनी सुष्टुतिः या शोभना स्तुतिः अस्मिन् सूक्ते कृता सा स्तुतिः अस्माभि
र्वाप्तिशोभासीत् मरुतः इदमीदृशं सूक्तं जुषंत सेवतां हे वृषणः कामानां वर्षितारो यूयं द्वेषो द्वेषांसि शत्रू
न् आराच्चित् दूरादेव युयोत अस्मत्तः पृथक्कुरुत यूयं नोस्मान् स्वस्तिभिः सर्वदा रक्षत॥ छ॥ इति पंचमस्य चतु
र्थे षड्विंशो वर्गः॥ छ॥ यं त्रायध्व इति द्वादशर्चं चतुर्थं सूक्तं। अत्रेयमनुक्रमणिका॥ यं त्राय ध्वे द्वादश त्रिग गा
थ्याद्विनवमाद्यास्त्रिष्टुभो गायत्र्यो यानुष्टुब्जोदीमृत्युविमोचनीति। आद्या द्वतीया पंचम्यो बृहत्यः द्वितीया च
तुर्थी सप्त्यः सतोबृहत्यः सप्तम्यष्टम्यावनुक्रमशः त्रिष्टुभौ नवमी दशम्येकादश्यो गायत्र्यः द्वादश्यनुष्टुप् सा चारु
द्रदेवता काशिष्टामारुत्यः सूक्तविनियोगो लैंगिकः॥ छ॥ तत्र प्रथमा॥ यं त्रायध्व इति। हे देवासो देवाः इदमिदं इ
तो भयहेतोः यं स्तोतारं त्रायध्वे पालयध्वे यं च स्तोतारं नयथ सन्मार्गं प्रापयथ। हे अग्ने वरुण मित्र अर्यमन् हे म
रुत एवंभूता हे देवाः तस्मै स्तोत्रे शर्म सुखं यच्छत दत्त॥ छ॥ अथ द्वितीया॥ युष्माकं देवा इति। हे देवाः युष्माकं युष्मदी
येन अवसा रक्षणेन प्रिये अहनि सर्वेषां देवानां प्रियभूते सुन्याभिधाने दिवसे ईजानः इष्टवान् जनः द्विषः शत्रून् तर

वे॰भा॰ रतिआकामतिसययजमानःस्वयंस्वकीयंनिवासंअतोऽववर्द्धयतियोयजमानःवोयुष्मभ्यंमहीःमहांतिइषः
१०० हविर्लक्षणान्यन्नानिवरायनिवारणायपूर्वंनाम्यन्वगच्छत्अस्मदीयान्येवहवींषिस्वीकुरुतेनिरोधनंकर्तुंवि
दाशतिविशेषेणददाति॥अतएवसस्वकीयंनिवासंवर्द्धयतीत्यर्थः॥छ॥अथतृतीया॥नहिवश्चरमंचन॥व
100 सिष्ठःसुक्षिःवोयुष्माकंमध्येचरमंचनअवरमपिनहिपरिमंसतेवर्जयित्वानास्तौतिकिंतुसर्वानेवयुष्मान्
स्तौतीत्यर्थः॥अद्यास्मिन्नहनिअस्माकमस्मदीयेसुतेसोमेअभिषुतेसतिहेमरुतःकामिनःसोमंकामयमानः
विश्वेयूयंमेचासंगच्यपिबतपानंकुरुत॥छ॥अथचतुर्थी॥नहिवऊतिरिति॥हेमरुतःवोयुष्मदीयाऊतीरक्षा
पृतनासुयुद्धेषुनहिमर्द्धयतिनखलुहिनास्तिशत्रुभिःरुतांहिंसांनसहतइत्यर्थः॥हेनरोनेतारोयूयंअस्मेजनाय
अराध्वंकामानदत्त॥नंजनंनहिनस्ति॥इतिसंबंधः॥नवीयसीनवतरावोयुष्मदीयासुमतिस्तुयहद्वुङ्गिःअभ्यावर्त्ते
अस्मान्अभ्यावर्त्तताम्॥तथाहेपीपिबवःसोम्यपानकामाःयूयमपिनूयंक्षिप्रंयातआगच्छत॥छ॥अथपंचमी॥य
द्युष्माधिराधसइति॥हेदृक्षिराधसःपरस्परंसंश्लिष्टानिसुहंतानिराधांसियेषांतेहेमरुतोयूयंअंधांसिसोमलक्ष राम
णानिहर्षीविपीनयेमहत्त्वाणार्थंसुषुवुयातनआयाताहियस्मात्कारणात्हेमरुतोवोयुष्माभ्यंइमाइमानि १००

हव्याहव्यानि हवींषि रे अहं ददामि अतः कारणा यूयं अन्यत्र नो युगं तन मागछत ॥ ६ ॥ अथ षष्टी ॥ आ च
नो वर्हिः इति ॥ हे मरुतो यूयं नो अस्मदीये वर्हिः कुशमये वर्हिषि आ सदत च उपविशत अस्माहोरिणि स्पार्हाणी यानि व
सुवसूनि धनानि दात वे अस्मभ्यं दातुं नो अस्मान् अवित च आगछत च हे मरुतः अस्रेधंतः अहिंसंतो यूयं इह अस्मिन् अन्य
से मेधे मदकरे सोम्ये सोमात्मके हविषि स्वाहाकारेण मादयाध्वै मादयध्वं मा द्यत ॥ ७ ॥ इति पंचमस्य चतुर्थे
कोनत्रिंशो वर्गः ॥ अथ सप्तमी ॥ सस्वश्चिद्धीति ॥ सस्वः अंतर्हिता मरुतः तन्वः स्वकीयान् अंगानि शुंभ
मानाः अलंकरणैः शोभयंतो मरुतो नीलपृष्ठाः असितवर्णाः हंसासो हंसा इव अपप्तन् आपतं
तु आगछंतु विश्वं शर्द्धः व्याप्तो मरुद्गणः मामां अभितः समंतात् निषेदत्तु ॥ तत्र दृष्टांतः ॥ सवने अस्म
दीये यज्ञे मदंतो हृष्यंतः रण्वाः रमणीयाः नरो न मत्तुष्या इव तद्द्विता ॥ साकमेधेषु मरुद्भ्यः सांतपने ।
भ्यः इत्यस्य यो नो मरुतः इति श्रुविंतु वाक्या सांतपना इदमिति याज्या ॥ तथा च सूत्रितं च असांतपना इ
दं हविरिति यो नो मरुतो अभि दुर्हृणायुरिति ॥ मे षाः सूक्ते ष्टमी ॥ यो नो मरुत इति ॥ हे वसवः प्रशस्याहे
मरुतः यो नो अस्मदीयानि चित्तानि दुर्हृणायुः अशोभनं क्रुध्यन् तिरः वैसस्त्रिर रन्हतो योजनः अभिजिघांसति आमि

वे·भा· सुखेनहंतुमिछतिसजनदुःखपापानांद्रोग्धुर्वरुणस्यापाशान्अस्मासुगतिसमुचीत्वबध्नीयाषतय्यूयंतंजनं
९१ तपिष्ठेनतस्तमेवहन्मनाहननसाधनेनायुधेनहंतनहतहिंसा॥छ॥अथनवमी॥सांतपानाइति।सांतपनाःश
त्रूणांसंतापकाःहेमरुतःइदंसत्यंसेणोपलभ्यमानंहविःयुष्मभ्यंकल्पितमितिशेषःहेरिशादसःरिशातांहिं
सतांअसितारःरिशानामत्तारोवायूयंयुष्माकंऊतीऊत्यारक्षयातस्मादहंशंहविर्जुहुत्वनसेवध्वं॥छ॥गृहमेधास
इति।हेगृहमेधमगृहेक्रियमाणेोयज्ञोयेषांतेसुदानवःशोभनदानाहेमरुतोयूयंयुष्माकयुष्माकंऊतीऊत्यार
सयायुक्ताःआगतअस्मदीयंयज्ञंप्रत्यागछतहेमरुतःमापमूतनअपगतामाभवतयूत्रमर्कंगृणातेत्तुरायेति।अ
सावितिधातुः॥वैश्वदेवेपणिमाहृतस्यानुवाक्या।इहेहवइत्येषा॥सूत्रितंचाइहेहवःस्वतवसःकविवकर्मंगृणातेतु
रायेति॥सेषासूक्तेचैकादशी॥इहेहवइति।हेस्वातवसःस्वायत्तबलाःस्वयंभवदृद्यावाहेकवयःक्रांतदर्शनःसूर्यत्वचः
सूर्यवर्णाःएवंभूताहेमरुतोयूयंइहेहइहेवअस्मदीयंयज्ञंभ्रात्वहणेऽभजामिकल्पयामि॥छ॥अथद्वादशी॥त्र्यंबक
मिति।अत्रशोनकःत्रिरात्रंनियतोपोष्यअपयेत्पायसंचरुं।तेनाहुतिशतंपूर्णंजुहुयातशंसितव्रतः।समुद्दिश्यमहा राम
देवंत्र्यंबकंत्र्यंबकेमृचा॥एतत्सर्वेशमांकरुवाजीवेदूर्षशतंसुखी॥ ९१

101

॥छ॥ इति पंचमस्य चतुर्थे त्रिंशो वर्गः॥ वेदार्थप्रकाशेतमोहार्दंनिवारयन्पुमर्थांश्च
तुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥ इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पंचमाष्टके च
तुर्थोऽध्यायः॥छ॥ यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्। निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं॥ व्याख्यातनि
गमाभिज्ञः पंचमस्य चतुर्थकं॥ अध्यायं सायणाचार्यः पंचमं व्याकरोत्यथ॥छ॥ तत्र यदद्य सूर्येति द्वादशर्चं
पंचमं सूक्तं॥ अत्रानुक्रमणिका॥ यदद्य मैत्रावरुणं तु वै सौर्याद्येति॥ मंडलद्रष्टा वसिष्ठ ऋषिः अनुक्रांता त्रिष्टुप् छं
दः॥ इष्टकवादेनदानि सप्तसूनि मित्रावरुणदेवत्यानि आद्या धा सूर्यदेवत्या विनियोगो लैंगिकः॥छ॥ तत्र प्र
थमा॥ यदद्य सूर्येति॥ हे सूर्य सर्वस्य प्रेरक एतन्नामक देव उद्यन् उदयं गच्छन् यद्यदि अद्यास्मिन् अनुष्ठानकाले अस्मान् ज
वः ब्रूयाः किमिति अनाः अनागस इति एते अपापा इति यदि देवेषु मध्ये ब्रूयाः तर्हि वयं हे अदिते अदीनवे देववयं
देवत्रा देवेषु देवानां मध्ये मित्रावरुणाय च सत्यं अवितथं स्याम अनागसो भवेम॥ किंच हे अर्यमन् दातः त्वां गृ
णंतः स्तुवंतः तव प्रियासः प्रियाः स्याम त्वल्लोमविषया भवेम यद्वा उत्तरार्ध एकं वाक्यं॥ हे अदिते अर्यमन् उक्त
लक्षण देव वयं देवेषु मध्ये त्वां गृणंतः तव प्रियाः स्याम॥ यदि मां देवेषु अपापं ब्रूयाः तर्हि तेऽस्य मनपराधीन्य

वे॰भा सुगृहीतस्तुंस्तुवातवषियोनवेयमित्यर्थः॥छ॥अथद्वितीया॥एषस्यइति॥हेमित्रावरुणाएषवःपुरतोदृश्य
१०२ मानःस्यःसःसवैस्तुवेचयनसमिद्धिःसूर्यःउभेद्यावापृथिव्यावमित्रअमिलक्ष्यउदेतिअन्तरिक्षेगच्छन्सविशेष
तो॥विश्वस्यसर्वस्यस्थातुःस्थावरस्यजंगमस्यजंगमस्यचगोःगोपायिताकिंकुर्वन्मर्त्येषुमनुष्येषुस्विन्नानिसंज्
निसुकृतानिवृजिनावृजिनानिपापानिचपश्यन्॥छ॥अथतृतीया॥अयुक्तसप्तेति॥हेमित्रावरुणामित्रावरु
णोयुवयोरागमनायसधस्थात्सहस्थानादंतरिक्षात्अंतरिक्षेसमसर्पणस्वभावातैतसंख्याकान्वाहरितो
रिहर्यान्अयुक्तअयुक्तवान्स्यरथेहरितआदित्यसप्ततिहिनिरुक्तं॥याहरितईमेनंसूर्यदेवंघृताचीईताचनाउदकवच्या
उदकसद्याइत्यर्थः॥तादृश्यःसत्योवहंतितात्आयुक्तअथोदितःमनुधमानितस्थानानालोकानुजनिमानिजन्मा
निजन्मसाजःप्राणिनइत्यर्थः॥तांस्वयुक्तवांकुःयुवांकामयमानोयोदेवःसंचष्टेसम्यक्पश्यंतिपृथग्वगोपूया
नीवयूथयाःसयथासर्वंयूथंतद्वांतद्गोप्यन्निंचसम्यक्पश्यंतितद्वत्लोकन्प्राणिनस्वपश्यति॥छ॥अथचतु
र्थी॥उद्वांपृक्षासइति॥हेमित्रावरुणौवांयुवयोरर्थायपृक्षासोन्नानिचरुपुरोडाशादीनिमधुमंतोमाधुर्योपेतानितत् राम
साधनान्योषध्यादीनिवाउद्रस्थुःसंपादितान्यासन्सूर्यस्यसुक्तंदीप्तंअसर्पःअसर्पवमंतरिक्षंआरुहत्आरोहयति १०२

यस्मै सूर्यो यत उरुक्रमनार्यमादित्याश्चादितेः पुत्रा देवा अथ च नो मार्गान् दृढं तिति विलिखंति साधयंति। कृतो मि
त्रो अर्यमा वरुणश्चैते त्रयोपि देवाः सजोषसः समाना सा प्रीतयः संतः सदैव आरुहहरिति॥ छ॥ अथ पंचमी॥ इमे
चेतार इति। इमे मित्रो अर्यमा वरुणश्च त्रयोपि अनृतस्य पापस्य भूरेः प्रभूतस्य चेतारो हंतारः संति भवंति हि। इ
मे मित्रादयः सतस्य यज्ञस्य दुरोणे गृहे वर्द्धुः वर्द्धंते ह विशाः सु याः च कीदृशा क्लेशः प्रमासः सुखकराः अदि
तेः पुत्राश्च दब्धा अहिंसिता॥ छ॥ अथ षष्ठी॥ इमे मित्र इति॥ इमे आदित्या मित्रो वरुणश्च एतत्त्रद्वयं अर्यमा अ
ध्यफलस्य णं एते दूलभासः दुलभाः अनभिभाव्या अचेतसं चित्तस्य अज्ञानं अनुष्ठान विषयज्ञानरहितमपि
दसैः अपिकातुं सुचेतसं प्रकृतज्ञानवंतं पुरुषं कातुं कर्त्तारं कर्मानुष्ठानवंतं गच्छता। अहो दुःस्तानि रष्विम्नाति रे
नयंतोस्मात् सुपथा शोभनेन मार्गेण नयंति प्रापयंति अभिमतं मयज्ञं स्वर्गादिकं वा॥ छ॥ इति पंचमस्य पंच
मेशयमो वर्गः॥ अथ सप्तमी॥ इमे दिव इति॥ इमे मित्रादयो दिवो द्युलोकस्य पृथिव्याश्च संबंधिनः अनिमिषा
अनिमेषेण सर्वदा चिकित्वांसो जानंतः कं अचेतसं अज्ञानं नयंति प्रापयंति कर्माणि प्रजाजे चित अवणोपि
अयंतानि म्नापि देशेन घोनघाः गाधमस्ति भवति पुरुषस्य मर्थानं महांतो नो अस्माकं अस्य विषितस्य व्याप्तित

वे॰भा॰ स्वकर्मणः पापं परिषं नृपारयन्तु नयन्तु ॥ छ ॥ अथाष्टमी ॥ यज्ञोपावदिति ॥ यत् कर्म सुरवं गृहं वाणोपावत रक्षणे
१०३ पेतं भद्रं सुखं यं अदितिरदीनो र्यमा अदितिर्वा मित्रो वरुणश्चैते त्रयो देवाः सुदासे सुदानाय मघं यच्छंति अस्य छंतित
स्मिन् शर्मणि तोकं पुत्रं तनयं तत्सुतादिकं अथवा तनयशब्दोपत्यमात्रमान्यवचनः तोकं बलवंतं पुत्रं आसर्वते
दधना अयंतो वहयं हे तुरासो गमनाय त्वरमाणा हे वहे तनं देवानां मित्रादीनां कोपनं मा कर्म कामा स्म ॥ छ ॥ अ
थ नवमी ॥ अववेदिमिति ॥ हे मित्रादयः सोस्मत् द्वेषी वेदियां गमाधनं होत्राभिः वाङ्मिमेतत् वा यूपाभिः स्तुतिभि
103 र्हे अवयजेत वेधां कर्माणि कुर्वन् देवान् स्तुयादित्यर्थः । अवपूर्वो यजतिस्त्यजनार्थः । स किं प्राप्नुयादिति त
त्राह वरुणक्षितिः वरुणेन त्वया हिंसितः स काश्विद् द्वियोहिंसाः प्राप्नुयादिति शेषः । अस्मां त्वर्यमा देवो द्वेषो मि
द्वेष्टृभी रक्षः अभ्रतिभिः परिवृण कुरु वर्जयतु उरुं उविस्तीर्णं लोकं स्थानं सुदासे शोभनवानाय मघं प्रयच्छतं हे वृ
षणा यर्षको कामानां मित्रावरुणौ ॥ छ ॥ अथ दशमी ॥ एषां मित्रादीनां समतिः संगतिः संहतिर्वा सत्वः अंत
र्हितानिगूढा द्वेषी रीप्सा च भवति ॥ नाहशा एते अपी च्येन एतद्यं तर्हितनामानिगूढेन सहसा बलेन सहन्ते अभिभ राम
वंति अस्मद्द्वेष्टॄन् ॥ किंच हे वृषणो अभिमत वर्षका मित्रादयो युष्माकं भयात् भीत्या ओरज्जमानाः कंपमाना मवे १०३

तिविरोधिनन्यस्माद्देवात्स्माद्दस्य पुष्मकं बलस्य महिना महिम्ना महित्वेन नोस्मभ्यं मृळत उपदयां कुरुतं ॥ ५
॥ अथैकादशी ॥ यो ब्रह्मण इति ॥ यो यजमानो ब्रह्मणे परिवृढस्तकर्मणे युष्मस्तोत्ररूपाय सुमतिं शोभनां
बुद्धिं आयजते यजनिर्दानकर्मा दानेर्द्दाति करोति ॥ किमर्थं वाजस्यान्नस्य सातौ दाननिमित्तं परमस्योत्कृष्टस्य रायो
धनस्य च सातौ तस्य अर्यः ईश्वरस्य तिस्तुतिं प्रेरयतीत्यर्थः ॥ स्तोता नानासोमन्यः स्तोत्रं मघवानो दानवंतो यीमा दयमाः
संतः सचंते मे विश्वा वचनस्तोरुक्षया यानि विस्तीर्णानि धामान्यपि सुधानु सुधाम शोभनं छानं चक्रिरे कुर्वंति ॥ ११ ॥ अथ द्वा
दशी ॥ इयं देवेति ॥ अनया स्तुतिमुपसंहरति ॥ हे देवा देवौ मित्रावरुणौ युवभ्यां युवाभ्यां यज्ञेषु इयं पुरोहितिः पुरस्क्रिया
पूजा स्तुतिलक्षणा अकारि कृता मूषु नो मे विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुर्गा दुःखानि गंतव्यानि आपदः पिपृतं निस्कृतं
तथा कृत्वा नोस्मान् अपि पृतं पारयतं ॥ शिष्टोगतः ॥ १२ ॥ इति पंचमस्य पंचमे हितीयो वर्गः ॥ १२ ॥ उद्वां चक्षुरिति सप्तर्चं
षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं मैत्रावरुणं ॥ उद्वां सप्तेत्यनुक्रमणिका ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥ १ ॥ तत्र प्रथमा ॥ उ
द्वां चक्षुरिति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं मैत्रावरुणं ॥ उद्वां सप्तेत्यनुक्रमणिका ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥
१ ॥ तत्र प्रथमा ॥ उद्वां चक्षुरिति ॥ हे मित्रावरुणौ देवयोर्द्योतमानयोर्वां युवयोश्चक्षुः प्रकाशकं तेजः सुप्रतीकं शो

वे॰भा॰ मनस्तुष्टुंएवंरूपःसूर्यःततन्वान्तेजोविस्तारयन्नुदेवोयोसौविश्वासर्वाणिभुवनानिभूतजातानिअभिचष्टेअ
१॰४ भिपश्यतिसदेवोमर्त्येषुगव्यन्तंमन्यस्तोत्रंकर्मवाआचिकेतिआजानाति॥छ॥अथद्वितीया॥अथद्वितीया
॥प्रवांमहि॥द्यो॥हेमित्रावरुणौवांयुवयोर्जन्मानिमननीयानिस्तोत्राणिसप्तमिन्द्रःविप्रोमेधावीसलवायज्ञवा
105 न्दीर्घश्रुत्चिरकालंश्रोताएवमुक्तलक्षणोवसिष्ठइयर्त्तिप्रेरयति॥यस्यसबेर्धुर्ध्मानिपरिवृढानिस्तोत्रा
णिहेसुक्रतूशोभनकर्माणौअवाथरक्षथ॥यकर्मशरदोबह्वनूसंवत्सरानूआप्राणौथेआपूरयथेसउरिष्यति॥छ
॥अथतृतीया॥प्रोरोर्मित्रावरुणौ॥हेमित्रावरुणामित्रावरुणौयुवांउरोर्विस्तीर्णायाःपृथिव्याअपिप्ररिरिचा
थेअसेदेवगरिरिचइत्यादिषुघशब्दस्यारिरिचइत्यानेनसहसंबंधदर्शनादत्राप्यत्रविदर्क्रियाध्याहारेणरिरिचे
सुदानूइतियोज्यं॥तथासप्तात्युणैर्महतोवृहतःस्वरूपतोतिमहतोदिवोद्युलोकादपिप्ररिरिचाथेहेसुदानू
शोभनदानौकिंचयुषधीयुविषुप्रजासुनिमित्तभूतासुप्रजासुचेतिवासप्तशोरूपंदधारयेथे॥किंकुर्वतोसधक्तय
वस्सधक्रसधक्रूसचान्नयतः॥विविक्तात्मस्पेनगच्छतोजनान्अनिमिषंअप्रयत्वधानेनसर्वदारक्षमाणापालयथो॥छ राम
॥अथचतुर्थी॥प्रसंशामित्रस्येतिहेसखेमित्रस्यवरुणस्यवधामतेजःस्थानंशंसप्रशस्तुहिययोर्देवयोःशुष्मोवलंरोरस्मी १॰४

द्यावापृथिव्योसहवर्त्तमानेमहित्वास्वमहत्त्वेनबहुधैवभ्रातिष्ठथस्वकापयवाअवीराअप्रुत्राएवायन्नूयं
उग्रंछ्रुमुतहृपरीतोयज्ञमन्मायज्ञार्थमतिमानयज्वावृजनंबलंगतिरातेअवहेतुगपूर्वेस्तिरतिवर्द्धमान्यः॥ छ
॥ अथपंचमी॥ अमूराविश्वेतिहे अमूरा अमूढौहेविश्ववाज्ञौहेवृषणौवर्षितारौयुवांइमाइमानिस्तुतिवचां
सिक्रियंतेयासुस्तुतिस्तुतिवचांसिचाग्वर्त्तनंदृशेनदृश्यतेनयसंनूपूजाःदृश्यतेयुवाभ्यांमहिम्नोपिमहत्वावयत्ने
नुक्रियमाणमपिस्तोत्रंनचमकरोतीत्यर्थः॥ जनानामन्यत्ताअस्तुत्यविषयाणिस्तोत्राणिद्रुहोद्रोग्धारःसचंतेने
सेवंतेनमहान्तःवांयुवाभ्यांक्रियमाणानिमित्रपाणिनि [illegible] हितानिरहस्यान्यपिस्तोत्राणिअचित्तेअज्ञानाय
भूवन्भवंति॥ छ॥ अथषष्ठी॥ सम्युवोयज्ञमिति॥ हेमित्रावरुणौवांयुवयोर्यज्ञंनमोभिर्नमस्कारैःस्तुतिभिःस
मुमहयंसंपूजयाम्यहंतदर्थंहेमित्रावरुणाहेमित्रावरुणौवांसंबाधेबाधयुक्तोहंहवेआह्वयामि॥ बाधप
रिहारायवांयुवांसचमेवितुंनवानिनूतनानिस्तुत्यानिवाममन्मानिस्तोत्राणिगर्भवंत्विस्पष्टाहारःकृतानिमया
समूहीकृतानिइमानीदानींक्रियमाणानिजनपरिष्टानिस्तोत्राणियुवांजुजुषन्नुषणन्सीण्यंतु॥ छ॥ इयंदेवेतिष
त्रमीगता॥ छ॥ इतिपंचमस्यपंचमेद्वितीयोवर्गः॥ छ॥ ५ सूर्यरश्मिएषलंवंसप्तमंसूक्तं॥ अत्रानुक्रमणिका॥ ५ सू

वे॰भा॰ यः षलाघास्ति स्वः सौर्य इति वसिष्ठस्यार्षं त्रिष्टुप्छंदः आद्यास्तिस्रः सूर्यदेवत्याः शिष्टा मित्रावरुणदेवत्या
१०५ ःसूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ ७ ॥ तत्र प्रथमा ॥ उत्सूर्य इति ॥ सूर्यः सर्वस्य प्रेरको देवः उदेति अयं धिकं पुरूणि
बह्वनिअदीपितेजांसि उदेत्येत उद्यं प्रयाति ॥ किंभूतिमानुषाणां मनुष्याणां विश्वासर्वाणि जनिमजनिमानि जि
नानुजनशब्दं संघवचनः तान् प्रयच्छन् एत समदेवो दिवा अहर्निशं च मनाः मनुष्यसमो दृश्यते एकरूपः प्रतिनियतः सन् दृ
श्यते तस्मात् पुरुरूपं पुरुत्वं प्रयाति यो भवतीति हिरण्यकृतः ॥ मस्येच कर्शमर्वस्य कर्त्ता सन् संपादितः प्रजापतिना
कर्देभिः स्तुतिकर्त्तृभिः सुरूपः स्तूयतीत्यर्थः अतो भूत्वमनातिः ॥ ७ ॥ अथ द्वितीया ॥ स सूर्य प्रतितो ॥ हे सूर्य स प्र
सिद्धं त्वं नो अस्मान् प्रति पुरस्तात् उद्गाः उद्गाः अगच्छ केः साधनैः एभिः स्तोमेभिः स्तोमैः स्तुत्यैः एतशेभिः एतवर्णैः
स्वार्थिकः शकारः याजरं स्यायुवशात् पुरुषः नागसोः पापान् प्रवोचः केभ्यः मित्राय वरुणाय आर्यमणे अग्नये
च ॥ अत्र सोर्य इतरेषां मित्रादीनां संकीर्त्तनं तेषामपि निपातनस्त्वादविरुद्धं एवं पूर्वत्रोत्तरत्र च मैत्रावरुणयोर्य
मादीनां संकीर्त्तनमपि न विरुध्यते ॥ ७ ॥ अथ तृतीया ॥ वि नः सहस्रमिति ॥ नो अस्माकं शुरुधः शुचेदुःखस्य प्र राम
तिरोद्धारः सतावानः स पवंतो वरुणादयः सहस्रं सहस्रसंख्याकं धनं वि रंतु वितरंतु अथवा शुरुधः क्र १०५

लक्षणाः सहस्रसंख्याकास्त्रैषघ्नीरद्गु ॥ किंच ते तवांशः आइरा दध्याशिरोस्मभ्यं तु पमंस्तु त्वं अर्कमर्चनीयं
यच्छंतु किंच स्तवाना अस्माभिः स्तूयमानो अस्माकं काममभ्यर्शितं पूपुरं तु पूरयंतु हे सूर्य त्वया अनुज्ञाता इति सू
सूर्यस्य स्तुतिः ॥ छ ॥ अथ चतुर्थी ॥ द्यावाभूमी इति ॥ हे द्यावाभूमी द्यावापृथिव्यौ हे अदीते अखंडनीये एतत्
द्यावाभूम्योरेकोकवचनेन संबोधनं हे सखे महन्नामैतत् महे महत्वो नो अस्मान् त्रासीथां रक्षतं येन वयं सुजनी
मानाः शोभनजन्मानो वां युवां जनुः शानवंतः स्म ॥ किंच वयं वरुणस्य हेले क्रोधे मा भूम तथा वायोर्मा भूम तथा
नरणां स्तुतिनेतॄणां मनुष्याणां प्रियतमस्य मित्र हेले मा भूम ॥ छ ॥ प्रबाहवेति पंचमी मैत्रावरुणपशोः पशु
पुरोडाशस्य याज्या ॥ स्रुचिनीं च ॥ प्रबाहवा सिसृतं जीवसे नो यदंहि शंनातिविसुराहूइतित स्यार्थः स्तु ॥ प्रबाहावति
॥ हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ बाहवा युवाभ्यां बाहू प्रसिसृतं प्रसारयतं हविः स्वीकाराय धनप्रदानाय वा कि
मर्थमिति ॥ नो जीवसे अस्माकं जीवनाय किंच नो अस्माकं जीवनाय किंच नो अस्माकं गव्यूतिं गावो यंति गच्छंति अत्रे
ति गव्यूतिर्गोमार्गं भूमिः तां तृणादिप्ररोहाय घृतेनोदकेन आसमंतात् उक्षतं सिंचतं ॥ किंच मो अस्मान् जने अस्म
त्समाने मनुष्यसमूहे च आ नो अस्मान् श्रवयतं विख्यातं कुरुतं हे युवानि ॥ यौवनो सर्वत्र व्याप्तौ नाम युवां ममइमाः

वे॰भा॰ मानिहवाअज्ञानानिकृतं शृणुतं॥ छ॥ अथषष्टी॥ नृ मित्रोवरुणइति॥ मित्रोवरुणोर्यमाचैतेत्रयोदेवानुत्र
१०६ घनोस्माकंत्मनेआत्महितायकोतोकायसुजायतवतौ वोधनंदधंतुशयच्छंतुनोस्माकंविश्वासर्वाणिगंत
व्यानिसुगासुगमनानिसुपथानिसंतुभवंतु॥ शिष्टंगतं॥ इतिपंचमस्यपंचमेचतुर्थोवर्गः॥ छ॥ उद्वेतीतिषल्ल
वमष्टमंसूक्तंवसिष्ठस्यार्षंत्रैष्टुभंआद्याश्चततस्रःपंचम्याःपूर्वार्द्धस्यचसूर्यदेवत्याःअवशिष्टात्रयोर्द्धर्चौ
106 मित्रावरुणदेवत्याः॥ तथाचानुक्रांतं॥ छ॥ उद्वेतीति॥ चार्द्धपंचमाइति॥ विनियोगोलैंगिकः॥ तत्रप्रथमा॥ उ
द्वेतीति॥ उद्वेति उद्गच्छ यथयंसूर्यःसुभगःशो मनमायसुछ जनीयोवा॥ विश्वचक्षाःसर्वस्यद्रष्टा॥ मानुषाणांसर्वे
षांमानुषाणांसाधारणःसाधारणत्वप्रतिपादकंअक्तिःपूर्वमुदाहृतां॥ मित्रस्यवरुणस्यचचक्षुःप्रकाशकःदे
वोद्योतमानःयोदेवश्चर्मेवचर्माणीवतमांसिसमविव्यक्॥ सहविवर्तिसंवेष्टयतिसमहाभावोदेवउद्वेति॥
छ॥ अथद्वितीया॥ उद्वेतीति॥ अयंसूर्यस्यसूर्यःविभक्तिव्यत्ययःउद्वेतिउद्गच्छतिकीदृशोयंजनानांसर्वेषांप्रस राम
वितासर्वेषुकर्मसुअनुज्ञातामहान्पूज्यःकेतुःसर्वस्यप्रज्ञापकः अर्णवःउदकप्रदः॥ किंकुर्वन्नुद्वेतीतिप्रउच्य १०६
तोसमानंसर्वेषामेकरूपंएकमेवचक्रंरथांगंवरलग्रीलंरथ्यंवापर्यावर्त्तनानुपर्यावर्त्तयितुमिच्छन्नुद्यइय

चक्रं धूर्षु रथस्य युक्ताः एतसः एतशवर्णो हरितशवर्णो ऽश्वो वहति एको ऽश्वो वहति सप्त नामेत्यर्थः ॥ छ ॥ अथ
तृतीया ॥ विभ्राजमान इति ॥ अयं सूर्यो विभ्राजमानो विशेषेण दीप्यमानः उषसाम् उपस्थात् उपस्थे मध्ये रेभिः
स्तोतृभिः स्तूयमानः सन् उदेति किं च एष देवो द्योतमानः सविता मेम धंचत्छंदत् उपछंदयति कामान् एष इत्य-
र्थः कर इति यो देवः समानं सर्वेषां प्राणिनाम् एकरूपं धाम स्वीयं तेजः स्थानं न प्रमिनाति न हिनस्ति न संकोचय-
ति स देव उदेतीति ॥ छ ॥ अथ चतुर्थी ॥ दिवो रुक्म इति ॥ अयं सूर्यो रुक्मो रोचमानः उरुचक्षाः प्रभूततेजाश्च सन् दि-
वोन्तरिक्षात् उदेति यद्वा दिवोन्तरिक्षस्य रुक्म आभरणं स्थानीयः । कीदृशो यं दूरे ऽर्थाः । दूरे गता अर्थो नेः । दूरे प्राप्य-
मानो वा तरणिः तारकः भ्राजमानो दीप्यमानाः सन्तु उदेति नूनं निश्चयं जनाः सर्वे प्राणिनः सूर्येण प्रेरकेण देवेन प्र-
सूता अनुज्ञाताः प्रेरिताः सन्तो ऽर्थानि गंतव्यानि अनुष्ठेयानि अपांसि कर्माणि क्षणवन् कुर्वन्ति ॥ छ ॥ अथ पं-
चमी ॥ यत्राच क्रुरिति ॥ यत्र यस्मिन् यन्तरिक्षे अमृता अमरणधर्माणः पूर्वे देवाः अस्मै सूर्याय गातुं मार्गं चक्रुः अ-
कुर्वन् तत्र अथ अन्तरिक्षं अन्वेति अनुगच्छति कश्वत् दीयन् गच्छन् श्येनो न शंसवनीयेगमनो गरु इव अयमहं-
चं सौर्यं इत्यर्थः ॥ हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वां युवां सूरे सूर्ये उदिते सति प्रातःसवनेन नमोभिः नमस्कारैः सु-

वा.भा १०७

तिभिः। उतापिच हव्यैः हविर्भिश्च प्रतिविधेम परिचरेम॥ ५॥ नूमित्र इति षष्ठी गता॥ ६॥ इति पंचमस्य पंचमे पं
चमो वर्गः॥ ५॥ दिविक्षयंतेति पंचर्चं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं मैत्रावरुणं दिविविपंचेत्यनुक्रमणिका। तृतीयेऽ
हनि मरुत्वतीयशस्त्रे आद्यास्तृचो मैत्रावरुणस्य सूत्रितं चाविदिक्षयंता रजसः पृथिव्यामाविवास्यवराश्विनागंतन इ
ति॥ तत्र प्रथमा। दिविक्षयंतेति। हे विधर्त्ता लोके अंतरिक्षे पृथिव्यां च वर्त्तमानस्य रजस उदकस्य क्षयंता स्वमतिरैश्व
र्यकर्मा स्वामिनो भवथः हे मित्रावरुणौ वां युवाभ्यां प्रेरिता मेघमाधूतस्य चानिर्णिजः उदकस्य रूपाणि ददृशिरन्
दृश्यंते पश्यंति॥ अथवा वां युवाभ्यां धृतनिर्णिजः रूपाणि धृतानीत्यर्थः। तानि ददृशिरन् दृश्यंते नोऽस्माकं संबंधिह
व्यं मित्रः सुजातः सुष्ठु प्रादुर्भूतः। अर्यमा राजा सर्वस्य स्वामी सुक्षत्रः शोभनबलो वरुणाय श्चतेऽनुषंत सेवंतां॥
६॥ अथ द्वितीया॥ आराजानेति। हे राजाना सर्वस्य स्वामिनौ हे मह्रो महतस्तस्योदकस्य यज्ञगोपायितारौ सुवां
मि त्रितेपरागवस्वर इति पराभवज्ञावातथ ध्यामृतसमुदायस्य निघातव्वा हे सिंधुपती नद्याः पालयितारौ हे। क्ष
त्रिया बलवंतौ युवां अर्वाक् अर्वागस्मदभिमुखं आयातं आगच्छतं। किंच हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ हे जीरदानू। क्षि
प्रदानौ युवां नोऽस्मभ्यं इलामन्नं उतापिच वृष्टिं तस्माधको द्विविचदिवो गतारिक्षात अवअवमानादन्तं प्रेरयंतं॥ ६॥ अ

राम १०७

थन्तृतीया ॥ मित्रस्तन्न इति । मित्रो वरुणो यो र्यमा चैते त्रयोपि नोस्मान् ततनदायद्दास्माकं अपेक्षितं तद्दासाधिष्ठे
भिः साधकतमैः पथिभिर्मार्गैर्नयंतु आपयंतु किंच नोस्मान् सुदासो शोभनदानाय यजमानाय अरिर्यमा यथा अवत
अस्मै अनकं प इति ब्रूयात्तथा कुर्वंतु ॥ अयं मन्त्रः पुनरभिधानमादरार्थं देवगोपाः देवा यूयं गोपायितारो येषा
मस्माकं ते वयं इषा युष्माभिर्दातव्येनान्नेन सह पुत्रादिभिः सह हितामदेम हृष्येम ॥ छ ॥ अथ चतुर्थी ॥ यो वां गर्त
मिति । हे मित्रावरुणौ वां युवयोरेतं गर्तं रथं मनसा तत्स्तत्स्तोमेति संकल्पयेत तथा रुशत् जह्नाऊडन्नताधीतिं क
र्म स्तुतिरूपं कर्मणपतत् कुर्यात् उक्षैः स्नुयात् ॥ एवं रुचां धारयद्व यया गे धारयेत् हे राजाना स्वामिनौ मित्रावरुणौ ता
तौ युवां जनं कृतेनो हेलेनऽसे यां मिं वतं तस्मै सुक्षितीः शोभननिवासाः अजाजा अर्पयथां यथा सुक्षितयो भवंति तथा
तर्पयेथामिति ॥ छ ॥ अथ पंचमी ॥ एष स्तोम इति ॥ अनया स्तुतिमुपसंहरति ॥ हे वरुण हे मित्र तुभ्यं युवयोः वाया
ववायुर्गीता आदित्यः सर्ववायमानस्य च एष स्तोमः स्तावः श्रयामि ॥ अकारि ॥ किमिव आशु कोदीन सोमो न युष्मभ्यं
शीतिकरः सोमो यथा दीयते ॥ तद्वत् धियः कर्माणि पस्मरीयं ति अविष्टं पुरंधीः स्तुतीः जिग्रतं सबुध्यतं अन्यद्रुतं ॥ छ ॥
इति पंचमस्य पंचमे षष्ठो वर्गः ॥ छ ॥ इति वा मृत्युइति पंचर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं मैत्रावरुणं ॥ इति वामित्यनुक्रां

वेभा तं।द्वितीयेछंदोमेऽउगाशस्त्रेष्वेषऋचः।सूत्रितं च।।गतिर्वा सूस्उदेत्तेस्केचेतु।।मम सोति।।छ।।वन्नप्रथमा।।प्र
१०८ थमा।।प्रवांसूरइति।।सूरसूर्येंउदेतेप्रातःस्ववनेमित्रंपूतदंक्षंसुहवलेवरुणंएंवांसूर्केहुवेप्राहूयेययोर्मित्रो
वरुणयो।प्रक्षितंप्रक्षीणंग्रतएवज्येष्ठंप्रसुर्यबलंप्राचिताप्राचितेऽपचितेसूरसंघेरूपेतेथामनूयामनिसं
ग्रामेविश्वस्पाशंवस्पाजिगानुत्तेश्रमवति।।छ।।अथद्वितीया।।नाहिदेवानामिति।नाहितौखलुदेवानामध्ये
ग्रसुरावलवंतौप्रर्याप्रर्यौतौसर्वस्यास्वरौतातौनोस्माकंक्षितीःपुत्रादिरूपाप्रजाःऊर्जयंतीःप्रवृद्धाःक
रवंकुरुतं।हेमित्रावरुणामित्रावरुणौवयंवांयुवांप्रश्यामवानूयामयःत्रयसांयुवयोर्व्याप्तौद्यावाघावा
पृथिव्योःसर्वदातयोःमहमावादयोमर्योलभ्यते।आह्याचएतद्वाचैःरूपलक्षणंअहोरात्राणिचपीपयन्त्र
स्मान्प्यायवेपुः।।छ।।अथतृतीया।।नाभूरिपाशाविति।नातौमित्रावरुणौभूरिपाशाभूतबंधनसाधनपा
शापेतौअनृतस्ययागरहितंस्पसेच्छसेतुवद्वंधकौरिपवेमर्त्यायवैरिजनायदुरचैसूदुरितंकमौभवतः।हेमि राम
त्रावरुणाहेमित्रावरुणौयांयुवयोरनृतस्पज्ञस्ययक्योरथोयानुष्टीयमाणस्पयागस्पपथामार्गेणदुरिता १०८
दुःखानितरेमनावाअपोनप्रभूतान्फरकानीवा।।छ।।मैत्रावरुणेपशावानोमित्रावरुणास्येषाचतुर्थ्य

नुवाक्या सूचितं च। आ नो मित्रावरुणेति। इ मित्रावरुणा। मित्रावरुणेनो नो स्मकं हव्यजुष्टं हव्यादिः येवनवंतंय
नेस्वागछतमितिशेषः आगयचेलामि स्वैः सह स्तृतैस्हदैवैर्गो वृभिमस्मदीयां सूमिउस्नतं मिंचतं वां सुवांअति
स्वाचाम्मिन्लोकेवांसुवांपतिवरं ऊरुस्रहविः सोत्वं वाकः सयछेदिति शेषः। अनः केवलं रूपयेवादित्या
सादिविनवस्पचारेश्वरणीयस्पउनः पुदकस्पकर्मणीः षष्ठी। उरुलसनमुदकं रुणीतंप्रयछतं।। छ।। स्व
एषस्तोमइति पंचमीगता।। छ। इति पंचमस्य पंचमेसप्तमेवर्गः।। छ।। प्र मित्रयोरित्येषाकोनविंशर्चमेकाद
शं सूक्तं वसिष्ठस्पार्षी चेयमनुक्रमणिका। प्र मित्रयोरिकोना गायत्रं दशमाद्याद्यस्त्रयः अगाथ्याः पुरउष्णिक्
चतुर्थ्याद्यादशादित्याख्तिस्वः सौर्यइति। दशमी वृहती एकादशी सतो वृहती द्वादशी वृहती त्रयोदशी सतो
वृहती चतुर्दशी वृहती पंचदशी सतोवृहती। षोलशी पुरउष्णिक् शिष्टा गायत्र्यः चतुर्थ्याद्यास्त्रयो दशपांत
आदित्यदेवताः चतुर्दशर्णाद्यास्तिस्वः सूर्यदेवत्याः आद्यांतोन्द्वचौ पूर्ववन्मैत्रावरुणेः। अग्निष्टोमे माध्यंदिन
सवनेमैत्रावरुणशस्त्रे आदितो नवर्चः शस्पाः प्र मित्रयोर्वरुणयोरिति नवेति सूत्रितशतघ्रा अभिप्लवषड
हयोः स्तोमदृद्धिनिमित्तन्माद्यापाथी आद्याः षल्लचः सूत्रितं च प्र मित्रयोर्वरुणयोरिति त्सत्रिति।। छ। तत्र

 प्रथमा ॥ प्र मित्रयोरिति । मित्रयोर्वरुणयोः मित्रावरुणयोरित्यर्थः । उभयत्र प्रतियोगापेक्षया द्विवचनं
 तु विज्ञातायाः बहु प्रादुर्भावयोरहोरात्रापेक्षया वा तयोः पुनः पुनरागमनादनयोस्तु विज्ञातव्यं । अथवा बह्व
नामुपकारायान्यायाः प्रादुर्भावात्तु विज्ञातव्यं ॥ छ ॥ अथ द्वितीया ॥ या धारयंतेति ॥ यायौ युवां धारयंत दे
वाः आदित्याः असुर्याय बलकरणाय कीदृशौ युवां सुदक्षा शोभनबलौ रक्षापितारा बलस्य पालकौ
स्वामिनौ वा बलप्रदाविन्यर्थः प्रमहसा प्रवृद्धतेजस्कौ तौ साधयतमित्यकृतस्यान्वयः ॥ छ ॥ अथ तृती
या ॥ ता नस्तिपेति ॥ ता नौ क्षिपा स्पायंतं इति स्तयो यह्वाः तानपातदृति स्तिप्ता । तनूपातन्वः पातारौ हे वरुण
हे मित्र उरुक्षणौ युवां जरितृणां नोऽस्माकं धियः कर्माणि स्तुतिरूपाणि साधयतं सफलं कुरुतां ॥ छ
॥ अथ चतुर्थी ॥ मद्य सूर इति ॥ यद्दनमस्माकमपेक्षितं तद्यदास्मिन्काले सूर उदिते सति प्रातः सवने
अनागाः पापहंता मित्रो अर्यमा सविता भगश्चैते गये कं सुवाति प्रेरयेत अथवा अनागा आ मित्रो अर्यमा
दाता भवतु तद्धी मितं धनं भगो भजनीयः सविता सुवाति प्रेरयतु ॥ छ ॥ अथ पंचमी ॥ सुप्रावीरिति ॥ सेक्षयः स
निवासः सुप्रावीरस्तु प्रकर्षेण परक्षितास्तु प्रशब्दः आदरार्थः । प्रकर्षेणानुक्षिप्रं भव चिति शेषः । कदेविड

यतेहेसुदानवःसुदानाःयुष्माकंयामन्यामनिगमनमस्ति।कीदृशानांगमनेयेयूयमागस्यतोस्माकंअंहः
पपेमतिपिप्रतिःअतिपारयथतेषांगयःस्वराजःसर्वस्यस्वामिनःअदितिःतेषांमातावसंति।अरद्धुस्यअ
हिंमित्रस्यरक्षकमहोमहतोव्रतस्यास्यकर्मणोशज्ञानःस्वामिनःतेईशतेसमर्थाभवंति।अभिमतंदातुमि
तिशेषः।अथवैवंयोज्यं।जेमित्रादयोदितिश्चअरद्धुस्यव्रतस्यस्वराजःईश्वरास्तेमहोमहतोस्मदभिमत
धनस्यराजानस्वामिनःसंतईशतेसमर्थ्यंतदातुं॥छ॥प्रतिनामित्येषद्वचस्यात्तुर्विकेहनिपातःस्वतनेमैत्रा
वरुणस्यपर्यासार्थः॥सूक्तिंच।प्रतिवांसूरउदितेयंतीरिसमतिरदिति॥तत्रद्वचेप्रथमासूक्तेसप्तमी
।प्रतिवांसूरइति॥हेमित्रावरुणौमित्रंवांवरुणंचयुवांरिशादसंशत्रूणामत्तारंअर्यमणंवप्रति॥तत्र
द्वचेप्रथमासूक्तेसप्तमी।प्रतिवांसूरइति॥हेमित्रावरुणौमित्रंवांवरुणंचयुवांरिशादसंशत्रूणामत्तारंअ
र्यमणंचप्रतिप्रत्येकं।थणीपेसुवेकदेतिउच्यतेसूरेसूर्येहोवेउदितेसतिप्रातविच्यर्थः॥छ॥अथद्वचेद्वि
तीयासूक्तेष्टमी।यायाहिरण्येति॥हिरण्ययाहितरमणीयेलरायाधनेनसहितायअद्वकायअहिंस्याय
शवसेस्माकंबलायइयमिरानीक्रियमाणामतिःस्तुतिमवच्चितिशेषः।हिरण्यचयत्रसुपासुलु॥ति

वे॰द॰ तृतीयैकवचनस्य जायादेशः। किंच हे विप्रासः इयं मे च स्तुतिर्मेधसातये यज्ञलाभाय वर्धतु ॥ छ ॥ अथ
११० र्चेत्तृतीया ॥ सूक्तेन वमी ॥ तस्यामदेवेति ॥ हे देव वरुण ते वयं ते वरुणोतारः स्याम सम्र ऽअभवेम न केवलं वय
मेव यजमानाः। किंतु सूरिभिः स्तोतृभिर्ऋत्विग्भिः सह। तथा हे मित्र देव ते वयं सूरिभिः सह स्याम भवेम। किंच
इषमन्नं स्वः रुदकं च धीमहि धारयामहे ॥ छ ॥ आश्विनशस्त्रे बहवः सूरचक्षस इति प्रगाथः। सूचितं च। ब
हवः सूरचक्षस इति माऽउ वां दिविष्टय इति सेषा प्रगाथे प्रथमा पूर्वो दशमी ॥ बहवः सूरचक्षस इति ॥ बह
वो महान्तः सूरचक्षसः सूर्यसदृशप्रकाशाः सूरः प्रकाशको येषामिति वा। अग्निजिह्वाः अग्निरेव जिह्वा आ
दनसाधनी येषां तादृशाः ऋतावृधो यज्ञस्य वर्द्धयितारो मित्रादयः। किंच ये त्रीणि विश्वानि धामानि विद
थानि स्थियादि स्थानानि निश्चिचाद्युः निःपरिभूतिभिः परिभावुकैः धीतिभिः कर्मभिः येमुः प्रयच्छंतु तिते स्म
चमासिते फलरत्नसंबंधनीयाः। अथवा वैवये त्रीणि स्थानानि प्रयच्छंतीति बहुत्वादिगुणोपेता आगच्छं
विद्यथा आहार्थी ॥ छ ॥ इति पंचमस्य पंचमे नवमो वर्गः ॥ छ ॥ अथैकादशी ॥ वियेदधुरितिये मित्रादयः शरदं राम
संवत्सरं विदधुः अकुर्वन् आत् अनंतरमेव मासं अनंतरं तमो अविवसिताः। ते मित्रो वरुणो अर्यमा च त्रयः ११०

110

अत्याप्यमस्मैरसाग्नंस्तत्वंबलंशजामः राजमानाश्चाशामाश्चवितात्तितः तेमित्रोवरुणोश्चर्यमाचत्वयः
धाप्नवंतः॥छ॥अथद्वादशी॥तद्बोअद्येति॥तन्त्रमिदमद्यास्मिन्यागकालेवोयुष्मान्ममहेमावा
महकैः साधनैः सूक्तैः कस्मिन्काले सूरउदितेप्रातःकालइत्यर्थः। यद्धनंहेमतस्योदकसारथ्यः नेता
शेयूयंवरुणादयः उह्यो यूयमित्यनेनसामानाधिकरण्यादाहतइत्यत्रपुरुषव्यत्ययः ऋहधइत्य
र्थः। तद्धनंमनामहइति॥छ॥अथत्रयोदशी॥सतावानइति॥यद्यूयमृतावानस्तत्वंतः यस्त्वं
तउदकवंतोवासतराजानाउक्तसतशब्दार्थः। तदर्थश्रुत्यन्नाः। अथवासतात्याजातः सकाशाद्
त्य-न्याःशताद्भ्हुस्त्रार्थस्यअस्यवईथितारः घोराः सोघोशः अश्वतहिषः अयद्यावुद्यारः तोषांवोयु
ष्माकंसुरुर्दिष्टमेवस्वानमेसुम्नेधनेअन्यंतरमणी यम्रहसुक्तेसुस्वेवायेवद्रोथेचान्येसूरयः स्तोतारः
तेसर्वेस्यामभवेम॥छ॥सोमातिरेकेमाध्यंदिनसवनेनैमित्तिकेशस्त्रेतुइंचदित्यर्थंप्रगाथोनुरूप॥
सूचितंच॥बएमहाम्मिसूर्येंदिन्यईर्शतिषधुर्गितिप्रगाथोलोचित्रियानुरूपविति॥चातुर्विंशकेहनिमा
ध्यंदिनसवनेदामेचवैकतिरिक्तस्तेत्रियस्तचः सूचितंच॥उडुम्पदर्शलंवपुरुड्येमधुन्नमाइति॥छ॥सेषा

वे॰भा सूक्तेचतुर्दशी॥उदुत्यदिति॥यत्तत्दर्शतंदर्शनीयंवपुर्मंडलंदिवोंतरिक्षस्यप्रतिष्ठरेसमीपेउदुएतिउद्दे
११२ तिउद्इतिपूरणः।यदीयदेतन्मंडलंआशुःशीघ्रगामिएतशोएतवर्षेश्वोवहतिधारयतिकिमर्थंविश्वस्मैसर्व
स्मैअरंनृसमेसमावृसर्वलोकदर्शनाय॥छ॥अथपंचम्याद्वितीयासूक्तेपंचदशी॥छ॥शीर्ष्णःशीर्ष्णइ
ति।शीर्ष्णःशीर्ष्णःसर्वस्यापिशिरसःउपरीतार्थेपंचमीस्वस्वशिरसेइत्यर्थः।अयंवहंतीत्यनेनसंबध्यतेऽ
थवाशिरःशब्देनतद्वानुपलक्ष्यते।वीप्सयातस्यकार्त्स्न्यमुच्यतेसर्वस्यापीत्यभिप्रायः॥जगतोजंगमस्य
तस्थुषःस्थावरस्यपतिंस्वामिमंरथेवर्त्तमानंसूर्यंविश्वस्मैरजःसमयासर्वलोकस्यसमीपेअभितःसमयेत्या
दिनासमयाशब्देयोगात्द्वितीया॥सप्तसप्तसंख्याकाःस्वसारोभिरपेक्षेणस्वयमेवसरंत्योहरितोहरिनवर्णा
अश्वावहंति॥छ॥इतिपंचमस्यपंचमेदशमोवर्गः॥छ॥अथषोडशी॥तच्चक्षुरिति॥तत्प्रसिद्धंचक्षुःसर्व
स्यप्रकाशकंदेवहितंदेवानांहितंतेषांहविःस्वीकारस्यतदधीनत्वात्।अथवादेवेनहितंशुक्रंनिर्मलंसू
र्यमंडलंउच्चरत्उद्गच्छतितत्शरदःशतंशरद्शतसंवत्सरंपश्येमजीवेमशरदःशतंपुनःश्रुतिरादरार्था॥छ राम
॥ध्याभिप्रलषड्हयोः॥क्रमनिमित्तेआवापेकाद्येभिरदाभ्येतिचचःकाद्येतिरदाभ्येतितिस्रइतिहिसूत्रितात्र १११

तत्र चेयं प्रथमा॥ सूक्ते सप्तदशी॥ का वां भिरिति॥ हे वराभ्या अर्दंमनीयो हे वरुण वां मित्र च स्वमत्र कतिमंतौ सुवावा
चो भिरस्म स्तुतेः स्तात्रै रायातं किमर्थं सोमपीतये सोमपानाय॥ छ॥ इयं च द्वितीया सूक्ते ष्टादशी॥ दिवो धामभिरिति
हे वरुण वां मित्र च स्व अदुहा अद्रोग्धारौ युवां दिवो द्युलोकसंबंधिभ्यो धामभिः धामभ्यः स्थानेभ्यः पंचम्यर्थे तृती
या॥ अथवा धामभिस्तेजोभिः विभूतिभिः माई आयातं अस्मद्यज्ञमागच्छतं आगत्य च आतुजी शत्रूणां सर्वतो हिं
सकौ आदातारौ वा धनानां॥ एवं रूपं संतौ सोमं पिबतं॥ तुजिपिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु॥ अत्र हिंसार्थं॥ आ
दाने वा वर्तते॥ छ॥ इयं चेत्तृतीया सूक्ते एकोनविंशी॥ आयातमित्रि॥ हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ हे नरा याग
गनेतारौ आहुतिं सोमलक्षणां जुषाणा प्रीयमाणौ संतौ आयातं आगच्छतं यज्ञं आगत्य च हे सतावृधा यज्ञस्य
वर्द्धकौ युवां सोमं पातं पिबतं॥ छ॥ इति पंचमस्य पंचमे एकादशो वर्गः॥ छ॥ प्रति वां रथमिति॥ दशर्चं द्वादशं
सूक्तं प्रति वां दशाश्विनं तु इत्यनुक्रमणिका॥ ऋषिर्वसिष्ठः छंदस्त्रिष्टुप्॥ तुह्यादि परिभाषायेत दाहीत्य
ष्ट सूक्तान्याश्विदेवत्यानि॥ प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ त्रिष्टुभे छंदसि एतदादि सूक्तं सप्तकं द्वितीयवर्जं शंस्यं
तथा च सूत्रं॥ प्रति वां रथमिति सप्तानां द्वितीयमुद्धरेदिति॥ छ॥ तत्र प्रथमा॥ प्रति वां रथमिति॥ हे नृपती न्द्र

वे॰भा णां स्तविग्रएजमानानां स्वामिनावश्विनौ वां युवयोः रथं अरथै जरा स्तुतिः स्तोतुं गन्तुं गच्छामीति शेषः
११२ ॥ ॥ नवेति तदुच्यते हविष्मता हविर्युक्तेन यज्ञियेन यज्ञार्हेण मनसा स्तोत्रेण योरथो वां हि धिष्ण्यौ
धिषणार्हौ धिषणा स्तुतिर्वां युवां इव स्वजीगर्जीगरयति प्रबोधयति अस्मान्नाति गन्तुं तं रथं मच्छावि
वक्मि आवावच्मि प्रबोधने दृष्टान्तः सूनुर्न पितरं पुत्रो मातापितराविव। अथवा त्रयोः रथो युवामजीगः
तेन रथेन गन्तुं बुध्यमानौ युवामच्छाविविवक्मीति जायोन्यां॥छ॥ अथ द्वितीया॥ अशो घ्यग्निरिति॥ अस्मा
अस्माभिः असमिधनः समिध्यमानः सन् अग्निः अशोचीदिध्यते तमसश्चित् तमसोपि अन्ताः प्रदेशाः रूपो अ
दृश्रन् उपदृश्यन्ते सर्वैः केतुः सर्वस्य प्रज्ञापकः सूर्यो दिवो दुहितुः उषसः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि श्रियेशो भायेजा
यमानः सन् अचेति ज्ञायते यस्मादेवं तस्माद्युवयोः आगानममयः आत आगच्छतामिति शेषः॥छ॥ अथ तृतीया॥
अभि वां नूनमिति॥ हे अश्विनौ वां युवां सहोता सुष्टु देवानां स्तोता विवक्ति नु स्तुतीनां वक्ताहं हे नासत्याभूतौ दस्र राम
श्विना विचयत्रयोऽयं स्तोमैः सिषक्ति सेवते अतो वां गास्मदभिमुखं पूर्वीः पथ्याः पूर्वं जुष्टैः मार्गैः स्वर्विदा स्वर्गमुद ११२
कं वा जानता स्वरेण वता वा वसुमता धनवता वा रथेन यानं गच्छतं॥छ॥ अथ चतुर्थी॥ अतो वां नूनमिति॥ हे अश्वि

नाश्वाश्विनौअश्वोःरयिश्चोःयुवाभ्यांयुवाकुःयुवांकामयमानोहंनूनंमधस्वभूतोभवामीतिशेषः।यद्यस्मा
त्इहेमाध्वीमधुरस्यसोमस्यस्याहैंमधुविद्यासंबंधिनौवांयुवांसुतेअभिषुतेसोमेवरूथुर्वेसुका
मोरूवेत्रोभिश्रतीवास्वभूतःवांयुवांआवहंतुकेस्त्वविरामःस्वूलाःगरुत्वाःअश्वाःएतयोरतिसद्द
इवातशीघ्रगतेरपेक्षितत्वाद्वस्ववीरैरेवभाव्यंआगमनानंतरंअस्मेअस्मा।भिसुषुतासुषुअभि
षुतानिमधूनिमधुररसानिपिबाथःपिबतं॥छ॥अथपंचमी॥आवांसुदेवेति।हेअश्विनाअश्विनौदे
वादेवौयुवांशाचीभिःशचीभिःअस्मभ्यंअहिंसितांवसूयुंधनमिच्छंतीमेमममाधियंबुद्धिंस्तुतिकर्मवासात
येलाभायवुचितांकृतंकुरुतंकिंचवाजआसंग्रामेपितिश्वायुरंधीरस्मदीयाबुद्धीरविष्टंरक्षतंहेश
चीपती।शचीतिकर्मनामकर्मस्सोपालकौततोशचं।भिःअस्मदीयेस्वच्याहिरूप्येःकर्मभिर्नोस्मा
नुशक्तंअयच्छतंधनमितिशेषः॥छ॥इतिपंचमस्यपंचमेद्वादशोवर्गः॥छ॥अथषष्ठी॥अविष्टंधी
ष्वितिहेअश्विनाअश्विनौनोस्मान्नुआसुधीषुएषुकर्मसुअविष्टंरक्षतंनोस्माभ्यंअहयंअहीणं
अन्नावनपुत्राधफणंसुशोवादनसमर्थरितोनुवंयुवयोरनुग्रहात्तलब्वाकेपुत्रेतनयेतसुचादोप

वे·भा तुनूजानाः अभिमतंधनंगयच्छंतःसुरत्नाःसःशोभनधना अस्मंतोदेववीतिर्देवानोवीतिःआशिर्यास्मिनतादृशं
११३ यज्ञंआगमेमआगच्छेम॥ छ॥ अथसप्तमी॥ एषस्यवामितिाएषस्यवापुरतोवीयमानःस्यःसःयुवयोः प्रि
यज्ञेनशमिद्धःसोमोहेमाध्वीमधुविद्यावश्विनौवांयुवयोःपुरतःनिधिःनिधिस्थानीयोहितःस्थापितो
113 स्मेस्माभीरातोदत्तःसंकाल्पितःसंनिहितःकिमिवसंन्येवसख्यार्थंपूर्वंगावेवपुरतोगंताइतःवसयथा
प्रियंजनयन्नस्वामिनःपुरतोवर्त्ततेतद्वद्धविरयर्थः॥ यस्मादेवंतस्मात्अहेलताअक्रुध्यतामनसाअनुग
ह्णुकेनचेतसाअर्वागस्मादभिमुखंआयातांआगच्छतंअश्नंताहव्यंहविःसोमात्मकंअश्नंतौअभ्य
वहरंतौ॥ कुत्रमानुषीषुविक्षुमनुष्यरूपासुप्रजासुवर्त्तमानं॥ छ॥ अथाष्टमी॥ अएकस्मिन्योगइति॥
हेभुरणासर्वस्यभर्त्तारौयुवयोरेकस्मिन्समानेउभयसाधारणेयोगेस्मिन्विषयेसतिवांयुवयोःरथः
सप्तस्रवतःसर्पणस्वभावाःसप्तसंख्याकानदीःगायाकाःपरिगात्परिगच्छतिशीघ्रमागतीत्यर्थः
।तइत्यानूकुलासुभ्व सुभवानाःदेवयुक्ताःदेवाभ्यांयुवाभ्यांयुक्ताःअयाशीघ्रगामनेनवायंतिनक्षु राम
ध्यंतिनश्राम्यंतियेश्वाःवांधूर्षुरथस्यतरणमन्तारकाःशीघ्रगं तामेवहंतियुवांनवायंतीति॥ छ॥ अ ११३

थनवमी॥ असश्चतेति॥ असश्चता अकुत्राप्यसज्यमानौ युवां मघवद्भ्यो धनवद्भ्यो हविष्मद्भ्यो यज
मानेभ्यः तेषामर्थाय भूतं हि भवतं तेभ्य एवातुरक्षो भवतं अनुग्राह्या एव विशाथ्यं ते ये राया धनेन निमि
तेन राया युक्ता वा मघदेवं यं दातव्यं मघं धनं हर्विलक्षणं वा नुनं निभेरयं नियंछति ये च बंधुता हे न बभ्न
ती ति बंधुः तं स्वसंबंधिनं अथवा फलेन बध्नाती ति बंधुर्स्वर्गादिः प्रियः सत्याभिः काभिः वाग्भिः अति रा
ते अवर्द्धयंति ग पूर्वाभिरनिर्वर्हणार्थाः किं कुर्वन्तः गव्या गोरूपाणि अश्व्या अश्वरूपाणि च मघानि धना
नि ष्टचंतो यंतो यो रभ्म अयष्छंतः तेभ्यो मघवद्भ्यो भूतमिति॥ छ॥ अथ दशमी॥ नू मे हवा महमिति॥ हे यु
वानानि च योलतो तु अद्य वां मे हवं मम स्मरीयां स्तुतिं आ श्रृणुतं क्र वा च हे अश्विनौ इहावत्वर्हार्विष्मुक्तांव
त्निरहं यामि सिष्टं आगच्छतं आगाय च रत्नानि रमणीयानि धनानि धनानि धत्तं दत्तं सूरीन् स्तोन्त्न्न जरयतं
वर्हयतं धा नू नाम नेकार्थश्चात्र शिष्टं स्पष्टं॥ छ॥ इति पंचमस्य पंचमे त्रयोदशो वर्गः॥ छ॥ आ शुभ्रा यात
मिति नवर्चं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं आश्विनं आद्यस्तः सप्त विराजः अष्टमी नवम्यौ त्रिष्टुभौ॥ अनुक्र
मणे तेन आ शुभ्रा नवमस्ता द्या विराज इति सूक्त विनियोगो लैंगिकः॥ तत्र प्रथमा॥ आ शुभ्रा यातमिति॥

वे॰भा॰ ॥हेशुचाटीशोस्वश्वाशोभनाश्वोहेअश्विनाअश्विनोआयातंसमम्यस्समागच्छतं।दस्राशत्रूणामुपक्षपयि
११४ तारौयुवांयुवाकोयुवांकामयमानस्यममगिरःस्तुतीर्जुषाणासेवमानौभवतमितिशेषः।नकेवलंस्तुतिः
किंतुनोस्मदीयानिसवनानिभृतासंभृतानिहव्यानिहवींषिचवीतंभक्षयतं॥छ॥अवांमंधसीचेषाअश्वि
नशस्त्रयाज्या।सूत्रितंच।अवामंधंतीसिमयान्यस्कुरुमापिबतमश्विनेति॥सेषाद्वितीया॥अवामंधं
सीति।हेअश्विनौवांयुवांभ्यांमधानिमदजनकानिअंधांसिसोमलक्षणान्यन्नानिसामुकुःसास्थितइरही
तान्यासंनिस्यःथः॥अतोयुवांमेममहविषोवीतयेपानायअरंअत्यर्थंशीघ्रंगंतंआगच्छतं।अर्थःअरेस्त्र
स्पारिरोधिनोहवनानितिरःतिरस्कृत्यानोस्मादाह्वानमितियर्थः।तंश्रुतंशृणुतंश्रुतमिच्चस्यवाक्यादिचार
निघानं॥छ।अथतृतीया॥अवांरथइति।हेसूर्यावसूर्यायाःमहरथेवसंतौवांयुवयोरथःअत्रसम्मपमस्मार
र्थंइयानोयाच्यमानःसनईयर्त्तिआगच्छतिअस्मघस्तंअथवावाजेरयतिगमनायकीदृशोरथःमनोहावा सम
ःमनोवेगःशतोतिरपरिमितास्मद्विषयरक्षणः।किंकुर्वन्नरंजांसिलोकान्नतिरःतिरस्कृत्यअतिक्रम्यरंगो ११४
ति॥छ।अथचतुर्थी॥अयंहयइति।यद्यवांयुवांप्रतिदेवयाःदेवौयुवांकामयमानःऊर्ध्वपूरणः।

।अद्य मद्रिरभिषवग्रावा त्रसोमसुतं सोमममिषुण्वन् युवाभ्यां युवाभ्यामर्थाय अभिषुण्वन्निति संबंधः।एवं
कुर्वन्नूर्ध्वउन्नतः मंविवक्ति उच्चैः शंसयति।तदानीं वल्गूसुंदरौ युवां विप्रो मेधावी यजमानो हव्यैर्हविर्भिः
आवर्तीत आवर्तयति॥ छ॥ अथ पंचमी॥ चित्रं ह यद्वामिति। हे अश्विनौ वां युवयोश्चित्रं चायनीयं यद्भो
जनं भक्तिरवसुश्चितिपूरणः। तदस्मभ्यं दत्तमित्यर्थः। अथ तयोः स्तुतिः अत्रयेऽएतन्नामकाद् ऋषये पंचम्यर्थे च
तुर्थी। तस्मान्महिष्यं तं सबीसनियुवोर्नदृथ्य कुरुतं। योत्रिः प्रियः सन् स्तोत्रं वाधकवाभ्यां प्रियभूतः सन्
युवाभ्यामेव कृतवोमानं रक्षणं सुखं दधते धारयते॥ छ॥ इति पंचमस्य पंचमे च चतुर्दशो वर्गः॥ छ॥ अथ
षष्ठी॥ उत त्यद्वामिति। उतापि च हे अश्विना अश्विनौ वां युवयोः कर्म कुर्वते जुरते जुर्ण्याय हविर्दे हविर्दात्रे
च्यवानायेतन्नामकाय महर्षये च्यवनस्य तनी त्वापतीगामन्नेनत स्वरूपस्यापगच्छयास्य भूतस्य भूता किं तदित्यय
दी॥ रूपं कृत ऊतिद्गतो गमनाख्यं मृत्योः सकाशाद्दितः प्राप्तिरूपं अधि धत्थः। अधापधत्तं। युवं च्यवानमश्वि
नाजरंतं पुनर्युवानं चक्रथुः शचीभिरित्यादिषु च्यवनस्य युवयोर्नवीकरणं प्रसिद्धं॥ छ॥ अथ सप्तमी॥ उ
त त्यं भुज्युमिति। उतापि च त्यं तं भुज्युं एतन्नामानं समुद्रमध्ये समुद्रोदकस्य मध्ये मरवाया भुज्यं सखिभूता

वे॰भा दुरेवासोऽदुष्टगमनाः जङ्घः यत्कृवंतः। ईमेनं सुसुमद्दमध्ये निखिन्नं निःपर्षतं निरपारयतं यो भुज्यः सुवाकुः सुवां काम
११५ यितान्तरावाश्वरणावानू अभिगंता चतमेनं निरपारयतं अत्राश्विने सुसूक्तेषु कर्यासूच्यते। अत्रिभुज्यादीना
मग्निजलादिभ्यो रक्षणरूपाश्रामर्वामहता प्रपंचेनास्माभिर्नामस्याभ्यां बोर्हि रिवे यत्र प्रपंचिताः ता एतच्छ
ष्टव्याः॥ छ॥ अथाष्टमी॥ त्वकायचिदिदिति। त्वकायधनाशत्रे अभिलषतङ्गर्थः। चित्रचिदिति पूरणः।

115

अथवा परोभ्यो धनानि प्रयच्छते। यद्वा त्वकाय त्वकवहिंसकाय तएतन्नामकाय कर्मभिरूपक्षीयमाणा
यसखयं शक्तं अभिमतं धनं अवदत्तं शकेरीनार्थस्य तु अवेतद्रूपं अउभावश्लोरुदसः उत्ताविचशयवेएत
न्नामकाय सखये ह्वयमानाः आह्वयमानो सुवां ऋतं अप्युलतं योस्तुवां अश्नांगां अपिन्वंतं अपूरयतं
सीरेण अपोन अद्रि रिवनदीतं। यथोदकेन पूरयन्तस्तद्वत्। कीदृशीमघ्न्यां स्तर्यो चितस्तरीमपि निवृत्त
प्रसवां वृद्धामपि शक्ती शरयास्पमर्थेन देहेन लक्षणेन युक्तां शचीभिः सुष्मदीयैः कर्मभिः। हे अश्विना राम
विति। शयवे चिन्नामस्याशचीभिर्जसुरये सूर्यपिप्यथुर्गामित्यादि ऋक्॥ छ॥ अथ नवमी॥ एषस्य का ११५
रुरिति॥ एषस्तोता स्यः प्रसमिद्धो वसिष्ठः रुकाः स्तोताऽध्वासामग्रे प्रातः सवने बुध्यानो बुध्यमानः सुमन्मा

शोभनमतिः सुष्टुतिर्वा सूक्तैर्जरते स्तौतीति तं इषानेन मह्यं इयत्तवर्द्धयतं वचनव्यत्ययः। अभ्यास्य हे वयागोश्च वर्द्द
त्ववर्द्धयत॥ अथवैकमेववक्तं। अघ्न्या गौर्वसिष्यस्य प्रतिनियता अग्निहोत्रार्था गौर्ऋषिरा अन्नेन घृतादिनेन्य
र्थेष्ठ॥ पयोभिश्च तं वसिष्ठं वर्द्धयत वर्द्धयत्तु एवं आत्मानं परोक्षेण निर्दिष्टे शाशिष्टं स्पष्टं॥ छ॥ इति पंचमस्य पं
चमे पंचदशो वर्गः॥ छ॥ आ वां रथ इत्यर्चर्चेन योदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमा। श्विनं अनुक्रम्यते च। आ
वां रथो द्वाविति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयो विनियोग उक्तः॥ नच प्रथमा॥ आ वां रथो द्वाविति। प्रातर
नुवाकाश्विनशस्त्रयो विनियोग उक्तः॥ नत्र प्रथमा॥ आ वां रथ इति। हे अश्विनौ वां रथो वृषभिः पुंवभिर
श्वैः युक्तः सन्नायातु समयं अमस्मदीयं॥ कीदृशो रथः रथो विशेष्यते रोदसी द्यावापृथ्वौ बद्बधानो बाधमानः हि
रण्ययः हिरण्मयः घृतवर्तनिः घृतमुदकं वर्तनोपाय स तादृशः पविभी रथानवनिभिः मधुपात्रैर्वा रुचानो स्मरी
यमानः इषां वोळ्हा यजमानेर्देयानां हविषां वाहकः दातव्यानां वा अन्नानां वोळ्हा नृपतिः नृणां यजमानानां स्वामी वा
जिनीवान् अन्नवान्॥ छ॥ अथ तृतीया॥ स प्रथान इति। स रथः पंचभूमभूतानि सर्वप्राणिनः पप्रथानः प्रथमानः
त्रिवंधुरः त्रिबंधुरस्तु वा वचं सारथ्यस्थानं काष्ठमयं तादृशो स्त्रिभिर्युक्तः मनसा स्मत् सुत्रायुक्तो भ्यां यां तु येन र

वे·भा येनदेवयंतीःविशोयजमानानगतिगच्छथःहेअश्विनाअश्विनौकुत्रवितथयत्रक्वापियामंगमनंदधानाध्म
११६ रायतौयेनविशोगच्छथःमयान्विति॥छ॥अथचतुर्थी॥त्वष्टायशसेति।हेदेवौस्वष्टाशोननाश्वेनयश
साचअर्वागस्मदभिमुखंयातमागच्छतंहेदशस्वाशत्रूणामुपस्तपयितानशेमधुमंतंमधुररसायेतंनि
धिनिधिवान्निहितंसोमंपिबाथःपिबतंवांयुवयोरथावधस्त्रसूर्यायसहयाद्माननोगंतयान्अतिगच्छतं
गमयिन्निरयथः॥एवंकुर्वत्नवन्निभ्यांस्वचक्राभ्यांरिष्यांश्चंतानपर्यतमरेशान्बाधनेशीघ्रगमनेनपी
डयति॥छ॥अथपंचमी॥युवोःश्रियमिति॥युवोर्युवयोः।श्रियं।अयातइति।श्रीःरथःतांसत्रामे
वावायोषासर्वदामिअयंतीकोषितसूरःसूरःसूर्यस्यदुहितापरिवृणीतकदापरितकस्याअंगाश्चोपरितन
स्तकनयतिसंग्रामेयज्ञेवागंतव्येकिंचायघाद्देवयंतंदेवकामंयजमानंयज्ञंवाशचीभिर्युवयोर्गमनादि
लक्षणैःकर्मभिरवथोरक्षथःनरानीघंसंरीद्रंवयोत्वंसोमाद्दिन्नक्षणंतुमनाअवनेरनेक्षणेननिमित्तेनवांप राम
रिगाणपर्यगाता॥छ॥अथपंचमी॥योहस्यवामिति।योरथोहेपितूरणःस्यःक्रअमिहोरथोहेरथिरारथि ११६
नौ।मवथीयोरःउस्राःतेजांसिवस्तेआच्छादयतिपस्त्वरायोयुंजानःअश्वैर्युराःसत्रवान्निर्मार्गोयजमानम्

॥ईदृशौवांहुवेमसुमः आह्वयामः। दिवानक्तंसर्वदाशश्वत् हिंसकमस्मदस्मत्तोयुयोतंपृथक्कुरुतं॥ छ॥
अथतृतीया॥ उपायतमिति॥ हे अश्विनौयुवांउपायातमुपागच्छतमस्मदाह्वानंशृणुतिकिमर्थंदाशुषेह
विर्षांदात्रेयजमानायतदर्थंयेनवामेनवनीयंधनंवहंवावहतंतोअस्मदस्मत्तोयुयुपृथक्कुरुतंकिं। अनि
राङ्दात्नंनदत्नदारिद्र्यमित्यर्थः। अमीवांरोगंचहेमाध्वीमधुमंतौयुवंनोस्मान्दिवानक्तंसर्वदात्रासीथां
रक्षतं॥ छ॥ अथचतुर्थी॥ आवांरथमिति॥ अवमस्याआसन्नायाउषसः व्युष्टौव्युच्छनेउषसिवांयुवयोरथं
सुम्नायवः सुखेनयोजयंतोश्वाः वृषणौवर्षकायुवांआवर्तंतुस्यूमगभस्तिंसुखरश्मिंवसुमंतंश्रेयधन
युक्तंरथंहेअश्विनाअश्विनौसतयुग्भिः उदकयुक्तैरश्वैः श्वैः उदकमेरश्वैरायहेथां॥ छ। अथपंचमी॥
योवांरथइति। हेयतीनृणांयजमानानांपालकौअश्विनौवांयुवयोरथः वोल्वायुवयोर्वहिकोस्तिस
र्वदासंनिहितोवर्त्तते। कीदृशोमोत्ववंधुरः स्मारथ्याधिष्ठानस्थानत्रयोपेतःवसुमान्धनवानुस्रयामः
उस्रंदिवसंयितिगंताएनाएनेनरथेनाहृनासत्याअश्विनौनोस्मानुपायातंयइथोयस्त्वरथोवांविश्व
स्योधात्रूपोमिजिगातिअभिगच्छतिअथवाआहयघस्माद्विश्वायरूपःनमिशेवाजिगातिसो

वे·भा तिर्वर्ततउपायातं।।७।अथषष्ठी।।युवंच्यवानमिति।हेअश्विनायुवंयुवांच्यवानंजरसोजीर्णाद्रूपादअ
११९ मुमुक्तंअमुंचतं।युवंच्यवानमश्विनाजरंतंपुनर्युवानमितिश्रुतेस्तथापेदवेएतन्नामकायराज्ञेश्वाशुंशी
घ्रगामिनमश्वंनिरूहथुःन्यवहतंयुवं।युवंच्यवानमश्विनाश्वेतंपेदवइतिनिगमः।।तथात्रिंमहर्षिंअंह
सःसबीसाद्यग्नेःसकाशात्तमसश्चगुहांतास्थितावृसकाशान्निष्पंतंनिपारयतं।युवमत्रिंबीसमुततन्न
मत्रयत्नुमंन्वंतंतञ्चक्रथुरितिनिगमः।तथाजाहुषंशिथिरेशिथिलेभ्रष्टेस्वराष्ट्रेंतर्मीधातंपुनर्निधत्तम्य
धत्तापरिविष्टंजाहुषंविश्वतःपरिविष्टंजाहुषंविश्वतःसीमितित्सृकं।।७।इयंमनीषेतिसप्तमीगता।
।७।इतिपंचमस्यपंचमेष्टादशोवर्गः।।७।आगोमतेतिपंचर्चंद्वितीयंसूक्तंवासिष्ठस्यार्षंत्रैष्टुभमा
श्विनंअनुक्रम्यतेच।आगोमतापंचेतिविनियोगःप्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तः।आश्विनेपशा
वाघावतस्त्रोज्यानुवाक्याःसूत्रितंच।आगोमतानासत्यारथेनेतिचतस्रइति।।७।।तत्रप्रथमा।।आगो राम
मतेति।।हेनासत्यावश्विनौगोमतागोयुक्तेनअश्वावताअश्वयुक्तेनअश्वैर्युक्तेनत्वोढेनेत्यर्थः।यद्वागोम ११९
तागोपरेशोनपुनःअश्वंरेणबहुधनेनमहतेन्यर्थः।तादृशेनायातनस्मागछतं।तवांविश्वाबाधोनिपुत्तस्तुनयःस

हंवापरियातिपरिगच्छतिसेनरथेनहेअश्विनाअश्विनौनोस्माकमस्मिन्यज्ञेऽषसोव्योष्टौप्रातःका
लेशंशमनायपापानांयोःमिश्रणायचसुखानांनिवहतंनितरांप्रापकंवंतु॥छ॥अथषष्ठी॥नरागो
रेवेति।हेनरानेतारावश्विनौगोरेवगोरामत्सगीवृविधंतंविशेषेणदीप्यमानंसोमंप्रतिजुषाणाल्दृश्ला
युक्तौअघास्माकंसवनासवनानिऽपयातंऽपागच्छतंपुरुप्राबहुसुयज्ञेषुवांयुवांयजमानामति
।भिःस्तुतिभिःजरंतेहिस्तुवंतिअतोवायुवांअन्येयष्टारोदेवयंतोरेवोकामयमानाःवांयुवांमानिय
मयमानियंतु॥छ॥अथसप्तमी॥युवंभुज्युमिति।हेअश्विनाअश्विनौयुवंभुज्युंएतन्नामकंअव
विद्धविविक्तिप्तमरविभिःसमुद्रेतमध्येनिमग्नंअर्णसःउदकादूहथुः।किंकुर्वंतावितितदुच्यतेअ
स्त्रिधानौःअक्षीयमाणैःअश्वैःअव्यथिभिःस्वपतत्रिभिःपतनवद्भिःगमनवद्भीरथैर्नियुक्तैःस्वैःस
नाभिःशारीरैःकर्मभिःअपारंयंतापारयंतौसमुद्रेअर्णसःऊहथुरिति।नामन्याभुज्युमूहथुःपतंगै
रितियुक्तं॥छ॥नूमेहवमिचयष्टीमीढ्वा॥छ॥इतिपंचमसप्तमेषोडशोवर्गः॥छ॥आविस्थवारि

तित्रन्नर्चं पंचदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं आश्विनं अनुक्रम्यते च। आ विश्ववारा सप्तेति। प्रातरनुवाका
श्विनशस्त्रे च विनियोग उक्तः। आद्यमृचस्तृतीयेछंदोमे प्रउगशस्त्रे विनियुक्ता। आ विश्ववाराश्विना गतं
नो यं स्तोमं इड इति सूत्रितत्वात्॥ छ॥ तत्र प्रथमा॥ आ विश्ववारेति॥ हे विश्ववारा सर्वैर्वरणीयावश्विनाश्वि
नौ नोऽस्माकं यागमागमागच्छतं वां युवयोः तत्स्थानं। पृथिव्यां वेद्यां प्रावाचि प्रोच्यते। तदश्वः शुनपृष्ठः सुख
करपृष्ठभागः अत्यंतविपुलत्वादारूढानां सुखकरपृष्ठभागः अश्वः यथा तत्स्थानमासीदयत्रा अश्वयत्तु उत्तोम
मनाय। स्थितो दृष्टांतः। ध्रुवसेकवायनिसायायोनिं नाया निंस्थानमिवा॥ छ॥ अथ द्वितीया॥ सिषक्ति
सा वामिति॥ सा सुमतिः अस्माभिः क्रियमाणा शोभना स्तुतिश्चनिष्ठा कमनीयतमा अतिशयेनान्न
वती वां युवां सिषक्ति सेवते। किंच घर्मः प्रवर्ग्यश्च मनुषो मनुष्यस्य यजमानस्य दुरोणे यागगृहे अतापि
तप्तोऽभूत्। यद्धर्मे इत्यत्र पत्नः धर्मस्य ब्रह्मर्मेत्र मिति स्क्रुतिः। यत्र सत्या शिरः स्थानीयस्य यो घर्मो वां युवां आक्र
वंति विशेषः। समुद्रान्सरितश्चापि पिपर्ति पूरयति। दृष्टिद्वारा एतग्वा चिन्न धनोऽभयोः अद्वाना राविच्यर्थः॥

वंतेसेवंतेस्मश्रेरिताः॥ हेस्याह्ययास्सहयाणीयया॥ श्रियाशोभयातन्वाशरीरेणवपुभानादीप्यमानोयुवं॥ ७
॥ अथद्वितीया॥ आनोदेवेभिरिति॥ हेनासत्या अश्विनौ युवां देवेभिरिति देवैः सहसजोषसा समानप्रीतो
परस्परंसंतौनोस्माकमर्वागभिमुखंरथेनायातंआगछतंआगमनेबध्वीतिशयमाह॥ युवोर्युवयोःनोस्मा
कंचसख्यासख्यानिपित्र्याणिपितृकृतानिज्ञानानिइदानींसुव्याकपाधिनाशज्ञानिभवंतीत्यर्थः॥ तदेवाहउनापि
चयुवयोर्ममचबंधुःबंधकःपितामहःसमानःएकएवतस्यविवस्वतस्येतिकर्मणिषष्ठी॥ नंबंधुंतद्बंधुत्वं
वावितंजानीतंकिंवित्स्याद्वरुणस्त्वोभावपिकश्यपावदितेर्जातौजातोविवस्वान्अश्विनोर्जनकःवरुणोव
सिष्ठस्येतीत्थंसमानबंधुत्वंतेयाचबृहदेवतायामुक्तं॥ अभवन्मिथुनंत्वष्टुःसरण्यस्त्रिशिराःसह॥ स
वैसरण्युंप्रायच्छत्स्वयमेवविवस्वते॥ ततःसरण्यांजातेतेयमयम्यौविवस्वतः॥ तावप्यूभौयमावेवह्यास्तां
यम्याचवैयमः॥ सृष्ट्वाभर्तुःपरोक्षंतुसरण्यूःसदृशींस्त्रियंनिक्षिप्यमिथुनंतस्यामश्वाभूत्वापचक्रमे॥ अ
विज्ञाताद्विवस्वांस्तुतस्यामजनयन्मनुं॥ राजर्षिरासीत्समनुर्विवस्वानिवतेजसा॥ सविज्ञायअपक्रांतां॥
सरण्यूमात्मरूपिणीं॥ त्वाष्ट्रींप्रतिजगामाशुवाजीभूत्वासलक्षणः॥ सरण्यूस्तुविवस्वंतंविज्ञायहयरूपि

वे॰भा णं।मैथुनायोपचक्रामतांचतत्रारोहमः।ततस्तयोस्तुवेगेणशुक्रंतदपतद्भुवि।उपाजिघ्रद्दसावश्वातं
१२० शुक्रंगतकामया।आघ्राणमात्राच्छुक्रंतत्कुमारौसंबभूवतुः।नासत्याश्चैवदस्रश्चयोन्तुनावश्वि
नावपीति।छ।अथतृतीया।उदुस्तोमासइति।स्तोमासःस्तोमाःस्तवाःअश्विनाअश्विनोउदुअबुध्रनुद
त्रछंबोधयंति।उ इतिपूरणः।जामिवंधुनामेतत्वंधुस्थानीयानिवसूनि कर्मपरिचढानि कर्मदे
178 वीघोतमानाउषसश्चकारादश्विनौवअबुध्रन्।विशोमेधावीवसिवष्ठः।इमेरोदसीद्यावापृथिव्यौधि
स्त्येधिषणार्हेस्तुत्येपरिचरन्नासत्याअश्विनौअछअभिमुखंविवक्तिस्तौति॥छ।अथचतुर्थी॥विछ
दुछंतीति।हेअश्विनौउषासःउषसःछकछंतिवेतत्तमांसिविवासयंति।चेतिदितिपूरणःआर्थेवासमव
स्यमाणसूर्यापेक्षकःचेघोगादनिघातः।अतोयुवयोस्तुतिसमयइत्याह्वयन्तिस्तोत्राणिकारवस्तोता
रःप्रभरंतेप्रकर्षेणसंपादयंति।उदमश्वेतआश्रयंतिभानुंतेजःसविताहेवः।अग्नयोपिसमिधासमिंध राम
नेनबृहतःअतिमहतःराजंतेदूयंते॥छ।अथपंचमी॥आपश्यानादितिपंचमीआश्विनेपशौचपाया १२०
अनुवाक्या।दृचितंचा।आपश्यानानासत्यापुरस्तादागोमतानासत्यारथेनेति।तत्पाठस्तु।आपश्याता

नामसत्याः पुरस्ताद्द्यामोमतानामसत्या रथेनेति । तस्मादस्तु । आ पश्चात्तादिति । हे नासत्या अश्विनौ पश्चात्तात् पश्चाद्देशात् आ
यातं । तथा पुरस्तात् पूर्वस्माद्देशात् तथा अधराधरादीशात् दक्षिण उदक्तात् उदग्देशात् सर्वत्र आयातमिति बंधुः । किं बहुना
विश्वतः सर्वस्माद्देशात् । पांचजन्येन पंचजनहितेन राया धनेन सहायातं । निषादपंचमाश्चत्वारो वर्णाः पंचजनाः ॥ छ ॥ इ
ति पंचमस्य पंचमे एकोनविंशो वर्गः ॥ आ तारिष्मेति पंचर्चं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाश्विनं । आ तारिष्मेत्यनुक्रम
णिका । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च विनियोगः ॥ आ तारिष्मेति पंचर्चं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाश्विनं । आ तारि
ष्मेत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च योनियोगः ॥ छ । तत्र प्रथमा । आ तारिष्मेति । अस्य मतसोज्ञानस्पत कार्ये
स्यजननमरणवतः संसारदुःखस्य । अथवा प्रकेन वातस्य योगविषया ज्ञालस्य पारं आ तारिष्येतीर्णाः स्म । किं कुर्वं
देवयंतो देवकामाः स्तोमं स्तुतिं प्रतिदधानाः देवेषु कुर्वाणाः पुरुदंसा बहुकर्मा । तो पुरुतमा प्रभूततमौ पुराजा पूर्वजा
तौ अत एवामर्त्या अमरणधर्माणौ अश्विना अश्विनो गीर्गरिता स्तोता वसिष्ठो हवते तोति आहूत्याश्री इमा उ वामिथयमा
श्विनस्वचः सूचितं वा इमा उ वा दिविष्टिमिति । वा ॥ छ ॥ अथ द्वितीया । आ प्रियः सद्रतिप्रियो युवयोः प्रियभूतो मनुषो मानु
षः मनुषसकाशात् जातो वा होता देवानामाह्वाता स्तोता यं निषाद्य मादि निषसाद भवति युवयोः कर्मणि वर्त्तन

वे॰ भा॰ इत्यर्थः। हे सत्यावश्विनौ यो जनयति यागं करोति विदन्ते स्तोति च तस्य संबंधिनं मध्वो मधुरं सोमरसं हे अश्विना अश्विनौ उपानुश्रा
११९ तो वे अश्चाह्वये॥ छ॥ अथ तृतीया॥ अहेमयज्ञमभिति। उराणा उरु स्तोत्रं कुर्वाणाः स्तोतारो वयं पथां पतन्तां आगच्छतां दे
वानामथो यज्ञं यागं साधनं हविर्वा अहेम वर्वईयेम हवर्षणा वषिको कामानां इमां सुरसां शोभन स्तुतिं सुषेथां व
सेवेथां॥ वां युवां श्रुष्टीवेव श्रुष्टीति क्षिप्रनाम क्षिप्रगं नाइत इव प्रेषितो अहं अबोधि बोधयति शीघ्रगं गन्त्र मिति। किं
कुर्वन् स्तोमैः स्तोत्रैः गृणन्नरमाणः अतिस्तुवन् कः वसिष्ठोऽहं अबोधीति॥ छ॥ अथ चतुर्थी॥ उपत्येति। यात्यो नौ वन्हीह
विषां वोढारो नो अस्माकं विशं प्रजां अच्छिन्नं उपायमतः उपगच्छतां। कीदृशौ ओरस्तो रहणा रक्षसां हन्तारो संभृता सम्यग्भृतो
पुष्टंगो वीलुपाणी दृढपाणी अच्छा यमदई चोरस्थित रतयो मार्स्पेयः। तथा सति तौ रथस्य वोढारो दृढपाणी अश्विनौ रथेन
उपगच्छतामिति लक्ष्यार्थः॥ अयं धर्मं स्यन्नानि मस्त्राणि मदकराणि सोमा समगमन्त सगच्छतं युवां नो स्मान् मा मर्द्धिष्टं
माहिंस्त किंतु शिवेन मंगलेन धनेन सार्द्धम् आगच्छतमागच्छतं॥ छ॥ आपश्यातामिति पंचम्या विनियोगो व्याख्याये तेते॥ च
गता॥ छ॥ इति पंचमस्य पंचमे पि शो वर्गः॥ इमा उवामिति षट्चं चतुर्थं सूक्तमाश्विनं वसिष्ठस्यार्षं त्वा धारतीया पंक्तयो राम
ह हयः शिष्टाः सतो बृहत्यः। तथा चानुक्रान्तं इमा उवां षट् प्रागाथमिति प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ बार्हते छंदस्याश्विन शस्त्रे ११९

यसूक्तं॥सूत्रितंच इमा उवामयंवामिमिति। दशरात्रे पंचमेहनि शउगश स्त्र इमा उवामित्यघमाश्विनस्त्वचः सूतंच। इमा उवाहि
विष्टयःपिबासुतस्यरस्मिन इति॥छ॥तत्रप्रथमा।इमा उयामिमिति। इमा हिविष्टयो हिवमिछंत्यःगना सविजो पिउइमिणा
र्थ। हे अश्विना उस्त्रावामको वांहवंते आह्वयंति अयंतासिवघोपि हेशचीवसू कमधानो वांसुवां अवसे स्मा इत्तणाय
सुवयो स्तर्पणाय वा अङ्के आह्वायामि किमर्थमेतं सज्जा अग्र घहमपी त्यात्रोक्तिरिति॥तत्राहहि यस्मात्कारणात
सुवां विशं विशं प्रजांप्रजां प्रतिगछतः॥छ॥अथद्वितीया।सुवं चित्रमिति। हे अश्विनो सुवंसुवां चित्रं चायनीयं भो
गनंधनरूधतु धारयेथे तद्धनं सूरतावतेस्तुतिवते स्तोत्रे चोदयथां प्रेरयतं दर्शं समनसा समानमनस्कौ संतौ रथं सुव
योःसंबंधिनां अर्वाग स्मदभिमुखं नियछतं नियमतं। तथा कृशसो मंसोगसंबिंधिनं मधुमधुररसं पिबतं॥छ॥
अथतृतीया।आयातमिति।हे अश्विना सुवां आयातमागछतं आगयचोपसमीते भूषतं भवतं मध्वः मधुरं सोमं
रसं पिबतं पीत्वा च हे वृषणाय र्षकौ हे जेन्या वसू जेतव्य धनौ जितधनावित्यर्थः॥सुवां पयोर्ध्युरकं अंतरिक्षा दुग्धं
नोस्मान् मामर्धिष्ठं मोहिंसंइदश अर्थेना कारणमेव हिंसा आगछतमागछतं शीघ्रं॥छ॥अथचतुर्थी॥अश्वामो
येवामिति।येअश्वासो अश्वाः वां सुवयोः स्वभूता द्राप्सुपे हार्षदर्तु ग्रहंसुवां विभ्रतोधारयंतो दीयंति गामयंती त्यर्थः॥मसू

भा॰वे॰ युभिः शीघ्रंतं मिर्हयेभिहयैरश्वैः हे नरा नेतारौ अश्विना अश्विनौ देवा देवौ अस्मयू अस्मान्कामयमानौ आयातं। अ
१२२ स्मद्घमागच्छतं॥ ६॥ अथ पंचमी॥ अधा ह यंत इति। अध अह अपि च अश्विना आश्विनौ यंतः स्तुतिभिर्गच्छंतो यजमाना
सूरयः योवितः स्तोतारः इन्द्रो न्वंगभूतं सचंते मेवं संयंति वा नातौ युवां मघवद्भ्यो मघवद्भ्यः सम्यं क्रवं अविचलितं यशो नं
यश एव वा छर्दिर्गृहं यंसत् प्रयच्छतं हे नासत्या अश्विनै॥ ६॥ अथ षष्ठी॥ प्र ये ययुरिति। हे यजमानाः अवृकासः परकीयध
नस्यानाहर्तारः जनानां मनुष्याणां मेध्येन रणेन रक्षिता रक्षितारः संतो युयः युवां प्राभुवंति हविर्भिः। आ
नोदष्टंतः रथा इव धीराद्यारिप्रक्षारथाय यथा प्राभुवंति स्वामिगृहं उत एव च यमुत्तरवाक्यापेक्षः। अपि चात नरो यजमा
नाः स्वेन शवसा स्वीयेन बलेन अनूर्जुः वर्द्धयते। उतापि च मृत्तिंतिं सुनिवासं क्षियंति गच्छंति प्राभुवंति॥ ६॥ इति पंचमस्य
स्य पंचमेस्य एकोनविंशो वर्गः॥ ६॥ व्युषा आवः इत्यष्टर्चं पंचमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं। अत्रानुक्रमणिका। व्युषा अष्टौ उष
संतु वा इति। तु वा इत्यक्ति चान्तु त्याद्रिपरिभाषये रमादीनि मसूक्तान्यष्टर्षोदेवे यानि प्रातरनुवाके उषस्य कतौ त्रै राम
ष्टुभे छंदसि आश्विनशस्त्रे चेरमादीनि षट्सूक्तानि। तथा च सूत्यते। व्युषा आवो दिविजा इति षट्लिंगानि त्रिष्टुभमिति॥ सा १२२
ग्निधने अस्य ख्यातो विनियोगो न लिख्यते। राज्ञा अपरकाले यड्छोय मघवतः स्तुतिः। व्युषा इत्यपातिष्टेत षड्भिः सूक्तैः उ

122

कृतांजलिः प्राप्नुयाम हिरण्यानि नानारूपं च धनं बहु॥ गावो ऽश्वान्पुरुषान्धन्यान्स्त्रियो वासांस्यजाविकमिति॥ छ॥
तत्र प्रथमा॥ व्यूषा आव इति॥ इयमुषाः हे द्विजाः दिव्यंतरिक्षे प्रादुर्भूता सती यावकः थ्यो॥ छतमाविर्नं कृतवती च यर्थः॥ वामि
नीवामवाचीश्चत्र विपूर्वोव्यक्छतेभवेतछंदस्यपि दृश्यतइत्यतदशिग्रहणस्य विध्यतरोपसंग्रहणार्थं बाहनजादेरथा
उगमः हेलंज्याक्य इति लोपः॥ सेवोषास तेन तेजसा महिमानं स्वमहत्वमाविष्कृण्वाना आ आगान् आगातवती।
आगाच्चदुहोस्मादाग्लन् अजुर्ह सर्वेषामप्रियमतमस्त्व अपाकः अपवृणोति किंच अस्वं गिरस्तमा अंगैंगयार्थदं गिरः
गंरमावध्यापद्वीरजीगः उद्गिरंती प्राणिनां व्यवहाराय प्रकाशयंती चयर्थः॥ छ॥ अथ द्वितीया॥ महेनइति। अघनो स्मा
कं महे महते सुविताय सुखप्राप्त्यै सुखगमनाय बोधिनता॥ किंच हे उषः महे महते सौभगाय सौभाग्याय प्रयंधि यंप्रय
छ स्मान् किंच चित्रं चायनीयं यशसं यशोयुक्तं रयिं धनं धेहि धारय अस्मे अस्मासु हे मानुषि मनुष्याहिते देवि मर्त्तेषु स्मा
सु श्रवस्यं अन्नवंतं पुत्रं धेहीत्यनुषंगः॥ छ॥ अथ तृतीया॥ एते य इति। दर्शतायाः दर्शनीयायाः प्रकाशयुक्ताया उषसः
एते पुरो दृश्यमानाः त्येते प्रसिद्धाश्चित्राः पूज्या आश्चर्यभूता वा अमृतासो अमरणा अनश्वरा भानवो रश्मयः आगुः आग
छंति। किं कुर्वतः दैव्यानि देवानां संबंधीनि निजतानि कर्माणि जनयंतः उत्पादयंतः ततः तन्वत्प्रकाशमंतरानानुत्पादकत्वमेषां

वेभा॰ ।स्वंतरिक्षात्रंतरिक्षात्तिग्राहरणंतश्चापूरयंतःएकस्यैवांतरिक्षस्यवायुमेघपक्षीणामालंबनोपाधिनात्रिविधत्वंअतो
१२३ बहुवचनमुपपन्नंऐवंकुर्वतोमानवोह्यस्कुःविविधांतिष्टंतिश्रमरंति॥छ॥अथचतुर्थी॥एषास्यापुनानेति।एषास्या
सोषाःपयकात्दूरदेशात्दूरेस्थितापिप्रजानाउद्योगंकुर्वाणाप्रकाशायपंचक्षतीःनिषदेपंचमास्वतुरोवर्णाःस
यःपरिजिगाति।किंकुर्वतीजनोंप्राणिनावयुनाप्रज्ञानि॥नोचमपिपश्यंतीसाक्षिचेनावलोकयंती।कीदृशीसादिवो
दुहितादुहितृस्थानीयाभुवनस्यभूतजातस्यपत्नीपालयित्रीपरिजिगातीत्यन्वयः॥छ॥अथपंचमी।वाजिनीवतीति
।वाजिनीवतीवह्नायघपूषोनामेततथापित्रामघेयस्यापितुषोनाममकस्यदृश्यिग्विघमानत्वात्चैलोकोयोग
रूढोवगंतव्यः।सूर्यस्ययोषायोषितचित्रामघंविचित्रधनाविचित्रधनाविचित्ररश्मास्यधनात्रायाथोधनस्यअविशि
ष्टस्यतस्यवनां देवमनुष्यादिसर्वाप्रयाणांधनानांचेशेईष्टे।अथवातमवोनामकारशमयःतेषामभीष्टेसाषिदुता
सषिभिःस्तुताजरंतीप्राणिजातानिदुषाःखलुउत्तनःपुनरावर्तमानाप्राणेनामायुक्षपयतिमघोनीधनवतीउषाःनाः
द्भिःकर्मवाहृभिःयजमानैर्निर्गृणानास्तूयमानाउच्छलितिविभानंकरोति॥छ।अथषष्ठी॥प्रतिद्युतानामितिद्युवा राम
नांद्योतमानामुषसंवहंतोधारयंतःअरुषासःआरोचमानाश्विन्नात्र्याप्यायनीयाअश्वाःजनाः पश्यतिदृश्यंते।सावोषाः १२३

1 2 3

शुम्भादीयमाना विश्वपिशा बहुरूपेण रथेन याति सर्वत्र गच्छति विधर्त्रे परिचरते जनाय रत्नं रमणीयं धनं दधाति
ददाति च ॥ छ ॥ अथ सप्तमी ॥ सत्या सत्येभिरिति ॥ सत्या अन्यैरबाध्या महती पूजनीया सहद्भिर्वा गुणैः देवी द्योतनाय
जता यजनीया षाः सत्येभिः सत्यैर्महद्भिर्देवैर्यजत्रैः कालस्य गैः किरणैर्निपातमा अग्निरन्यैर्देवैर्वा सहिता सती इन्द्रा
न्यत्वं तस्थिराणि तमांसि रुजत् भिनत्ति उस्रियाणां गवां गोनाम्नेतनन्ड स्राविणां आसां भोगाय इति व्यक्त्यतिः । तासां संचा
राय ददत् ददाति सामर्थ्यात्प्रकाशमित्यर्थः । अथवा उस्रिया गाः ददत् ददाति । स्तोतृभ्यः किंच गावः उपलक्षणमेतत्
सर्वेषितमो विरुद्धाः राणि न उषसं वा वशंति कामयंते विशेषेण गवां प्रभाते संचारार्थमुषसोपेक्षितत्वात्तासां गोध
न्यैनोक्तिः ॥ छ ॥ अथाष्टमी ॥ नूनो गोमद्विति ॥ हे उषः नु नोस्मभ्यं गोमद्बहुभिर्गोभिर्युक्तं वीरवद्वीरैः पुत्रैरुपेतं रत्नं रमणीयं
धनं पुरुभोजो बहून्नं वास्मे अस्मासु धेहि पादमेदा रस्मे इति पुनरभिधानं नो स्माकं बर्हिःयज्ञं पुरुषताः पुरुषतायां पुरुष
समूहेष्व स्मस्र दर्शेषिचर्थः । निदे निंदायै माकः माकार्षीः यथा तेनिंदंति तथा माकुर्वित्यर्थः । छ । इति पंचमस्य पंचमे
ह्ना विशोवपर्गः ॥ छ ॥ उदु ज्योतिरिति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तं वैश्वमुषसं तथा चानुक्रांतं । उदु सप्तेति प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्र
योरुक्तो विनियोगः ॥ छ ॥ तत्र प्रथमा ॥ उदु ज्योतिरिति ॥ अमृतममृतत्व साधकं अविना शिवा विश्वजन्यं विश्वेषां

वे·भा जनानां हितकरं ज्योतिः विश्वानरः विश्वेषां नेता सविता देवः उदश्रेत् ऊर्ध्वं श्रयति देवानां व्यवहर्तॄणां स्तोतॄणां वा यज्ञ
२४ मानानां क्रत्वा कर्मणा निमित्तेन यागानुष्ठानार्थमित्यर्थः। तदर्थी यद्वा देवानां च सुष्ठु सुस्थानीयमीषसं तेजः क्रत्वा
कर्मणा निमित्तेन अजनिष्ट प्रादुरभूत् उत्पन्ना चोषा विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातमाविरकः आडुरकः अकरोत् समस्तं
जगदाविर्भूतं भवति॥ ८॥ अथ द्वितीया॥ प्र मे पंथा इति॥ मे मया देवयाना देवप्रापकाः पंथाः पंथानः प्रादृश्रन् प्रदृश्यं
ते कीदृशाः अमर्द्ध पंथानः अमर्द्धाः। ते अहिंसंतः वसुभिर्विलैर्मिरिष्कृताः संस्कृताः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि उषसः केतुः प्रज्ञा
पकं तेजः अभूत् अग्रे च इति शायते सेयं प्रतीची प्रत्यगंचना अस्मदभिमुखी हर्म्येभ्यो अधि अध्यूर्ध्वेभ्यः प्रदेशेभ्यः। हर्म्य
शब्दः उन्नतप्रदेशोपलक्षकः आगात् आगच्छति॥ ८॥ अथ तृतीया॥ तानीदहानीति॥ हे उषः तानीत् तान्येव तव जांते सि
बहुलानि बहूनि आसन् उषसः प्रकाशयुक्तस्यैव कालस्याहः शब्दव्यवहारात् तानि प्रकाशकानि॥ यानि सूर्यस्य उदिता
उदितौ उदये सति प्राचीनं तस्य प्राग्देशं प्रत्युदयंति यद्वा सूर्यस्य प्राचीने देशे यान्युदिता उदितानि तानीत्यर्थः॥ हे उ रम
षः यानि ताये भ्व तेजोभिः परिहरन्ती दृश्यसे त्वं जारइव पत्याविव आचरंती समीपे संचरंती साध्वी नारीव जारे रागे जनयितः २४
रि सूर्ये संचरंती त्वं न दृश्यसे यथा लोके दुष्टं भ्रमणशीलं न पिपतिमत्यान्येव साध्वी संरतितद्वत्तमविमुंचती इत्यर्थः। न पु

124

र्नयतांपतिंपरित्यज्यतातःसंचरतीअभिचारणीवसूर्यमपरित्यजंतीत्यंपुनरिच्चयंवैलक्षण्याघातनार्थः॥एवमेते
जोभिर्यज्ञापरिदृश्यतेतान्येवाह्नान्यासन्निति संबंधः॥७॥अथचतुर्थी॥तइद्देवानामिति॥तइत्येतेंऽगिरसइवऋषि
णांमध्येदेवानांसधमादःसहमादंतआसनअभवन्॥तइत्कतंकइत्याह॥येसत्तावानःसत्यवंतःकवयोनूचानाये
वाअनूचानास्तेकवयइतिश्रुतेः॥पूर्व्यासःपूर्वकालिनापितरःपालयितारःसर्वस्यांगिरसोगुल्हंतमसाआवृतंपे
तिःसूर्यतेजोअविंदन्नलब्धवंतोमंत्रसामर्थ्यात्सत्यमंत्राःसत्यस्तुतयःसंतउषासउषसमजनयन्गाढमकुर्वन्॥तु
रीयेणब्रह्मणाविंदद्वह्निःअत्रयस्तमवविंदन्निलिनिगमो॥अत्रांगिरसांस्तुत्योषसएवज्ञातव्या॥८॥अथपंचमी॥स
मानऊर्वेइति॥समानेसर्वेषांसाधारणेऊर्वेगोसमूहेपणिभिरपहृतेपुनर्लब्धेपमतिअधीयनर्थकःसंगतासोमिलिताः
संतःतेसंजानते॥एकबुद्धयोभवंतिनामिथःपरस्परंयततेसहैवसाधनमनुतिष्ठंतीत्यर्थः॥किंकुर्वंतःसमर्दंतोहिंसकाः।
तअमर्दंतोअहिंसंतःवसुभिर्वासकेरूपवांतेजोभिःयादमानागच्छंतः॥९॥अथषष्ठी॥प्रतित्वास्तोमैरिति॥हेसुभ
गेरेवकषःत्वात्वांउषर्बुधःउषसिबुध्यंतउत्पंवास्तुवंतोवसिष्ठाःस्तोमेभिःस्तोत्रैरीलतेस्तुवंति॥गवांनेत्रीप्रापयित्री॥
वाजयित्रीअन्नस्यपालयित्रीअन्नदात्रीत्यर्थः॥ईदृशीत्वंनोस्मदर्थंउच्छविभाहिहेउषःसुजातेसुप्रादुर्भावेप्रथमाइतरदेवे

भ्योमुख्यभूताजरस्व॥ छ॥ अथसप्तमी॥ एषानेत्रीति। एषोषाराधसःस्तोतृसुत्यानांसुनीतानांनेत्रीसतीउच्छंतीतमोविवासयंती
वसिष्ठैर्वसिष्ठगोत्रोत्पन्नैःस्तूयमानेस्तूयमानादीर्घश्रुतंदीर्घश्रूयमाणंसर्वत्रप्रसिद्धंरयिंधनमस्मेअस्मासुदधानाधारयंती॥ छ॥
इतिपंचमस्यपंचमेत्रयोविंशोवर्गः॥ छ॥ उपोरुरुचेइतिषळर्चंसप्तमंसूक्तंवसिष्ठस्यार्षंउषस्यंतथाचानुक्रांतंउपोरुरुचेषट्
लिति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः॥ छ॥ तत्रप्रथमा। उपोरुरुचेइति। इयमुस्याःउपोसमीपइवसूर्यस्यरु
रुरुचेदीप्यतेयुवतिर्यौवनोपेतायोषामनयोरुक्तोविनियोगः॥ छ॥ तत्रप्रथमा। उपोरुरुचेइति। इयमुस्याःउपोसमीपइवसूर्यस्य
रुरुचेदीप्यतेयुवतिर्यौवनोपेतायोषानयोषिदिवसाययथावक्षाभरणादिनापत्न्यःसमीपेप्रदीप्यतेतद्वत्। किंकुर्वतीविश्वं
सर्वंजीवंजीवमंगंचरायैसंचारायप्रसुवंतीप्रेरयंतीकिंचअग्निःमानुषाणांमनुष्याणांआयायसमीपेभूत्समिधेसमिंध
नीयोभवत्। कस्यार्थेकेत्रसमिद्धःसन्तमांसंधकारान्बाधमानाबाधमानंचंवाबाधकंज्योतिस्तेजःसंघंअकःअका
र्षीत्। अथवाउषसंज्योतिस्तमांसिबाधमानाबाध्यमानाअग्निकःअकरोत्॥ छ॥ अथद्वितीया॥ विश्वंप्रतीचीइति। विश्वं
रूपस्त्वंजगत्प्रतिप्रतीचीअभिमुखीसप्रथाःसर्वतःपृथुतराउदस्थात्उदगच्छत्उदिवावरुशतंहीनंशुक्रंतेजोमयंवाज
सोवजनीतेजःसमूहंबिभ्रतीधारयंतीश्वेतवर्ह्णेतेहिरण्यवर्णारोहितरमणीपेतासुदृशीकसंदृक्संदर्शयतीतिसंदृक्

तेजः सुष्ठु दर्शयनीयं संदृकृतेजो यस्याः सा दृशी गवां वाचां गावमेव वा निर्मातानिमात्री उषः काले हि पक्षिमनुष्यादीनां
वाचो निर्गच्छति गवामपि तस्मिन् काले संचारात्तन्निर्मातृत्वं अथवा रश्मीनां निर्मात्री अरोचतो। अह्नां नेत्री दिवसानां
प्रापयित्री॥ ३॥ अथ तृतीया॥ देवानां चक्षुरिति॥ देवानां चक्षुस्थानीयं तेजो वहंती धारयंती सुभगा शोभनधना सुदृशी
कं सुदर्शनं अश्वं रमादिच्यं नयंती प्रापयंती किं श्वेतं श्वेतवर्णोपेतं सूर्यं प्रकाशं सुशुभं वेतित्यर्थः। कीदृशी उषाः रश्मिभिः स्व
कियैर्व्यक्ता अदर्शि दृश्यते च चित्रामघा विचित्रधना विश्वमनु सर्वं जगदनु लक्ष्यभूता दृढा सर्वजगद्व्याप्ता वहाशये त्यर्थः
॥४॥ अथ चतुर्थी॥ अंतिवामेति॥ हे उषः अंतिवामा अंतिअस्मदंतिके वामं वननीयं धनं यस्याः सा अंतिवामा त्वं अमित्रं अ
स्मच्छत्रुं दूरे अस्मत्तो विप्रकृष्टदेशे वर्तमानं कत्वा घनछमिवा हि यथा मित्रो दूरे भवितितथा कुरु इत्यर्थः। तथा उर्वीं गव्यू
तिं भूमिं अस्माभयं अस्मानो कृधी कुरु। किंच द्वेषो अस्मत्तद्वेष्टनूयावय अस्मत्तः पृथक् कुरु। राधो धनं चोदय प्रेरय गृणते
स्तुवते मह्यं हे मघोनि धनवति॥ ५॥ अथ पंचमी॥ अस्मे श्रेष्ठेभिरिति। हे उषो देवी अस्मे अस्मभ्यं श्रेष्ठेभिः प्रशस्यैर्भानुरश्मी
भिः प्रकाशैर्विभाहि प्रकाशय किं कुर्वती नो अस्माकमायुरायुष्यं प्रतिरंती वर्द्धयंती। हे विश्ववारे विश्वैः संभजनीये देवि नो
अस्मभ्यं इषं च गोभिर्बहुभिः रूपेतं अश्वावत् अश्वैरुपेतं राधो धनं च दधती विभाहीति॥ ६। अथ षष्ठी॥ यावां दिवहति

वे·भा· ॥हे दिवो दुहितः उषः सुजाते शोभन जनने ये वां त्वां वामं मतिभिः स्तोत्रैर्वा सिष्ठा वर्द्धयंति सा त्वमस्मासु वसिष्ठेषु स्व यंशदीप्तं वृहंतं म
१२६ हांतं रयिं धनं क्षमः धेहि॥ ७॥ इति पंचमस्य पंचमे चतुर्विंशो वर्गः॥ छ॥ प्रति केतव इति पंचर्चं मष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमु
षस्यं प्रति पंचेत्यनुक्रमणिका। उक्तो विनियोगः॥ छ॥ तत्र प्रथमा॥ प्रति केतव इति। अस्याः प्रथमाः प्रथमोत्पन्नाः केतवः
प्रज्ञापकारश्मयः प्रत्यदृश्रन् प्रतिदृश्यंते अस्याश्रं जयोजयंकारकं महनाम महता ज्योतिषा तातेजोवता रथेनास्मभ्यं वामं वननी
यं धनमस्मभ्यं वसिवहसि॥ छ॥ अथ द्वितीया॥ प्रतिषीमग्निरिति। अग्निः समिद्धः संवृद्धः सीं सर्वतः प्रतिजरते अभिवर्द्धते विप्रा
सो विप्रा मेधाविनः स्तविजः स्तु मतिभिः स्तुतिभिः गृणंतः स्तुवंतो जरंते उषा अद्य देवी ज्योतिषा विश्वा सर्वाणि तमांसि दुरितास्म
दुरितान्यपबाधमाना याति ऊर्ध्वं गच्छंति॥ छ॥ अथ तृतीया। एता उत्या इति। एता उ इति पूरणः त्यास्ताः प्रसिद्धाः एता
विभातीर्विभात्यो विभानं कुर्वत्यो ज्योतिषा जनयच्छतीः प्रयच्छंत्यः उषसः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि प्रत्यदृश्रन् प्रतिदृश्यंते ता उषसः सू
र्यं यज्ञं अग्निं च अजीजनन् प्रादुरकुर्वन्। उषस उदयानंतरं तेषां संभवात् जनकत्वमुपचर्यते॥ किंच अपाचीनं नीचीनमजुष्टम
प्रियं सर्वेषां दृष्टिनिरोधकत्वात् प्रियत्वं तादृशं तमो आगात् अपगतमभूत्॥ छ॥ अथ चतुर्थी॥ अचेति दिव इति। दिवो दुहि राम
तामघोनि धनवती उषाः अचेति सर्वैर्ज्ञायते। विश्वे सर्वे पिप्राणिनो विभाती उच्छंती उषसं पश्यंती तादृशी देवी स्वधयान्नेन युक्त १२६

126

मानंरथंआस्थात आतिष्ठत आरोहतियंरथंसुयुजो शोभनयोजना अश्वा सोऽश्वाः आवहंति आभिमतदेशंप्रापयंति
तंरथमास्थादयाति॥ छ॥ अथपंचमी॥ प्रतित्वादोति। हेउषस्त्वांअद्यास्मिन्कालेसुमनसः शोभनस्तुतिकामघवा
नोहविर्लक्षणान्नवंतोऽस्माकामोस्माका अस्मदीयापुरुषास्सत्विजः। यद्वामघवानइत्येततवयामित्येतस्यविशेषणं
।हविष्मंतोवयंप्रतिबुधंतप्रतिबुधंतपत्यबोधयनस्तुतिभिः हेउषसो यूयंचवीमातीव्युछंत्यः सत्यस्ति ल्किन्नायथ्वं
जगत।स्निग्धभूमिकंकुरुतं।तिलस्नेहनइत्यस्मान्निलुतिलुतिलुरिला।भूमिः यस्पतत्तिल्विलंतकुरुत।शिष्टस्पष्टं
॥छ॥इतिपंचमस्यपंचमेपंचविंशोवर्गः॥ व्युषाआवइति एंवर्चेनवमंसूक्तंवसिष्ठस्यार्षमुषसांत्रैष्टुभं व्युषाइत्यनु
क्रमणिका॥प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः॥ छ॥ तत्रप्रथमा॥ व्युषाआवइति। जनानांसर्वप्राणिनांप
थ्यापथ्यहितोषाः व्यावःव्यो॥ छ

127

१२७

१ अनुशासनका विवरण

२५..

पत्र १३७